

UOT 81'344.2

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ СОГЛАСНЫЕ ФОНЕМЫ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

ГАДЖИЕВА НАРМИН АТАМОГЛАН ГЫЗЫ

Бакинский славянский университет, докторант

e-mail: nara81@day.az

Ключевые слова: специфические согласные, «смягченные» согласные, геминация, коартикуляция, заимствованные слова, аффриката, язычковый согласный, гортанный согласный, увулярный согласный, интервокальная позиция, поле рассеивания фонем.

В статье анализируются специфические согласные фонемы русского и азербайджанского языков, дается их сопоставительная характеристика. Самостоятельным мягким согласным РЯ соответствуют «смягченные» согласные АЯ, специфические среднеязычные согласные АЯ и мягкие заднеязычные РЯ взаимозаменяются; согласная фонема <h> АЯ отсутствует в РЯ, но представлена она в южных диалектах РЯ; специфическая согласная фонема АЯ – звонкая аффриката <с> представлена в РЯ как позиционный звонкий аллофон фонемы <ч> перед звонкими согласными. Специфические согласные РЯ долгие мягкие шипящие [ш'], [ж:] и аффриката [ц] отсутствуют в АЯ.

Фонологические системы русского и азербайджанского языков отличаются друг от друга количеством фонем, соотношением гласных и согласных, а также специфическими законами сочетаемости фонем в потоке речи.

Среди согласных фонем русского и азербайджанского языков имеются такие согласные, которые являются специфическими по отношению к системам консонантизма обоих языков. Таковыми являются в сопоставлении с азербайджанским языком 15 русских парных мягких согласных фонем, долгие мягкие шипящие [ш'] и [ж:], аффриката [ц].

Русские согласные противопоставляются друг другу по твердости-мягкости в одной и той же позиции и тем самым различают значение слов, напр.: м[ат] и м[ат'], б[ыл] и б[ыл'], [но]с и [н'о]с, [лу]к и [л'у]к, по[лк]а и по[л'к]а и т.д., поэтому этот признак является дифференциальным для русского языка, в котором из 37 согласных 30 образуют оппозиции по данному признаку: 15 парных мягких согласных русского языка по отношению к системе согласных азербайджанского языка являются специфическими согласными.

В азербайджанском языке также имеются твердые и мягкие согласные: по закону сингармонизма в соседстве с непередними гласными [a, o, u, ɯ] они произносятся твердо, а в соседстве с передними гласными [ə, ö, ü, i, e] – мягко, напр.: dan «рассвет» – [d ə]n «корм», dop «одежда» – [d ö]n «повернись», otuq «садись» – [öt ü]ŋ «проводи», atır «бросает» – [ət i]ŋ «духи» и т.д. Но носители азербайджанского языка не чувствуют различие между твердым и мягким согласными, т.к. такое произношение не их выбор, а выбор фонетической позиции. Мягкость согласных в азербайджанском языке не достигает той степени мягкости, которая характеризует мягкость русских согласных. Как правильно отмечают исследователи русского и азербайджанского языков, мягкие согласные азербайджанского языка уступают в степени мягкости соответствующим русским мягким согласным (1, 201). Чтобы в этом убедиться, достаточно сравнить сочетания **zi** в bi[z i] «нас» и **зи** в ве[z'и], **si** в heç kə[s i] «никого» и **си** в не[c'и] и т.д. Поэтому в отличие от мягких согласных русского языка,

соответствующие согласные азербайджанского языка называют не мягкими, а «смягченными» согласными, зависящими от соседних гласных переднего ряда.

Интересно, что даже среди славянских языков только русский язык наиболее последовательно развивал противопоставление согласных по твердости-мягкости. Русский язык - единственный славянский язык, в котором имеются подлинно твердые согласные и настоящие мягкие согласные. Мало того, следует отметить, что русский язык – единственный из славянских языков, который может отчетливо различать такие моносиллабические группы, как **на**, **ня** и **нья**. В украинском и белорусском языках, очень близких, мы находим **на**, **ня** и **ння** с геминацией согласных. Поэтому русский язык имеет три возможности коартикуляции для **н** и **а**, тогда как украинский и белорусский имеют только две (если не считать геминацию, которая не является коартикуляцией другого рода, а лишь включением фактора времени). Это означает, что в русском языке амплитуда горизонтального варьирования между самой задней или твердой группой **Со** и наиболее палатализованной группой **Сьё** [с'jo] такова, что она позволяет легко разграничивать все эти три последовательности: есть достаточно большая разница между первым элементом и вторым, а также между вторым и третьим для того, чтобы слух легко улавливал это различие (2, 19).

Долгий мягкий глухой шипящий [ш:] в русском языке на письме обозначается буквой **щ**, этот звук произносится также на месте буквосочетаний **сч**, **зч**, **жч**, **стч**, **здч**, **ждь**: **щука**, **считать**, **извозчик**, **мужчина**, **жестче**, **бороздчатый**, **дождь**. Кроме долгого мягкого [ш:], в этой позиции могут быть еще два варианта произношения: [ш'ч'] и [с'ч']. Произношение [ш'ч'] или даже [с'ч'] вместо [ш:] появляется из-за того, что текст читается и буквенный образ слова довлеет над говорящим (3, 146).

Как пишет Р.С.Мамедов, долгие мягкие шипящие [ш:], [ж:] встречаются в немногих словах в пределах корневой морфемы: **щука**, **ящик**, **тёща**, **ищу**, **дождь** [дош:], **дожди** [даж':и], **вожжи** [вóж':и], **дрожжи** [дрóж':и] и т.п. Мягкий [ш:] употребляется в значительно большем количестве слов и словоформ, чем звонкий [ж:], и ссылается на Р.И.Аванесова, который писал: «в то время как» фонема <ж'> «представлена в ограниченном круге слов и в немногих формах в чередовании с сочетанием **зд** и **зг** (**езжу**, **визжать**)», фонема [ш:], «кроме того, представлена в ряде морфологических и словообразовательных категорий, некоторые из которых весьма употребительны (например, суффикс **-щик**, причастия на **-ущий**, **-ащий**, глаголы, имеющие в I л. ед.ч. звук [ш:], чередующийся с **ст**, **ск**, а также **ст** в словах книжного происхождения – **грущу**, **ищу**, **освещу**)» (4, 329). Таким образом, - заключает Р.С.Мамедов - в сходных фонетических условиях реализация [ш:] (через ступень [ш'ч']), нашедшая поддержку со стороны письма, была проведена последовательно, а реализация [ж:] не была поддержана письмом, ср.: [даж':и], но [ижд'ив'ён'иъ] (1, 198).

Долгий мягкий глухой звук [ш'] в заимствованных из русского языка словах в азербайджанском языке на письме передается буквой **ş**: **şotká**, **şup**, **plaş**, **yeşik** и т.д. Русскому мягкому долговому [ш:] в азербайджанском языке соответствует произношение сочетания **şş** между передними гласными: **eşşək** «осел», **beş şir** «пять львов», **iş şişir** «дело разбухает». Что касается долгого мягкого звонкого [ж:], то, как правильно отмечает Р.С.Мамедов (1, 198), этому звуку в азербайджанском языке могло бы соответствовать произношение сочетания **jj** между передними гласными, но вследствие исключительной малочисленности слов, содержащих в своем составе букву «j», особенно на исходе, сочетание **jj** в азербайджанском языке практически не встречается (5, 91-92), а встречаемость этого звука в начале слова составляет 0,11%, а в середине слова он занимает последнее место (6,156).

Как было отмечено выше, долгий мягкий звонкий [ж:] в русском языке встречается редко, для его обозначения на письме нет специальной буквы, поэтому в последнее время он в произношении заменяется долгим твердым [ж]: вместо [дрóж'ж'и] произносят [дрóжжы],

вместо [пóж'ж'и] произносят [пóжжы] и т.д. Интересно, что даже непарные мягкие согласные [ч', ш':] в РЯ могут произноситься твердо, напр., в словах **лучший**, **лучше**, **помощник** на месте ч и щ произносятся твердые [ч] и [ш] - лу[чш]ий, лу[чш]е, помо[ш]ник, а в словах **жюри** - [ж'у]ри, **пшют** - п[ш'у]т, **Цюрих** - [ц'у]рих на месте непарных твердых произносятся мягкие [ж', ш', ц']: [ж'у]ри, п[ш'у]т, [ц'у]рих (7, 148, 244, 475). В связи с этим уместно привести интересное высказывание по этому вопросу Р.С.Мамедова, который пишет: «Мысль Л.В.Щербы о том, что мягкие [ж', ш', ц'] «являются как бы фонемами в потенции, как бы «готовыми к услугам» русского языка» [8, 172], не нашла поддержки со стороны других исследователей (1,196). Хотя, как пишет М.В.Гордина, все же всеобщее распространение для слова **жюри** формы [ж'ур'и] при утрате формы [жур'и] приведет к превращению мягкого [ж'] из факультативной в обязательную фонему, тем более, что есть примеры на противопоставление мягкого [ж'] твердому [ж]: [ж'у]ри и [жу]ри (пов. накл. от гл. **журить**), а учет так называемых факультативных звуковых единиц и особенностей узуса позволяет показать динамику изменения звукового строя русского языка, хотя и усложняет описание; но простая схема не отражает реальных отношений (9, 20-24).

Другой специфической согласной фонемой русского языка в сопоставлении с азербайджанским языком является глухая твердая аффриката <ц>. У <ц> нет ни звонкой, ни мягкой пары. Русский слитный [ц], как и слитный [ч], не сочетание взрывного [т] с щелевым [с], а целостный, единый звук (1,195). Он «на всем своем протяжении похож по месту артикуляции на [с], по форме артикулирующего языка - на [т], а полностью не похож ни на тот, ни на другой звук. Поэтому [ц] и надо считать совершенно особой звуковой единицей - не простым слиянием [т] и [с]. Также и [ч'] не состоит из т+ш. ... Это видно из сравнения произношения слов **отсадил** - **оценил** и **отшумел** - **очумел**. Поэтому слитные и нельзя рассматривать как сочетания звуков: они не членимы. И время на их произношение тратится примерно такое же, как на [т], или [с], или [с']» (10, 33-34). Как пишет Р.С.Мамедов, «в свете сказанного становится очевидной ошибочность следующего утверждения: «В АЯ на стыке некоторых слов или морфем произносится сочетание звуков [ts], похожее на русский [ц]. Например, yatsa [йаца], etsə [ецэ], atsa [аца] и др. (11, 64-65). Такое утверждение способно лишь дезориентировать обучающегося русскому произношению. Наблюдения показывают, что в приведенных и подобных словах произносится вовсе не такой же звук, как русский [ц], произносится именно сочетание двух звуков [t] и [s]: [ts]. И время на произношение звукового отрезка [-ts-] тратится примерно вдвое больше, чем на [ц]» (1, 195). К мнению Р.С.Мамедова только можно добавить, что в АЯ по нормам литературного произношения сочетание ts может произноситься и как [ss]. Напр., getsə - ge[ss]ə, yatsa - ya[ss]a, atsiz - a[ss]iz (6, 219). В азербайджанском языке фонемы <ц> нет. В заимствованных словах звук <ц> пишется и произносится двояко: в начале и конце слова он обозначается буквой s, в середине слова - сочетанием букв ts или s: **sex**, **sirk**, **senz**, **Trubetskoy/Trubeskoy**, **akasiya** и т.д. Интересно, что в русском слове **царь** звук [ц] в азербайджанском языке обозначают буквой ç, соответствующей русской букве ч: çar [чар], но не tsar и не sar. Необходимо иметь в виду, что аффриката вообще едва ли когда-нибудь заимствуется из языка в язык. Если аффрикаты нет в системе, то она передается либо через привычное сочетание фонем (т.е. через tc) или через гоморганный щелевой c. Наличие в русском языке фонемы <ц> означает, что группе tc нет в нем места. Действительно, от замены этой группы аффрикатой не предохраняет даже морфологическая граница, напр., **сове[ц]кий**, **бра[ц]кий**.

Специфическими согласными фонемами азербайджанского языка являются переднеязычная звонкая аффриката <с>, среднеязычная смычно-взрывная глухая <к> и ее звонкая пара <g>, глубокозаднеязычная фрикативная <х>, ее звонкая пара <ğ>, а также гортанная фрикативная звонкая <h> (6, 150-152, 156-164, 176-181). А.К.Алекперов звук [h] называет фарингальным (13, 92-93), Н.С.Трубецкой – ларингальным [14,69], Р.С.Мамедов

же тонко замечает, что физиологическая природа [h] не вполне выяснена [1,276], хотя и называет его гортанным (1,195).

Звонкая аффриката <c> АЯ образует оппозицию с глухой аффрикатой <ç>: **çin** «джин» - **çin** «серп», **geçə** «ночь» - **keçə** «войлок» и т.д. В РЯ звонкой аффрикаты, являющейся парой глухой аффрикате <ç>, нет, но последняя перед звонкими согласными озвончается и произносится как звонкая аффриката <c> АЯ, напр., в словах **учгиз**, **алчба** глухой согласный [ç'] перед звонкими согласными озвончается. Как правильно отмечают языковеды, носители русского языка в этой фонетической позиции действительно произносят, того не замечая, звонкую пару глухой аффрикаты <ç> (1, 193).. Этот звук в транскрипции обозначается как [д'ж']: у[д'ж']гиз, ал[д'ж']ба, а в русском письме в заимствованных словах – сочетанием букв **дж**, но обозначение этого звука сочетанием букв **дж** не соответствует его звучанию в языке-источнике. Звук, произносимый на месте **ч** перед звонкими согласными в РЯ и обозначаемый в транскрипции как [д'ж'], и звук, выступающий в заимствованных из азербайджанского или английского языков словах и обозначаемый в русском письме сочетанием букв **дж**, - не одно и то же. Носители русского языка в словах типа **учгиз**, **алчба** на месте **ч** действительно произносят один слитный звук - звонкую аффрикату [c], но они же произносят два звука на месте **дж** в иноязычных словах типа **Азербайджан**, **Джавад**, **Джон**, **джем**, **джин** и т.д., невольно искажая оригинальное звучание этого звука в приведенных словах (12, 19).

А.К.Алекперов фонемы <x> и <ğ> считает увулярными щелевыми, которые имеют целый ряд общих между собой черт в употреблении. Важнейшими из них являются ограниченность комбинаторных возможностей и позиционные чередования их друг с другом (ср. **qarax** - **qarağı** «крышка – крышку», **qaşıxda** - **qaşığım** «в ложке - моя ложка» и т.п.), а фонема <ğ> в начале слова не употребляется (13, 92).

А.К.Алекперов <h> считает звонкой фонемой. Не соглашаясь с мнением о том, что **h** является глухой фонемой, он пишет: «Это мнение было опровергнуто благодаря исследованиям С.Садыхова, Т.И.Идаятзаде и А.Ахундова, которые установили экспериментальным путем факт озвончения <h> в интервокальной позиции. Но только странным кажется нам то обстоятельство, - пишет он, - что у исследователей речь идет лишь о середине слова. Ведь для **h**, как и для всех согласных азербайджанского языка, существенным является превокальная позиция этого согласного, что имеет место в первую очередь в анлауте. Наличие звонкого варианта фонемы **h** в начале таких слов, как **hamı** “все”, **hanı** “где?”, **həmişə** “всегда”, **himn** “гимн”, **hə** “да” и др. - легко могут подтвердить не только регистрирующие приборы, но и простые слуховые наблюдения (13, 92-93).

Фонемы <h> в русском языке нет. В этом языке в заднеязычной зоне есть 6 согласных фонем: твердые [к,г,х] и мягкие [к',г',х']. Но в этой зоне имеются две пустые клетки: отсутствуют звонкие фрикативные [h,h']. В связи с этим отсутствуют оппозиции этих фонем между собой, а также со звонкими взрывными [г,г'] и глухими фрикативными [х,х']. В русском языке на месте заднеязычного взрывного [г] и фрикативного [х] может произноситься фрикативный [h], но взаимопонимание от этого не нарушится, так как в этом языке нет оппозиции [г:h] и [х:h], поэтому допускается диалектное произношение **h** на месте **г** и **х** (город - [h]ород, холод - [h]олод). Совсем другая картина в азербайджанском языке, в котором звуки [q, h, ğ, x] по отношению к друг другу являются самостоятельными фонемами, и в силу этого смешение их невозможно, они образуют оппозиции [h:q, h:x, h:ğ, x:ğ]: **hal** «состояние» и **qal** «оставайся», **hal** «состояние» и **xal** «родинка», **aha** (межд.) и **ağa** «хозяин», **axır** «течет» и **ağır** «тяжелый» (15, 60-65).

В связи с этим в области русского консонантизма одной из ярких черт современного ненормативного (с точки зрения литературного языка) произношения взрывного **г** является [h] фрикативный и его глухой позиционный коррелят [x]: но[h]á - но[x], т.е. в сильной

позиции – перед гласными на месте [г] произносится фрикативный звонкий [h], а в слабой позиции - в позиции оглушения (на конце слова) произносится не глухой взрывной [к], а глухой фрикативный [x], являющийся глухим коррелятом [h]. Традиционно эта черта произношения рассматривается как результат влияния южнорусских говоров. В начале XIX века такое произношение не считалось нарушением нормы, мало того, произношение [h] на месте г встречалось даже в произведениях поэтов начала XX века, напр., у С.Есенина читаем:

*Я не знаю, то свет или мрак?   Может, вместо зимы на полях
В чаще ветер поет иль петух?   Это лебеди сели на луг? (т.е. лух)*

В русском литературном языке этот звук, как правило, произносится в некоторых междометных словах: **ага** [aha], **ого** [oho], **эге** [эh'э], **гон** [hon], а в южнорусской диалектной речи - почти повсюду вместо [г]. Именно этим звуком передает поэт Б.Корнилов произношение [г] в стихотворении «Командарм»:

Кони в яблоках и вороные,   - **hады** отовсюду, но недаром
дробь копыт размашистых глуха,   длинных сабель развернулся ряд,
запевают песню головные,   бурка крыльями над командармом,
все с кубанским выдохом на **hа**:   и знамена грозные горят.

Как пишут исследователи русского языка, важнейшей особенностью орловских говоров является фрикативное образование [y] с оглушением его в [x], даже в середине XX в. произношение фрикативного [y], хотя и является широко известной нелитературной особенностью русского языка, все же обычно защищается населением «[ya]кающей» зоны. Даже является предметом особенной гордости: произносящих [г] взрывной считают чужими, не местными. По-видимому, одной из причин этого является слишком большая территория распространения y (16, 134).

Таким образом, в связи с тем, что в заднеязычной зоне русский [г] - единственный звонкий смычный, он имеет широкое поле рассеивания и поэтому может реализоваться как в звуке [г], так и в звуках [h] и [y]. Не случайно в русской транскрипции при обозначении диалектного произношения согласного г используется оба знака. О различиях между звуками [h] и [y] Н.С.Трубецкой писал: «С фонетической точки зрения звонкое **h** не может являться «звонким партнером» **x**, ибо эти два звука имеют неодинаковое место артикуляции. С фонологической точки зрения (то есть с точки зрения языковой функции соответствующего звука) дело обстоит совсем по-другому.... Звонкий ларингальный **h** и велярный **y** являются в славянских языках просто двумя фонетическими реализациями одной и той же фонемы, а именно - звонкого соответствия («звонкого коррелята») к **x**» (16, 69). В своих транскрипциях В.К.Журавлев пользовался только знаком **h**, объясняя это тем, что применяет унифицированную фонетическую и фонологическую транскрипцию и считает различие по месту образования между [h] и [y] несущественным (17, 71), а М.В.Панов звук [y] считал звонким коррелятом [x]: «когда говорят **цехбюро**, **бухгалтер**, то произносят звонкий **x**, т.е. [y] - [цэуб'урó], [бууáлт'ир]», По его мнению, такой же звук произносится на месте г в словах **с богом**, **ей богу** (10, 35). А Барановская С.А. в своих транскрипциях пользовалась одной буквой [y] для обозначения звуков на месте **x** и **г** и считала, что «в русском языке звонкий фрикативный заднеязычный [y] в случаях типа «**их бы**, **смех же**» и т.п. - позиционная вариация фонемы <x>, в произношении слов **бога**, **богатый**, **когда** и т.п. – факультативная вариация фонемы <g>, что надо иметь в виду при сопоставлении языков» (18, 84-85), хотя, по нашему мнению, в транскрипции вариацию фонемы <x> лучше обозначать знаком [y], соответствующую по звучанию азербайджанскому [ǧ], а вариацию фонемы <g> - знаком [h].

Этот звук в русском языке обозначается по-разному. Интересным представляется по этому вопросу мнение Р.С.Мамедова, который пишет: «относительная близость

азербайджанских [h-h'] и русских [x-x'] весьма отдаленна. И основанная на относительной близости этих согласных рекомендация передать на письме азербайджанский [h] всегда через русский [x] (11, 67), не может быть принята безоговорочно. В ряде случаев наиболее соответствует оригиналу передача через <г>: **Heydər, Heydərov** - **Гейдар, Гейдаров** (не **Хейдар, Хейдаров** или **Хайдар, Хайдаров**), в других случаях целесообразнее вообще пропуск буквы: ср., напр., **Məzahir** - **Мазагир, Мазахир** и **Мазаир** (1,195). Не случайно, что имя Героя Советского Союза **Həzi Aslanova** по-русски передается без звука [h]: **Ази Асланов**.

Специфическими согласными фонемами азербайджанского языка являются и среднеязычные согласные фонемы [k'] и [g']. В РЯ таких фонем нет. Но в русской фонетической литературе отмечается среднеязычный характер мягких заднеязычных [k',g',x']. Как пишет М.И.Матусевич, по восприятию трудно отличить мягкие заднеязычные русского языка от среднеязычных согласных. Поэтому и существует мнение, что русские [k',g',x'] являются среднеязычными, что возможно, но только как фонетический вариант литературного произношения, а не как основной тип (19,148-149). Гвоздев А.Н. даже включал их в группу среднеязычных согласных (20,19). Л.Л.Буланин же придерживался мнения, что «мягкие заднеязычные, строго говоря, являются не заднеязычными, а среднеязычными («самый среднеязычный» среди них это бесспорно x'). Поэтому в чисто артикуляторном плане их квалификация как среднеязычных вполне допустима. Однако фонематическое содержание <k',g',x'> определяется системой противопоставлений заднеязычным <к,г,х> по коррелятивному признаку твердости-мягкости. Следовательно, как фонемы k', g', x' являются заднеязычными (21, 69-70). Говоря о среднеязычном характере мягких заднеязычных, Л.В.Щерба писал, что «основная артикуляция «кь, гь» будет все же несколько отличной от артикуляции «к, г». Что касается «хь», то она диалектально действительно произносится как настоящий среднеязычный немецкий *ich-laut*» (8, 170).

Это означает, что носители РЯ на месте мягких [g'] и [k'] произносят два разных звука: мягкий заднеязычный [g'] и среднеязычный [g'], мягкий заднеязычный [k'] и среднеязычный [k'], но русские не замечают разницу между ними, т.к. эти звуки не противопоставляются друг другу и поэтому смыслоразличительной функции не выполняют, являются реализациями одной фонемы <g'> и <k'> соответственно. Мягкие заднеязычные [g'] и [k'] РЯ соответствуют по звучанию среднеязычным [g'] и [k'] АЯ [1, 193], поэтому не случайно, что носители АЯ в заимствованных из РЯ словах мягкие заднеязычные [g'] и [k'] воспринимают как среднеязычные и заменяют их соответствующими среднеязычными АЯ, напр., **gitarə, agent, kisel, parket**, а носители РЯ среднеязычные [g'] и [k'] в словах азербайджанского языка воспринимают как мягкие заднеязычные и заменяют их соответствующими мягкими заднеязычными, напр., **segah** - **сегях**, **Gəncə** - **Гянджа**, **Göygöl** - **Гөйгөль**, **kamança** - **кяманча** и т.д. (1, 193). Но «смягченный» заднеязычный смычный [q] АЯ не может перейти в среднеязычную зону, так как в этой зоне есть среднеязычный смычный [g], они противопоставляются друг другу в одной и той же позиции и различают слова, поэтому являются двумя самостоятельными фонемами АЯ, напр., **qəlib** «модель» - **gəlib** «пришел», **qüllə** «башня» - **güllə** «пуля», **qəmi** «печали» - **gəmi** «судно». В РЯ мягкий заднеязычный [g'] – основной вид, а среднеязычный [g'] - вариация одной и той же фонемы <g'>. Носители РЯ заднеязычный «смягченный» [q] и среднеязычный [g'] АЯ, выступающие в словах **qüllə** «башня» и **güllə** «пуля», воспринимают как один и тот же звук - мягкий [g'], соответствующий азербайджанскому среднеязычному [g], а русскоязычные азербайджанские дети очень часто на месте «смягченного» заднеязычного [q] АЯ произносят среднеязычный [g'] (15, 60-65).

Как видно, мягкие заднеязычные русского языка имеют широкое поле рассеивания, они из заднеязычной зоны свободно переходят в среднеязычную зону, но от этого

взаимопонимание не нарушается; русский заднеязычный [г] свободно переходит в зону [h], а [x] свободно переходит в зону [h] или [y]. Для носителей русского языка не имеет значения, что произносить: [x] или [h], [г] или [h] и т.д., произношение [h] на месте [x], так же как и произношение [h] на месте [г] - нарушение нормы, а не системы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках. Контрастивно-типологическое системное исследование. Баку: Мутарджим, 2006, 308 с.
2. Дюрэн Ж. Мягкость, твердость, йотированность // ВЯ, 1977, № 2, с.74-86.
3. Гасанов А.А., Бабаев И.А. Курс лекций по фонетике современного русского языка. Учебное пособие для студентов-филологов. Баку: Мутарджим, 2010, 280 с.
4. Аванесов Р.И. О долгих шипящих в русском языке / Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. М.: Наука, 1970, с.326-335.
5. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı: Maarif, 1972, 204 s.
6. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
7. Орфоэпический словарь русского языка. Произношение, ударение, грамматические формы. М.: Русский язык, 1983.
8. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М.: Учпедгиз, 1957, 188 с.
9. Гордина М.В. О динамике системы фонем современного русского языка // Вопросы фонологии в аспекте русского языка как иностранного. Материалы I Международного симпозиума МАПРЯЛ. М.: УДН, 1987, с.20-24
10. Панов М.В. Русская фонетика. М.: Просвещение, 1967, 438 с.
11. Махмудов А.Р. Основы сопоставительной фонетики современного русского и азербайджанского языков и ее теоретическое и практическое значение. Дис. ... докт. филол. наук, Баку: 1968.
12. Гасанов А.А. Фонетическая структура слова в современном русском языке (фонемный и синтагматический аспекты). АДД, Баку: 1995. 44 с.
13. Алекперов А. Фонематическая система современного азербайджанского языка, Баку: Элм, 1971, 96 с.
14. Трубецкой Н.С. К истории заднеязычных в славянских языках // Н.С.Трубецкой. Избранные труды по филологии. М.: Прогресс, 1987, с.14-26
15. Nəsnov A.Ə., Nəsiyeva N.A. Rus dilinin samitlər sisteminin Azərbaycan dilinin samitlər sistemi ilə müqayisəli təhlili. Ученые записки БСУ, серия языка и литературы, Баку, 2009, №2, с. 60-65.
16. Парикова Н.Б. О южнорусском варианте литературной речи // Развитие фонетики современного русского языка, М.: Наука, 1966, с.125-135.
17. Журавлев В.К. Диахроническая фонология. М.: Наука, 1986.
18. Барановская С.А. О фонологизме сопоставительного метода // Вопросы фонетики и обучение произношению. МГУ, 1975, с.77-88
19. Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. М.: Просвещение, 1976, 288 с.
20. Гвоздев. Современный русский литературный язык. Ч.1, М.: Просвещение, 1973. с.5-71.
21. Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка. М.: Высшая школа, 1970, 207 с.

XÜLASƏ
AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ SƏCİYYƏVİ SAMİT SƏSLƏR
Hacıyeva N.A.

Açar sözlər: səciyyəvi samitlər, incələşən samitlər, geminasiya, koartikulyasiya, alınma sözlər, cingiltili samit, dil samiti, boğaz samiti, uvulyar samit, intervokal mövge, fonemin yayılma sahəsi

Məqalədə azərbaycan və rus dilləri üçün səciyyəvi olan samit səsələr müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Rus dilinin müstəqil incə samit səsələri Azərbaycan dilində “incələşən” samit səsələrə uyğun gəlir. Azərbaycan dilindəki səciyyəvi (spesifik) dilortası samitlər rus dilindəki dilarxası samitlərlə qarşılıq təşkil edir. Azərbaycan dilindəki <h> samiti rus dilində mövcud deyil, lakin rus dilinin cənub dialektlərində işlənir. Azərbaycan dilindəki cingiltili qovuşuq <c> samiti rus dilində cingilti samitlərin əvvəlində işlənən <ç> samiti kimi təqdim olunur. Rus dilində işlənən incə, sürtünən [ш’], [ж:’] səsələrinə isə cingiltili [ц] samitinə azərbaycan dilində rast gəlinir.

SUMMARY
SPECIFIC CONSONANT PHONEMES IN RUSSIAN AND AZERBAIJANI
Hajiyeva N.A.

Key words: specific consonants, “palatal” consonants, gemination, coarticulation, loanwords, affricate, lingual consonant, glottal consonant, uvular consonant, intervocalic position, field of dispersal of phonemes.

Specific consonant phonemes in Russian and Azerbaijani are being analyzed in the article; their comparative features are being given there. Independent soft consonants in Russian comply with “palatal” consonants in Azerbaijani, mediolingual consonants in Azerbaijani are replaced by soft backlingual in Russian. Consonant phoneme <h> in Azerbaijani does not exist in Russian, but it is presented in South dialects in Russian, specific consonant phoneme <c> in Azerbaijani is presented in Russian as position voiced allophone of phoneme <ç> before voiced consonants. Specific consonant phonemes in Russian – long soft sibilant [ш’], [ж:’] and affricate [ц] – do not exist in Azerbaijani.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	13.06.2016
	Son variant	27.09.2016

UOT 81.373.45

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TERMINOLOGİYASINDA ƏRƏB VƏ FARS MƏNŞƏLİ ALINMALAR

PAŞAYEVA GÜNEL BAXŞEYİŞ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

e-mail: p.gunel@hotmail.com

***Açar sözlər:** dilçilik, termin yaradıcılığı, terminologiya, ləksəm, alınma termin*

Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında ərəb və fars mənşəli alınmaların rolu danılmazdır. Məqalədə belə terminlərin alınma yolları və səbəbləri, onların leksik-semantik mənalari nümunələrlə izah olunmuşdur. Məqalədə alimlərin fikirlərinə istinad olunaraq müəyyən nəticə əldə olunmuşdur.

Terminlər dilçiliyin mühüm və araşdırılması zəruri olan ləksəmləridir. Belə ki, heç bir dili terminsiz təsəvvür etmək olmaz. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin terminoloji layı da çox zəngindir. Terminologiyanın tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, bu tarix ta qədimə gedib çıxır. Belə ki, insan əməyinin yarandığı gündən vasitə ilə bərabər onun adının da yaranması terminlərin ilk rüşeymləri ola bilər. Azərbaycan terminologiyasının tarixi də bu baxımdan qədim hesab olunur.

Bu gün Müasir Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığı alınma sözlərlə çox zəngindir. Buna müxtəlif tarixi və siyasi hadisələr, elmi – texniki tərəqqi, mədəni və iqtisadi inkişaf da təsir göstərmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan dilində alınma terminləri ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli olmaqla üç əsas qrupa bölürlər.

Müəyyən bir tarixi dövrdə Azərbaycan torpaqlarının fars və ərəb istilasına məruz qalması nəticəsində dilimizin lüğət tərkibinə ərəb və fars sözləri daxil olmuşdur. İslam dininin qəbulu və ərəb dilinin rəsmi dövlət dili olması xalqın bu dildə danışmasını, yazıb yaratmasını labüdləşdirdi. Ərəb və fars dillərindən alınmalar əsas etibarilə müsəlmanların dini kitabı “Qurani Kərim”in yayıldığı ərazilərdə çoxluq təşkil edir. Ərəb sözləri dilimizə, əsasən, klassik bədii ədəbiyyat vasitəsi ilə daxil olmuşdur. Dünyəvi təhsilin olmadığı bir vaxtda, mollaxanalardakı tədris dili də ərəb-fars sözlərinin möhkəmlənməsinə rəvac verirdi. Məlumdur ki, şifahi yolla keçən alınmalar yazılı üsulla alınan sözlərdən daha çoxdur. Buna görə də dialektlərdə ədəbi dilə nisbətə daha çox ərəb-fars alınmalarına rast gəlinir. Dilin leksik tərkibini tədqiq edərkən məlum olur ki, bəzi sahə terminologiyalarında ərəb və fars sözləri danışq leksikasına nisbətən daha çox üstünlük təşkil edir. Elmin bir sıra sahələrinin ərəblər tərəfindən yaradılması, dövrün alim və yazıçıların ərəb və fars sözlərini işlətməsinə təsir etmişdir. “Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma və inkişafı prosesində bu dildə yer almış ərəb və fars alınmaları uzun zaman dilimizdə işləndiyindən onların əksəriyyəti dilin səs quruluşuna və qrammatik qanunlarına uyğunlaşmışdır.” [1.s.205] Hazırda dilimizdə bir çox ərəb və fars mənşəli terminlər vardır ki, onlar bu gün də dildə aktiv işlənməkdədir. Məsələn: *alim, ayin, bazu, beynəlxalq, beynəlmiləl, beyt, cəbr, cədvəl, dairə, din, dövlət, ədalət, ədat, şair, feil, fərd, hökm, hesabat, xassə* və s. sözlər dilimizdə ən çox işlənən ərəb mənşəli terminlərdəndir.

Ərəb və fars dilindən dilimizə söz və izafət birləşmələri ilə yanaşı, sözdüzəldici şəkilçilərin də keçdiyini müşahidə edirik. Ərəb və fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş **-şünas** (hüquqşünas, dinşünas, sənətşünas və s.), **-gər** (misgər, dülgər, kimyagər və s.) **-dar** (cindar, əlaqədar, əlamətdar, məhsuldar və s.), **-gah** (iqamətgah, ziyarətgah, qərargah, qibləgah və s.), **-i / vi** (gəncəvi, Nəbati, kimyəvi, lüğəvi və s.), **-at / ət** (hasilat, hissiyat, həzərat və s.) **-iyyat / iyyət** (heysiyyət, heyvaniyyət, mənəviyyət və s.), **-nüma** (bədənnüma, qiblənüma və s.), **-amiz** (heyretamiz, ibrətamiz və s.), **-zadə** (Heydərzadə, Paşazadə və s.), **-xana** (islahxana, qumarxana, təcridxana və

s.) şakilçiləri daha məhsuldar hesab edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu şakilçilərin bəziləri mənbə dildə söz kimi işlənsə də, dilimizə şakilçi kimi daxil olmuşdur. Məsələn: xana sözü fars dilində ev mənasını verir, lakin dilimizdə bu söz leksik məna vermədiyindən şakilçi kimi işlədir. Eyni zamanda dilimizdə bəzi ön şakilçiləri də işlənməkdədir ki, bu şakilçilər, əsasən, fars mənşəli ön şakilçiləridir. Doğrudur, bu şakilçilər bir neçə milli mənşəli sözə də qoşula bilir ki, bu da iki dilin bir-biri ilə ciddi qarşılıqlı əlaqədə olmasının göstəricisidir. Digər alınmalardan fərqli olaraq, morfoloji əlamətlər – leksik şakilçilər birbaşa deyil, sözlərin tərkibində alınır və həmin sözlərlə birlikdə yeni dildə işlədilməyə başlayır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, az hallarda bu şakilçilər obyekt dildə milli mənşəli sözlərlə də birlikdə işlənməyə başlanır. Məsələn: Azərbaycan dilində *nakişi, nadinc, natəmiz* sözlərindəki **na-** şakilçisi dilimizin öz sözlərinə qoşulur və yeni mənalı sözlər yaradır. Bu barədə R.Heydərrov yazır: “Məlumdur ki, Azərbaycan dili üçün ön şakilçilər qətiyyənlə xarakterik deyil. Buna görə də **bi-, na-, həm-** kimi ön şakilçilərini Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı ilə bağlı şakilçilər hesab etmək fikri özünü doğrulda bilməz. Doğrudur, bunlardan **na-** (-ٴ), **həm-** (هم) şakilçilərinin dilimizə sözlərlə bərabər keçməsinə baxmayaraq, bəzi Azərbaycan dili sözlərinin də əvvəlində işlənərək bir neçə yeni söz düzəldə bilir. Məsələn: **nakişi, nadinc, həmyaş, həmyaşid**. Lakin bunların sayı elə bir-iki sözdən ibarətdir” [2,s.89].

Dilimizdə *əzab çəkmək, həbs etmək, meyil etmək, nəhs gətirmək* frazeoloji birləşmələrinin birinci tərəfi də ərəb və fars dillərindən keçmişdir. Məlumdur ki, dilin ən sabit sistemləri ilə yanaşı, feillər də dildə digər dilin təsirinə az məruz qalır. “Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı heç də dilin bütün sahələri eyni səviyyədə digər dilin təsirinə məruz qalmır. Məsələn: şəxs əvəzlilikləri, saylar, feillər kifayət qədər qapalı sistem sayılır və xarici təsirə çox az məruz qalır. Əksinə, isimlər və sifətlər bütün dillərdə açıq sayılır” [2,s.94]. Azərbaycan dilində də feillər digər nitq hissələrinə nisbətən xarici təsirə daha az məruz qalır. Amma bu o demək deyil ki, feil sistemində alınmalar yoxdur. Belə ki, dilimizdə ərəb və fars mənşəli sözlərlə yaranan həm mürəkkəb (tərkibi) feillər, həm də düzəltmə feillər az deyil. Xüsusən, dilimizdəki *-lan²* və *-laş²* şakilçisi ilə yaranan düzəltmə feillərin çoxunda alınma komponent vardır. Məsələn: *ağıllanmaq, vidalaşmaq, sağıllaşmaq, bədbinləşmək* və s.

Ərəb və fars dillərindən dilimizə keçmiş sözlərin bir hissəsi öz mənasını dəyişmişdir. Məsələn: ərəb dilində “hiyləgər”, “kələkbaz” mənalarda işlədilən *dahi* (داهي) sözü Azərbaycan dilində dahi adam mənasında; ərəb dilində “üstü açılmaq” (feil), “arası kəsilmək” mənalı *inkişaf* (انكشاف) sözü Azərbaycan dilində “aşağıdan yuxarıya artma”, “yüksəlmə”; ərəb dilində “düzgünlük”, “doğruculuq” mənalı *istişamət* sözü Azərbaycan dilində “yönəlmə” mənasında; ərəb dilində “ittiham edən” (prokuror) mənasında işlənen *müttəhim* sözü Azərbaycan dilində “günahkar” mənasında; fars dilində “yolunu azmış”, “yolundan çıxmış” mənalı; “qomrah” sözü Azərbaycan dilində “gümrah”, “sağlam” mənasında işlənməkdədir.

Ərəb və fars dillərindən keçən sözlərin çox hissəsi fonetik dəyişilməyə də uğramışdır.

Deməli, ərəb və fars mənşəli sözlərin bir qismi Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına uyğunlaşaraq xalqımızın tələffüz etdiyi kimi işlədir. Məsələn: əslində *xəlf, həqq, zəman, rahat, səlam, təməşə, təlx, məarif, məaş, sinf, taifə, qaidə* və s. kimi deyilən və belə də yazılan sözlər əslinə uyğun şəkildə deyil, dilimizin daxili qanunlarına – Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarına uyğun olaraq *xəlf, həqq, məaş, məarif, zaman, sinif, qayda, rahat, səlam, təməşə, təxt* və s. kimi işlədir.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət fonduna ərəbizmlərin gəlməsi daha çox keçmişdə üstünlük təşkil etmişdir. Bunu 2005-ci ildə nəşr olunmuş “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənen ərəb və fars sözləri lüğəti”ndən də aydın görmək olar. Ərəb sözləri Azərbaycan dilinə ərəb dilindən birbaşa, əsasən, fars və türk dillərinin vasitəçiliyi ilə keçmişdir. Məlumdur ki, ön şakilçiləri və frazeoloji izafət birləşmələri birbaşa fars dili vasitəsilə alınmışlar. Bu gün Azərbaycan ərazisində bir sıra toponimlər də vardır ki, bu, ərəblərin və ərəb dilinin dilimizə təsirinin bariz nümunəsidir. Ərəbhacılı

(Quba rayonu), Ərəbli (Laçın rayonu), Ərəbocaq, Ərəbşəki, Ərəbşeyx (Ağdaş rayonu) kimi el-oba adları bu gün də olduğu kimi saxlanılmaqdadır. Azərbaycan dilinin toponimlərindən danışarkən A.Axundov yazır: “Azərbaycan toponimiyasında mühüm yer tutmayan, məhdud yayılma zonası olan kiçik areallar da vardır. Onlardan biri VII əsrin ortalarında Azərbaycanın Ərəb xilafəti tərəfindən istilasına dövründən başlayan *ərəb arealıdır*. Bu areal tarixən gəlmə ərəblərin yaşayış yerlərinə aid yer adlarını əhatə edir” [3,s.373]. Daha sonra dilçi alim ərəblərlə bağlı yer adlarının bir neçə şəkildə özünü göstərdiyini qeyd etmişdir.

Uzun illər ərzində Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olmuş leksemlər aktiv semantik assimilyasiyaya uğramış, öz genetik əlamətini itirərək Azərbaycan dilinin qanunlarına tabe olmuşdur. Ərəbizmlərin semantik dəyişmələrini Əl-Abbasi Xeyruddin aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir:

1. Özünün dəyişməsi;
2. Sözlərin denotativ mənalarının genişlənməsi;
3. Sözlərin denotativ sahəsinin məhdudlaşması;
4. Semantik cəhətdən dəyişməyə uğramamış sözlər [4,55]

Dilin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda məlum olur ki, əsl Azərbaycan sözləri arasında feil və əvəzlilər böyük çoxluq təşkil edir. Azərbaycan dilinə daxil olan sözlərin böyük əksəriyyəti isimdən düzələn adlardır. Lakin bəzi feillər də vardır ki, onlar isimləşərək dilə daxil olmuşdur. Dilçilər ərəb və fars sözlərini məzmun və forma etibarilə qruplara ayırmışlar. Bu qruplaşmaya görə, alınmalar həm məzmun, həm formaca tamamilə azərbaycanlaşan sözlər; məzmunca azərbaycanlaşan, formaca ahəng qanununa tabe olmayan sözlər; formaca qismən, məzmunca tamamilə azərbaycanlaşan sözlər və yalnız ədəbi dildə işlənən, məzmunca azərbaycanlaşan, şəkildə iltisaf dil qanunlarına tabe olmayan sözlər olur [5,8-10].

Xüsusən, XI əsrdən sonra ərəb dilinin dövlət, din və elm dili kimi, fars dilinin isə ədəbiyyat dili kimi yayılması və bu dillərin işlənmə arealının genişlənməsi nəticəsində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə külli miqdarda sözlər keçmişdir. Ədəbi dilimizdə, o cümlədən, terminoloji sahədə də bu proses dərin iz qoymuşdur. Lakin islamiyyətdən əvvəl təşəkkül tapmış, sabit qrammatik quruluşu tam formalaşmış ümumxalq Azərbaycan dilində, təbii ki, dilin daxili imkanları hesabına həm ümumişlək leksikaya, həm də terminoloji leksikaya aid dil vahidləri yaranmaqda idi.

Dilimizə keçən ərəb və fars sözləri quruluşa görə sadə, düzəltmə, mürəkkəb olaraq 3 növə bölünür. Məsələn: vəhhabilik, hizbullah, ilahiyyat və s.

Ərəb və fars sözləri tarix, mədəniyyət, ədəbiyyat sahələrində kifayət qədər işlənir. Bu sözlər ahəng qanunu və sözdüzəldici şəkildə köməyi ilə müxtəlif leksik – semantik mənalarda işlənir.

Dilimizdə ərəbizm və fars sözlərinin çoxluğu əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ərəb və farsların istilasının dilə təsirindən qaynaqlanır. Lakin bu prosesin ömrü Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsi ilə başa çatır. Rusiya imperiyasının Azərbaycanı işğal etməsi nəticəsində ölkə Cənubi və Şimali Azərbaycan olmaqla iki yerə ayrılır. Şimali Azərbaycanda rusların dil siyasəti nəticəsində dilimizə yeni rus mənşəli alınmalar daxil olur, hətta bəzi ərəbizmlər yeni, rusmənşəli sözlərlə əvəz olunur. Uzun tarixi dövr ərzində dilimizə daxil olmuş rus sözlərinə görə bu gün İranın tərkibində olan Cənubi azərbaycanlıların dilinin lüğət tərkibi ilə dilimizin lüğət tərkibi xeyli fərqlənir. Dövrün tələbinə uyğun olaraq artıq dilimizə ərəb-fars sözləri birbaşa daxil ola bilmir. Lakin müstəqillik illərindən sonra xalqın azad şəkildə İslam dininə tapınması bəzi dini terminlərin yenidən aktiv şəkildə işlənməsini zəruriləşdirmişdir.

Müstəqillik dövründə dini terminologiya sürətlə artmışdır. Məlumdur ki, müstəqilliyin bərpası sovet dövründə ateist ideologiyaya son qoydu. Dinə qayıdış onun öyrənilməsi və təbliği yeni imkanlar açdı. Ölkədə dini kitabların çapına, ilahiyyətin elm kimi inkişaf etdirilməsinə rəvac verildi.

İslam dini ilə bağlı terminlərin əksəriyyəti ərəb mənşəlidir. Bu cəhət ərəb dilindən dini termin almanı sürətləndirmişdir. Belə terminlərin bəzilərini nəzərdən keçirək.

Əmmarə. Bu nəfsin üç növündən birinin adıdır. Ərəb dilində əmmar “əmr edən” “çağırın” mənasında olan sözdən əmələ gəlmişdir. İnsanı pisliyə aparan nəfs – əmmarə nəfs – adlanır. [6,13]. Göründüyü kimi, alınma termin – əmmarə nəfs – şəklində söz birləşməsi kimi də işlənir. Nəfs də dini termin olaraq işlənir. Bu söz Azərbaycan dilinin ümumişlək leksik qatına daxildir. Ərəb dilindən çox-çox əvvəllər alınmış termindir. Klassik və müasir ədəbiyyatda işlənir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və izahlı lüğətinə daxil edilmişdir.

Mütməinnə. Nəfsin ikinci növüdür. Mütməinnə nəfs müxtəlif təhlükələri adlamış, ali dərəcəyə çatmış nəfsdir. Ardıcıl şəkildə əqlinə tabe olan insanın nəfsi mütməinnədir [6,14].

Təzkiyə. Ərəb dilindən alınma dini termindir. Allahı xatırlamaqla günahdan uzaqlaşmaq üçün edilmiş ibadətdir. Ərəb dilindən olan təzkir (xatırlama) sözündəndir.

Tağut. Ərəb dilindən olan bu sözün üç mənası vardır: 1) büt, sənəmi; 2) kahin; 3) yoldan çıxaran, azdıran, şeytan [7,580]. Termin hər üç mənada dini terminologiyada işlənir. Terminlərin çoxmənalı olması baxımından bu düzgün deyildir. Lakin dini terminologiyada bütün, sənəmin, kahinin, şeytanın insanı yoldan çıxarması eyni cür qiymətləndirilir və “şeytan” kimi nəzərə alınır. Tağut termini “Qurani-Kərim”də də işlənir. Termin klassik Azərbaycan ədəbiyyatında yuxarıda qeyd olunmuş üç mənada işlənmişdir.

Kafir. Dini açıq şəkildə inkar edən şəxsdir.

Münafiq. Dini qəlbində inkar edən şəxsə “münafiq” deyilir.

Ümumiyyətlə, dini terminologiyada ərəb alınmaları kifayət qədər çoxdur. Bura həm Quran surələrinin adları, həm də orada işlənən digər terminlər daxildir. Quranın elmi şərhə və sünnələr də xeyli sayda termini özündə birləşdirir. Həmin terminlərdən müəyyən qismi sovet dövründə də istifadə edilmişdir. Məsələn: namaz, oruc, dua, surə, ayə, kafir, şeytan, nəfs, peyğəmbər, ibadət, iman, namaz qılmaq, Allah, Quran və s.

Sovet dövrünə qədər Azərbaycanda dinlə bağlı qadağalar olmamışdır. Ona görə də dini terminlər XX əsrin 20-ci illərinin sonuna qədər işlənmişdir. Hazırda Azərbaycan dilinin dini terminologiyasına gətirilən ərəb və fars mənşəli terminlərin az olmayan bir qismi klassik və inqilabaqədərki ədəbiyyatda qeydə alınır. Rəbb, rəbbani, mürşid, münacat, vəhy, təqva, zikr, zikr etmək, qəflət, qövm, qiyamət günü, məhşər, bəqərə, əfsar, həqir, şirk, ənam, müvəhhid, müşrik, əraf, təvəkkül, bəşarət, Allah-təala kimi terminlər bu qəbildəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik dövründə təkrar dövriyyəyə gətirilən ərəb və fars mənşəli dini terminlər nizama salınmamışdır. Fikrimizcə, dini terminlərin izahlı lüğətinin, həmcinin terminoloji lüğətinin hazırlanması vacibdir. Hazırda dinə aid tədris və elmi kitablarda, eləcə də kütləvi oxucu üçün yazılmış kitablarda terminlərin variantlığı aşkar hiss olunur. Şübhəsiz ki, bu cür qeyri-sabitliyin qarşısını almaq üçün dini terminologiyayı nizama salmaq vacibdir. Bu baxımdan dini terminlərin türk dilinin dini terminologiyası əsasında yaradıcı şəkildə işlənməsi məqsədəuyğundur. Müstəqillik dövründə ərəb və fars dillərindən alınma terminlərin sayı başqa sahələrdə azdır, demək olar ki, yoxdur. Bununla belə, ərəb və fars mənşəli terminlərin işlənməsində müəyyən meyillər hiss olunur.

Birinci meyil dilə əvvəl daxil olmuş sözlərin terminləşməsi ilə bağlıdır. İkinci meyil isə ərəb və fars mənşəli bəzi terminlərin az da olsa, alınması ilə əlaqədardır. Nəhayət, ingilis və digər Avropa mənşəli dillərdə, həmçinin də rus dilində alınma ərəb və fars mənşəli sözlər vardır. Həmin dillərdə bu sözlər əsasında yaranan yeni terminlərin Azərbaycan dilinə keçməsi üçüncü meyil hesab edilməlidir.

Rakı. Spirtli içki adını bildiren bu termin türk dilindən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Sovet dövründə bu içki SSRİ-də istifadə edilməmişdir. Ona yalnız türk dilindən tərcümə edilmiş bədii ədəbiyyatda rast gəlinmişdir. Rakı ərəb dilindən alınmadır və “xurma arağı”na deyilir. Türk dilindən içkinin nədən düzəlməsi mənası itmişdir. Türk ənənəvi düyü arağına bu ad verilmişdir. Ərəb dilində söz “Əraqu” şəklində olmuşdur. Türk dilində anlamdakı ad düşmüş, auslautdakı u isə i ilə əvəz olunmuşdur. Ərəq ərəb dilində “tər”, “araq” mənalarında işlənir.

Rahat-lokum. Milli türk şirniyyatı kimi dünyada yayılmışdır. Kulinariya terminidir. Əslində

ərəb dilindən rahat və hülqum sözlərindən əmələ gəlmiş *rahathülqum* sözüdür. Şəkər, nişasta, bəzən də qoz və ya badamdan bişirilən şərqi şirniyyatıdır. Türk dilində rahat-lokum kimi işlənir. XVIII əsrdə Türkiyədə saray aşbazı Əli Muhiddin Hacı Bakir bu şirniyyatı hazırlayıb kiçik hissələrə bölərək sultana təqdim etmişdir. 1897-ci ildə Bəkirin nəvəsi Brüsseldə konditer sərgisində rahathülquma görə qızıl medal almışdır. Bundan sonra Türkiyədə onun istehsalına və Avropada satışına başlanmışdır.

X-XI əsrlərdə ərəb dilinin və sonrakı bir neçə əsrdə fars dilinin Azərbaycanda əsas elm dili kimi işlənməsi müxtəlif anlayışları bildirən sözlərin bu dillərdən alınmasına şərait yaratmışdır. Bu proses sonrakı əsrlərdə tədricən zəifləsə də, davam etmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma və inkişafı prosesində bu dildə yer almış ərəb və fars alınmaları uzun zaman dilimizdə işləndiyindən onların əksəriyyəti dilin səs quruluşuna və qrammatik qanunlarına uyğunlaşmışdır. Hətta bir çox ərəb mənşəli alınma terminlər (dilimizin) milli şəkilçi qəbul edərək yeni məzmunlu anlayışlar yaratmışdır. Məsələn: riyaziyyatçı, kimyaçı, istilaçı, fərarilik, zərflik və s.

Bir sıra ərəb və fars mənşəli terminlər əvvəlki mənasına uyğun və ya yaxın mənələrdə indi də işlənir: *xəzinə, hissə, hücum, hədəf, dairə, maliyyə, sərmayə, sərmayədar* və s. Deməli, hazırda da dilimizdə işlədilən bir sıra ərəb və fars mənşəli sözlər azacıq semantik, fonetik dəyişikliyə uğrasa da, tarixən mövcud olmuş semantikasını saxlayaraq müəyyən sahə ilə bağlı bu və ya digər məfhumları bildirməklə işlənməkdədir. Məsələn: *faiz, səlam, sahibkar, əmtəə, girov, sərmayə* sözləri iqtisadi terminologiyada daha fəal işlənməkdədir. Onu da qeyd edək ki, dildə məhdud dairədə işlənmiş bəzi ərəb və fars mənşəli terminlər dilin normalarına cavab vermədiyinə görə tədricən terminoloji səviyyədə əvəzlənməyə məruz qalmışdır. Xüsusilə, ərəb və fars mənşəli izafət birləşmələri, mürəkkəb və çətin anlaşılan terminlər dildən çıxmışdır. Məsələn, qanuni-qüvvə, rüsumi-siyasət, ictimaiyyun-amiyyun (sosial-demokrat), idareyi-ürfiyyə, dərəcəyi-izafə, elani-ümumi və s. Qeyd edək ki, izafət tərkibi ərəb və fars dilləri üçün səciyyəvidir. Bu tip birləşmələr Azərbaycan dilinə olduğu kimi daxil olmuş və işlədilmişdir. Hazırda belə izafət-terminlər dilin lüğət tərkibindən çıxaraq arxaıqlaşmışdır. Çünki bu izafətlər Azərbaycan dilinin leksik-semantik və qrammatik təbiəti ilə uyğunluq təşkil etmir, dil-ifadə çətinliyi yaradır. Ona görə də belə terminlər dildən çıxmış, ya da başqa sözlərlə əvəz olunmuşdur. Dilimizin qrammatik təbiətinə uyğunlaşan izafət birləşmələri öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Məsələn: *cümleyi tam – tam cümlə, cümleyi feliyyə - feili cümlə, kürreyi-ərz – yer kürəsi* və s. [8, 123]

Ərəb və fars alınmaları, heç şübhəsiz, indi də dilimizin terminologiyasının xüsusi bir hissəsini təşkil edir. Lakin hazırda mövcud tarixi şərait nəticəsində ərəb və fars dilinin dilimizə təsiri yoxdur və sovet dövründə az qala arxaik fonda keçmiş dini sözlərin bu gün yenidən ümumişlək sözlərə çevrilməsini nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, dilimizin lüğət tərkibinə ərəb və fars sözlərinin axını demək olar ki, tamamilə azalmışdır.

Elmi yeniliyi: Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasında ərəb və fars mənşəli alınmalar tədqiqatın obyektini kimi seçilmiş, müstəqillik illərindən sonra yenidən gündəmə gələn bəzi dini sözlərin linqvistik xüsusiyyətləri izah olunmuşdur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Terminoloji lüğətlərin nəşrində və Müasir Azərbaycan dili (Leksikologiya) dərslərində “Alınma sözlər”in tədrisində əlavə material kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011. 380 s.
2. Heydərov R.A. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı : Elm və təhsil, 2013, 216 s.
3. Axundov A.A., Məmmədov N. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 316 s.
4. Abbasi-Əl-Xeyruddin. Ərəbizmlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri: Fəlsəfə elm. doktoru nam. dis., Bakı: 2006, 146 s.
5. Şirinov S.H. Müasir Azərbaycan dilində fars mənşəli sözlər: Bakı, Fil.e.nam.dis.,2008, 159 s.
6. Ayətullah Misbah Yəzdi. Allaha doğru. Bakı: Zərdabi, 2010, 2040 s.

7. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı : Az. SSR EA, 1966, 1035s
8. Sadıqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı: Elm, 2010, 244 s.

РЕЗЮМЕ
АРАБСКИЕ И ПЕРСИДСКИЕ ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА В ТЕРМИНОЛОГИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА.
Пашаева Г.Б.

Ключевые слова: языкознание, терминообразование, арабские и персидские заимствованные слова.

Роль арабских и персидских заимствованных слов в терминообразовании азербайджанского языка незаменима. В статье на примере образцов разъяснены пути и цели образования и значения этих терминов. В статье приводятся и точки зрения лингвистов по этому вопросу. В конце статьи излагаются выводы.

SUMMARY
ARAB AND PERSIAN ORIGINATED BORROWINGS IN
THE AZERBAIJAN LANGUAGE
Pashayeva G.B.

Key words: linguistic, term creation, terminology, lexsem, borrowing terms

The role of Arab and Persian originated borrowings in term creation of the Azerbaijan language is undeniable. The way and the cause of getting these borrowing terms and their lexic-semantic meanings have been explained with some samples in this article. Definite results have been obtained by referring to some linguistics's thoughts.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	29.02.2016
	Son variant	27.09.2016

UOT 801-311

BİLƏSUVAR RAYONUNUN BƏZİ TOPONİMLƏRİ HAQQINDA**İBAYEV NEMƏT ALIŞ oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: nemetibayev@gmail.com**Açar sözlər: Biləsuvar, Bulqar, Suvar, Muğan, Cürəli*

Biləsuvar Muğan düzünün cənub-qərb və cənub hissəsini tutur. Ərazisi şimaldan İmişli rayonu, şimal-qərbdən Saatlı və Sabirabad rayonu, şərqdən Salyan və Neftçala rayonu, cənubdan Cəlilabad rayonu, qərbdən isə İran İslam Respublikası ilə həmsərhəddir. Biləsuvar rayonunun ərazisi Kür-Araz ovalığının bir hissəsi olan Muğan düzünün cənub-qərb və cənub hissəsini tutur. Beynəlxalq gömrük keçid məntəqəsi rayon ərazisində yerləşir. Rayonun ərazisi 1360 kv. kilometrdir. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Biləsuvar rayonunun ərazisində 1 memarlıq, 12 arxeoloji-tarixi və memarlıq abidələri var. Bunlar keçmiş Biləsuvar yaşayış məntəqəsi ərazisində “Şəhriyar qalası” memarlıq abidəsindən, həmçinin Bəydilli kəndi ərazisində tunc dövrünə aid 7 Kurqan təpəsi, Təzəkənd kəndi ərazisində tunc dövrünə aid 2 Kurqan (Qoşatəpə), dəmir dövrünə aid “Torpağay təpə”, Dərvişli kəndi ərazisində dəmir dövrünə aid “Seyid altı təpə” kurqanı, Yuxarı Ağalı kəndi ərazisində “Ceyran təpə” kurqanı, Əmənəkənd kəndi ərazisində tunc dövrünə aid “Şəhriyar təpə” kurqanı, Şəhriyar kəndində orta əsrlərə aid Ağdam qalası, yenə həmin ərazidə orta əsrlərin əvvəllərinə aid “Çöl Ağdam şəhərciyi” və “İçəri Ağdam yaşayış ərazisində” arxeoloji abidələrindən ibarətdir [8].

Biləsuvar oykoniminin mərkəzi Biləsuvar şəhəri Muğan düzündə yerləşir. İlk dəfə XIII əsrə aid mənbələrdə adı çəkilir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvan (531-579) Kür-Araz ovalığına 10 min suvar yerləşdirmişdi. Suvar//savar//sabar tayfalarının türk xalqlarından olması barədə bir çox tədqiqatçıların fikirləri vardır. Bu məlumat toponimin ikinci komponentinin etnonim mənşəli olmasını təsdiqləyir. Bilə komponenti toponimiyada “çöl”, “səhra”, “düzən” mənalarında da işlənir. Bu baxımdan, Biləsuvar toponimi etnotoponim olub, “Suvar düzü”, “suvarların yaşadığı düzənlik, yer” deməkdir [6,186]. Yaşayış məntəqəsi 1938-ci ildə rus şairi A.S.Puşkinin şərəfinə Puşkin adlandırılmışdı. 1992-ci ildə ərazinin qədim adı – Biləsuvar özünə qaytarılmışdır. Biləsuvar mürəkkəb etnotoponimdir. Qəbilə və tayfa adları əsasında sintaktik yolla əmələ gələn Biləsuvar toponiminin yaranmasında dilimizin ən qədim derivatoloji hadisəsi özünü göstərmişdir. Azərbaycan toponimlərinin kiçik bir hissəsini hibrid coğrafi adlar təşkil edir. İki müxtəlif dilə məxsus sözlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn coğrafi adlara hibrid toponimlər deyilir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz leksik vahid də hibrid toponimdir.

Biləsuvar rayonu və ona yaxın olan ərazilərdə türk xalqlarının, eləcə də Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş qədim türk tayfalarının adlarının – etnonimlərin, toponim və hidronimlərdə izləri qalmış və torpağın yaddaşına çevrilmişdir. Bunlardan bir neçəsinə diqqət edək:

Bolqar//Bulqar çay. Yardımlı, Cəllabad və Biləsuvar rayonlarının ərazisindən axan bu çayın uzunluğu 168 kilometrdir. Çay mənbəyini Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Qaraçadağın şimal yamaqlarında bulaqlardan alaraq Biləsuvar rayonundakı Mahmudçala gölünə tökülür. Orta axını İranla sərhəd xəttini təşkil edir və yay aylarında quruyur. Onun üzərində 1965-ci ildə Bolqarçay su anbarı yaradılmışdır.

Çayın adı erkən orta əsrlərdə Cənubu Qafqazda məşhurlaşmış Bolqar türklərinin adı ilə bağlıdır. Movses Xorenasi (V əsr) “Tarix” salnaməsində e.ə II əsrdə Cənubi Qafqazda Bolqar

tayfalarının yaşadığını göstərir [4.317]. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki xəritədə də Xəzər dənizinin şimal-qərbində Bulqar ölkəsinin olduğunu qeyd edir.

Ana kitabımız sayılan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının VIII boyunda Bulqar etnonim kimi xatırlanır: “Ötəki Qara tağın bir yanında altbaşı bolqar bir ər gördüm” [7, 95]. Bu fikir bolqarlarla oğuzların birliyini əks etdirir. Bu etnosun protooğuz soyundan olduğu məlum olur. Azərbaycana gəlmiş səyyahlar: Adam Oleari (XVIII əsr) çayın adını “Balxar”, Con Bel isə Bulqar kimi qeydə almışlar. 1937-ci ilin repressiyasına məruz qalmış Azərbaycan coğrafiyaçısı Məhəmməd Hüseyin Baharlı keçmiş Cavad qəzasında Bulqarkənd, Lənkəran qəzasında Bulqar – Göytəpə və Bulqarlı adlı yaşayış məntəqələrinin olduğunu qeyd edir. O, həmin oykonimlərin və Bulqar çay hidroniminin kökündə türkmənşəli bolqar//bulqar etnoniminin dayandığını qeyd edir [4. 84]. Təbriz yaxınlığında Bulqarlı və Bulqar Mağara kəndləri bu gün də vardır. Bulqar etnoniminin yayıldığı areallar çox genişdir. Qərbi Azərbaycan, Türkiyə, Krım, Türkmənistan və Volqaboyunda da Bulqar etnotoponimləri mövcuddur.

Mənbələrdə göstərilir ki, eramızın ilk əsrlərində Şimali Qafqaz çöllərində yaşamış bolqarların bir hissəsi hunların təzyiqi altında Dağıstana çəkilməklər. Dağıstanda indiki Bolqar adlı kəndin mənşəyi də həmin bolqarlarla əlaqədardır. Şimali Qafqazda – Kabardin-Balqar Respublikasında yaşayan çoxsaylı bolqarları da həmin tayfanın sələfləri hesab etmək olar. Həmçinin son tədqiqatlar göstərmişdir ki, Azərbaycanda bolqar tayfalarının (Çaxar, Kuvlar, Kul) adlarını əks etdirən başqa etnonimlər də vardır [3.161]. Bolqarların adı tarixi mənbələrdə başqa bir türkdilli tayfa – suvarlarla yanaşı çəkilir. Bu regionda Biləsuvar adlı toponimin olması məhz bu zonada bolqarların və suvarların eyni vaxtda məskunlaşdığını göstərir. Bu bölgədə tarixi türk kurqanlarının olması da həmin etnosların izləridir.

Bulqar etnoniminin fonetik, həm də morfoloji quruluşu bir çox türk etnoslarının adları ilə eyni morfoloji qəlibdədir. Məsələn: bolqar, kanqar//kəngər, tatar, salar, suvar, dondar, qacar və.s. Burada **-ar** “kişi”, “insan” mənasındadır. Türkoloji araşdırmalarda bulqar// bolqar etnoniminin bulqamaq (qarışmaq, birləşmək) felindən yarandığı qeyd edilir. Daha sonra bu tayfa birliyi adının bir neçə tayfa ittifaqının qarışması, birləşməsi nəticəsində yarandığı göstərilir. Həm Biləsuvar, həm də Bolqar paleotoponimdir.

Cürəli. XIX əsrə aid mənbələrdə rayonun ərazisində Cürəli adlı yalnız bir kənd qeyd olunmuşdur. Sonralar həmin kənd böyüyərək Yuxarı Cürəli və Aşağı Cürəli adlı iki kəndə ayrılmışdır. Oykonimin birinci komponenti coğrafi mövqeyi, ikinci komponenti isə cürəli tayfasının adını əks etdirən etnotoponimdir. Toponimin kökündəki cürə ozan – aşiq sənətində məlum olan sazın ilkin formasının adı olmuşdur. İkitelli musiqi aləti olan bu saz barədə mənbələrdə xeyli məlumat var. Bu etnotoponim peşə ilə bağlıdır. Ehtimal ki, cürəli ilk vaxtlar ləqəb kimi işlənmiş, sonra tayfa adına, daha sonra toponimə çevrilmişdir. Azərbaycan toponimiyasında bu sistemə aid yüzlərlə misal çəkmək olar.

Bəydili. Biləsuvar rayonunda kənd adıdır – etnooykonimdir. Adın mənşəyi oğuz-səlcuqların bəydili tayfasındandır. I Şah Abbas zamanında bəydillilərin bir qismi Şiraza və Girmana köçürülmüşlər. Onlar həmin şəhərlərin ətrafında indi də yaşayırlar. Bəydillilər maldarlıq, qoyunçuluq və əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Salyan rayonunda və Yevlax rayonlarında da Bəydili kəndləri vardır. Bu kəndlərdə də Bəydillilərin sələfləri yaşamaqdadırlar. Mənbələrdə bəydillilərin adı Şahsevən, 32-lər tayfaları ilə birlikdə çəkilir.

Bəydili, Bayat, Bayandur, Bayan etnotoponimlərinin kökündə bəy apelyativi dayanır. Bəydili etnotoponimindəki – **li** şəkilçisi aidlik və mənsubluq ifadə edir.

Muğan. Biləsuvar rayonunda kənd və Cənubi Azərbaycana tərəf uzanan ərazinin adıdır. Ona görə də yaşayış məntəqəsi Muğan düzünün adını daşıyır.

Ağcabədi, Ağdam, Ağstafa, Bərdə, Kürdəmir, Qubadlı, Şamaxı, Zaqatala, Zəngilan, Sabirabad, Şərur rayonlarında, Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, Qərbi Azərbaycan və Borçalıda Muğan derivatlı kənd adları – oykonimlər geniş yayılmışdır. Bu toponimin arealı genişdir

[2, 52-53]: Muğan, Muğancıq, Muğanlı, Muğanlar və sair oykonimlər etnonim mənşəlidir, çünki Qacaran, Zəngəran, Avaran etnotoponimləri də həmin model arasında **-an** şəkilçisi ilə formalaşmışdır. Burada **-an, -lar, -lər** şəkilçisi kimi kəmiyyət ifadə edir. Məsələn: Zərgərlər, Qacarlar, Avarlar və.s

Ərəb coğrafiyaşunaslarının və səyyahlarının əsərlərində Muğan düzü haqqında yox, Muğan şəhəri haqqında danışılır və bu şəhər haqqında deyilənlər indi Muğan zonasının mərkəzini təşkil edir. Təxminən 900-1000-ci illər arasında yaşamış məşhur ərəb coğrafiyaşunas səyyahı Əl-Müqəddəsi özünün “Əhsən-ət-təsim fi mərifət əl-əqalim” (İqlimlərin öyrənilməsinin ən yaxşı bölgüsü) əsərinin “Ər-Rihab iqlimi” bölümündə belə yazmışdır:

“Muğan – iki çayla və gözəl bağlarla əhatə olunmuş şəhərdir; həmçinin şəhər meydanında da bağlar vardır. O da Təbriz kimi başdan-başa bağıdır. Bu şəhərlər islam ölkələrində ər-Rihab üçün fəxrdir. Bunlar Ərdəbil və Gilan arasındadır. Buradan Bərdəyə 8 günlük yol var. Muğan şəhəri gözəldir, kənarları əkilib becərilmişdir; buradan 2 çay axır, adamlarının sifəti ləl və mərəcan kimidir. Onlar çox səxavətli və hörmətçildir”.

Həmin əsərdə müəllifin digər Muğan haqqında da qeydləri var: “Sərhəd kənarındadır. Burada əvvəllər əhali çox idi. İndi isə əhalisi azalmışdır. Bu şəhər yol üstündədir” [1,52].

XII əsr ərəb coğrafiyaşunas-səyyah alimi Əbu Həmid əl-Əndəlusi Əl-Qərnati (1080-1170) də indiki Muğan düzü haqqında məlumat vermişdir [1,51-52]. Bir çox toponimistlər Muğan adını atəşpərəstliklə bağlayaraq mug (kahin) mənasında izah edirlər [1, 52]

Xırmandalı. Biləsuvar rayonunda, Muğan düzənliyində kənd adıdır. Yaşayış məntəqəsinin adı türkdilli xırmandalı tayfasının adı ilə bağlıdır. Mənbələrdə harmandalu//xarmandalu//xərbəndəlu kimi qeydə alınan xırmandalıların adı bayat tayfasının tərkibində çəkilir və Səfəvilər dövlətinin siyasi həyatında mühüm rol oynadıqları göstərilir. Bu tayfanın adına Cənubi Azərbaycan və İraq toponimiyasında da rast gəlmək mümkündür. Qubalı Fətəli xan dövründə (1758-1789) xırmandalıların bir hissəsi Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil əyalətindən köçüb Quba xanlığının Müşkür və Şabran mahallarına gəlmişlər. Göründüyü kimi, Xırmandalı (xırmanın dalı) ilk vaxtlar mikrotoponim – məhəllə adı kimi hər hansı bir yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Daha sonra həmin məhəllədə yaşayanlara Xırmandalılar demişlər. Nəhayət, tayfanın miqrasiyası ilə əlaqədar olaraq, tayfa adına çevrilən etnonim oykonimdə əks olunmuşdur. Xırman derivatlı oykonimlər bir çox yerlərdə vardır. Belə ki, Xırmandalı Masallı rayonunda kənd adı, Qarabağ dağ silsiləsində - Füzuli rayonunda hündürlüyü 1813 metr olan dağ adı kimi qeydə alınmışdır. Xırman derivatlı oykonimlər Laçın və Xocavənd rayonlarında da vardır [2, 247].

XIX əsrin 30-cu illərindən çar Rusiyası ucqarlarda ruslaşdırmaq siyasəti apararaq Şamaxı, Bakı, İrəvan, Tiflis, Gəncə quberniyalarına Rusiyanın Saratov, Voronej, Tambov, Yenisey, Bessarabiya quberniyalarından köçürülən rusları yerləşdirməklə rus kəndləri yaratdı. XX əsrin əvvəllərində rus kəndlərinin sayı 134 olmuşdur. Həmin ərəfədə Muğan düzündə də rusları yerləşdirmişlər. Biləsuvardakı keçmiş Novotrotskoye, Kulubinika, Arxangelovka, Novomixayılovka, Konstantinovka, Tatyanoovka və sair rus koloniyalarının adlarını daşıyırdılar. Həmin kənd adlarının əvvəlki adları indi bərpa olunmuşdur.

Elmi yeniliy: Məqalə Biləsuvar rayonunun toponimlərini öyrənmək baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri tədqiq olunur, etnotoponimlərin zaman keçdikcə dəyişdiyi, inkişaf etdiyi özünü göstərir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Praktiki baxımdan Biləsuvar rayonunun toponimlərinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti vardır. Məqalədəki toponimlərdən onomastikaya aid dərslərlərin, dərslərinin və lüğətlərin hazırlanmasında faydalanmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov.A.A Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.
2. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Ərazi bölgüsü. Bakı: 1979, 317 s.
3. Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II konfransın materialları. Bakı: 1983, 304 s.
4. Bayramov A.Ə. Kitabı Dədə Qorqud toponimləri və Qafqaz arealı. Bakı: Nurlan , 2007, 407 s.
5. Baharlı M.N. Azərbaycan: Coğrafi təbiət etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı: Azər nəşr, 1993, 204 s.
6. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: BDU, 1990, 308 s.
7. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1983, 265 s.
8. İnternet resursu. www.files.preslib.az

РЕЗЮМЕ

О НЕКОТОРЫХ ТОПОНИМАХ БИЛЯСУВАРСКОГО РАЙОНА

Ибаев Н.А.

Ключевые слова: *Билясувар, Булгар, Сувар, Мугань, Джурели*

В статье исследуется ряд топонимов Билясуварского района. Дается обширная информация и объяснение значений этнонимов Булгар и Сувар, и также топонимов деревень Джурели, Бейдили, Мугань, Хырмандалы.

SUMMARY

ABOUT SOME TOPONYMES OF BILASUVAR REGION

Ibayev N.A.

Key words: *Bilasovar, Bulgar, Suvar, Mughan, Jurali*

Some toponymes were studied in this article. Detailed information about Bulgar, Suvar ethonimes and Jurali, Baydilli, Mughan, Khirmandali toponymes is given in the article and their meanings are explained.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	11.05.2016
	Son variant	27.09.2016

UOT 801.5

ZƏRİFƏ BUDAQOVANIN ELMİ İRSİNDƏ FEİLİN QURULUŞCA NÖVLƏRİNİN LİŊVİSTİK ŞƏRHİ

MEHDİYEVA MƏTANƏT BAHADUR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant

e-mail: mehtiyeva_m@mail.ru

Açar sözlər: sadə feillər, düzəltmə feillər, mürəkkəb feillər, köməkçi feillər.

Məlumdur ki, türk dillərində söz köklərinin quruluşu problemi indiyə qədər hələ də tam şəkildə həll edilib qurtarmamışdır. Türk və monqol dillərinin müqayisəli təhlilindən türkoloqların gəldiyi əsas nəticə belədir ki, söz kökləri C, CM, MC, MCM, MCM (C saitləri, M samitləri işarə edir) tipində olmuşdur. Məşhur polşalı türkoloq Kotviç qeyd olunan birhecalı söz köklərinin bu tiplərini türk dilləri üçün də məqbul hesab etmişdir. Türkoloqlardan bir qismi də sübuta çalışmışdır ki, birhecalı söz köklərindən MCM şəklində olanları ən qədim və xarakterik köklərdir. B.Yunusəliyevin fikrincə, MCM tipli söz kökləri (feillər) tarixən MC şəklində olmuşdur [1,3].

Azərbaycan dili tarixinin faktik materiallarından belə məlum olur ki, feilin əsas xüsusiyyətləri bütün dövrlər ərzində mühafizə edilib saxlanılmışdır. Lakin bununla yanaşı, zaman keçdikcə feillərin tərkibi kəmiyyətcə və keyfiyyətcə zənginləşmişdir. Eyni zamanda feillər morfoloji cəhətdən müəyyən dəyişikliklərə uğramış, bəzi formal əlamətlər dəyişmiş, bəziləri dəyişmiş və bəziləri də köhnəliyindən sıradan çıxmışdır. Bu baxımdan əvəzolunmaz yazılı abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili böyük maraq doğurur. Bu münasibətlə görkəmli dilçi professor Zərifə Budaqova qeyd edir: “Dədə Qorqud”da feillər böyük işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu, abidənin intonasiyası və, başlıcası, bədii məzmunundan irəli gəlir, güclü dinamizm, hərəkət intensivliyi dastanların əsas keyfiyyətlərindəndir”[2,20].

Feilin quruluşca növlərindən bir çox dilçi-alimlər bəhs etmişlər. M.Kazımbəy, İ.Əfəndiyev, S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, L.Budaqov, Z.Tağızadə və başqalarını nümunə göstərə bilərik. Müasir Azərbaycan dilində feilin quruluşca növlərini Zərifə Budaqova daha ətraflı şəkildə işləmişdir. O, düzəltmə feil əmələ gətirən sözdüzəldici şəkilçiləri məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə ayırmış, ayrı-ayrı nitq hissələrindən düzələn feillərin mənə xüsusiyyətlərini vermiş, mürəkkəb feilləri əmələ gəlmə üsullarına, vasitələrinə və daşdığı mənələrə görə qruplaşdırmışdır [3,169].

Professor Q. Kazımov qeyd edir ki, feilləri nəzərdən keçirdikdə onların bir qisminin kök və sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olduğunu görürük. Feillərin və adların feillərlə birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb feillər də var. Odur ki, feillər də quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur [4,165].

Dilçi-alim Ə. Tanrıverdi müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində işləmiş feilləri də quruluşca üç yerə ayırır: sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillər [5,273].

Zərifə Budaqova sadə feillərdən söz açarkən qeyd edir ki, sadə (əsli) feillər heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən iş ifadə edən feillərdir. Alim buraya müasir dil nöqtəyi-nəzərindən hissələrə ayrılmayan feillərin də daxil olduğunu vurğulayır. Alimin fikrincə, dilimizdə SMS tipli (sait+samit+sait) köklər daha çox yayılmışdır. Belə köklərdə saitlərin hamısı iştirak edir. Ən az təsadüf edilən isə MSS-dən ibarət feil kökləridir. Daha çox MSMM tipli köklər işlənir. Məsələn; dart feili. Belə köklərdə sonuncudan əvvəlki samit əksərən sonor səs, bəzən isə **i** saiti olur [6,208]. Alim onu da bildirir ki, əsl Azərbaycan sözlərində nəinki iki kar səssizin (samitin) yanaşı gəlməsi mümkün deyil, hətta müxtəlifcinsli iki səssiz də nadir hallarda yanaşı gələ bilər. Bu növ feil köklərində yanaşı işlənən səssizlərdən biri r, digəri t-dır: sürt, ört, yırt, dart və s.

B. Xəlilov sadə feillər sırasına ol, et, elə sözlərini, idi, imiş, isə köməkçi feilləri də aid edir. Doğrudan da, ol, et, elə sözləri mürəkkəb feillərin əmələ gəlməsində, idi, imiş, isə feil formalarının mürəkkəbinin yaranmasında rol oynayır. Buna görə də hər ikisi sadə hesab olunmalıdır.

Düzəltmə feillərin iki cür (ad və feildən düzələn) olduğunu diqqətə çatdıran dilçi-alim Zərifə Budaqova feili sözdüzəltmədə ən çox ismi nitq hissələrindən istifadə olduğunu bildirir.

Bəzi alimlər düzəltmə kökdən bəhs edərkən onların təkcə müasir vəziyyətini deyil, tarixini də əsas tuturlar. Ağla(maq), güləş(mək) , ayır(maq) ,dinlə(mək) tipli feilləri düzəltmə hesab edirlər. Zərifə xanım qeyd edir ki, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Belə ki, düzəltmə əsasda müstəqil söz şəkildə olan canlı kök, müasir dildə yaşayan və məlum feildüzəldici şəkilçi olur. Müasir dildə əsasları tərkib hissələrinə parçalanmayan feillər düzəltmə olmayan, yaxud parçalanmayan feillər adlanır [6, 209].

Alim sözdüzəldici şəkilçiləri üç yerə ayırır: 1) qeyri-məhsuldar morfemlər– sözdə ayrılan, lakin hal-hazırda yeni söz yaratmayanlar. Məsələn: qavra(maq) feilindəki ra şəkilçisi tarixən feildüzəldici element olmuşdur, indi isə bu şəkilçi vasitəsilə yeni söz düzəlir; 2) az məhsuldar morfemlər **-a//-ə** şəkilçisi ilə bir neçə feil (tixamaq, sanamaq) əmələ gəlir; 3) məhsuldar sözdüzəldici morfemlər. Bu şəkilçilər fəal şəkildə yeni sözlər yaradır. Düzəltmə feillər ad və ya feildən əmələ gəlir. Alimin fikrincə, feildən əmələ gəlmiş feillər ismi nitq hissələrindən düzəldilmiş feillərdən fərqli olaraq təkcə yeni məfhum ifadə etmir, həm də feildə müəyyən bir qrammatik mənənin əmələ gəlməsinə səbəb olur, müxtəlif mənə çalarlıqları yaradır.

Dilçi-alim növ şəkilçilərinin sözdüzəldici, yaxud forma düzəldici olmasının dilçilikdə mübahisə doğurduğunu da qeyd edir. Bu məsələnin mübahisə doğurduğu məqamları bu gün də dilçiliyimizdə görürük. Professor Q.Kazımov “Müasir Azərbaycan dili” (Morfologiya) kitabında qeyd edir ki, son dövrlərdə təsirlik və növ şəkilçiləri feildən feil düzəldən şəkilçilər kimi verilir. O zaman məntiq tələb edir ki, təsirlik və növ anlayışları, təsirlik və növ mənaları feil düzəldicilik sisteminə daxil edilməli, düzəltmə feillərin mənə xüsusiyyəti kim öyrənilməlidir [4,173]. Buradan aydın görürük ki, alim də növ şəkilçilərinin sözdüzəldici olmamasının tərəfdarıdır. Lakin dərslərdə ənənəvi olaraq təsirlik və növ kateqoriyalarını feilin müstəqil kateqoriyası kimi saxlamağı lazım bilir. Professor B.Xəlilov da növ şəkilçilərinin sözdüzəldici şəkilçi kimi verilməsinə qarşıdır. O qeyd edir ki, feilin növ şəkilçiləri sözün leksik mənasında dəyişiklik yaratmır. İşin icrasında iştirak edən qrammatik subyektlərin sayını dəyişir. Bu funksiya da sözdüzəldici şəkilçilərin tələblərinə cavab vermir. B. Xəlilov növ şəkilçilərinin sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqe tutan formadüzəldici şəkilçilər sırasında verir. Zərifə Budaqova da haqlı olaraq bildirir ki, növ şəkilçiləri yeni lüğəvi mənəli söz əmələ gətirmir. Sözün formalarını əmələ gətirən şəkilçilər nitq hissələrinə qoşulduqları zaman müəyyən qrammatik kateqoriyaya məxsus olan mənaları ifadə edir. Odur ki, bunları (növ, cəm şəkilçilərini) formadüzəldici şəkilçilər adlandırmaq düzgün olar.

Zərifə Budaqova məhsuldar feil düzəldən şəkilçiləri başlıca olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: **-la², yaxud -la(lə); -la, -lə; -la// -lə**. Bu şəkilçinin çox qədimdən bəri işləndiyini qeyd edir. Sözügedən şəkilçi **da// -də, -lı** şəkildə, yəni dar saitlə də işlənmişdir. Bu şəkilçilərlə işlənən feillər prosesin nəticəsini, adını və ya əlamətini (arzulamaq, sərnləmək, mürğüləmək və s.) , işin tərzini, üsulunu (sıralamaq, geriləmək), işin istiqamətini (qabaqlamaq, irəliləmək və s.), vaxtı (gəcələmək, qışlamaq) və s. bildirir.

Müasir dilimizdə sax-**la**, ağ-**la**, in-**lə**, söy-**lə** tipli feillərin kökü müstəqil şəkildə heç bir məzmun ifadə edə bilmir. Q.Kazımov qeyd edir ki, bu şəkilçilər bədən üzvlərinin, demək olar ki, hamısının adından feil düzəldə bilir: saçlamaq, boğazlamaq, burunlamaq, qulaqlamaq, dişləmək, dırnaqlamaq və s. Professor Ə.Tanrıverdi şəkilçinin etimologiyasından danışarkən qeyd edir ki, bu haqda müxtəlif fikirlər vardır : **-lar// -lər** cəm şəkilçisindən yaranmışdır; isim və sifət düzəldən **-lı** şəkilçisindən törəmişdir ; **-al// -a** feili bağlama şəkilçisinin fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır və s. H.Mirzəzadə bu ehtimalların heç birini qəbul etmir və **-la// -lə** şəkilçisinin ol, elə köməkçi feilləri ilə bağlı olduğunu göstərir [5,274].

-lan// -lən. Türkoloji araşdırmalarda bu şəkilçinin **-la+-n** (qayıdış və məchul növün ünsürü) modeli əsasında düzəldiyi göstərilir. Zərifə xanım bu şəkilçinin prosesin nəticəsini (budaqlanmaq, genişlənmək, çiçəklənmək), prosesin əlamətini (kədərlənmək, tərəvətlənmək), işin alətini (silahlanmaq, yaraqlanmaq), işin tərzini (yellənmək, lovğalanmaq) və s. bildirdiyini qeyd edir. Alim **-la-n, -lə-n** şəkilçiləri ilə -lan şəkilçisini bir-birindən fərqləndirməyin lazımlığını da vurğulayır.

Dilçi-alim məhsuldar feil düzəldən şəkilçilər sırasında **-laş², -lat², -landır², -laşdır², -ilda⁴, -al², --ış⁴, -ıq// -x// -ık, -uq, -ük// -x, --an// -qan// qun** və s. şəkilçiləri nümunə göstərir. Qeyri-məhsuldar şəkilçilər sırasına **-aş: -xul, -uz, -ırğa, -na-nə, -xa** və s. şəkilçiləri aid edir.

Azərbaycan dilində mürəkkəb feillərin qruplaşdırılması ilə bağlı fikir müxtəlifliyinə rast gəlinir. H. Mirzəzadə yazılı abidələrin dilində rast gəlinən mürəkkəb feilləri iki qrupa ayırır:

köməkçi feillərlə düzələnlər (hər iki tərəfi Azərbaycan sözü olan feil: qan eyləmək, ah eyləmək; birinci tərəfi alınma söz olan feil- qiyamət eyləmək, aşıq olmaq); müstəqil feillərlə düzələn mürəkkəb feillər (yana durmaq, tökə qalmaq) [7,131-137]

M. Hüseyinzadənin fikrincə, mürəkkəb feillər dörd yerə bölünür:

1. **ol, et**, elə kimi qismən müstəqil, qismən də köməkçi feillər isim və bəzən də sifətdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil əmələ gətirir. Məsələn: hazır ol, daxil et, şad olar və s.;

2. müstəqil mənalı feillər isimlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil əmələ gətirir. Belə mürəkkəb feillərin hər iki komponenti (ad və feil hissəsi) eyni kökə malik olur; ov ovlamaq, quş quşlamaq və s.

3. **-ib⁴** şəkilçili feili bağlama ilə təsriflənən feil birləşərək mürəkkəb feil əmələ gətirir. (bəzənib-düzənmək, vurub-çatmaq və s.)

4. mürəkkəb feillərin böyük bir qismi leksik səciyyəsinə görə frazeologizmlərdən ibarətdir. başa çıxmaq, dilə düşmək və s. [8.142-145].

Professor Q. Kazımov mürəkkəb feillərin müxtəlif sözlərin məna və qrammatik cəhətdən birləşərək bir məna ifadə etməsi nəticəsində yarandığını bildirir. Qeyd edir ki. mürəkkəb feillər feillərin feillərlə və müxtəlif nitq hissələrinin feillərlə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir [4,174].

Türkoloqların əksəriyyəti (A.N. Kononov, V.V.Reşetov, A.Q.Qulamov, Z.Budaqova, S.Cəfərov və b.) ad və köməkçi feillərin, həm də feili bağlama ilə müstəqil (və ya köməkçi) feilin birləşməsindən əmələ gələn feilləri mürəkkəb feil adlandırırlar [3,181].

Professor Zərifə Budaqova Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feillərin öyrənilməsində qarışıqlığın nəzərə çarpdığını qeyd edir. Bunu onunla əlaqələndirir ki, analitik dillərdə mürəkkəb sözlə söz birləşməsinin sərhədi tam müəyyən deyildir. Bundan əlavə, hər bir konkret dildə mürəkkəb feilin müəyyən quruluş əlamətləri vardır. Zərifə xanım göstərir ki, ad+etmək və ya olmaq köməkçi feilindən ibarət birləşmələrin hansı morfoloji kateqoriyaya aid olması mübahisəli məsələdir. Əksər dilçilər bu qəbil feilləri mürəkkəb, bəziləri isə tərkibi hesab edirlər. Belə feillərin nə üçün mürəkkəb feil olmamasının səbəbi göstərilir.

Zərifə xanım etmək və ya olmaq feillərinin yanaşdığı sözün lüğəvi mənası ilə bağlı müxtəlif mənalı feillər düzəltdiyini bildirir. Bu mürəkkəb feillər öz leksik-semantik təbiətinə görə şəkilçili sintetik feillərə yaxındır. Odur ki, bunlar leksemlərdir. Bu feillərin tərkibində iki ünsür-ad, köməkçi feil var və birinci söz qeyri-müəyyən təsirlik halda çıxış edir. Etmək, olmaq feilləri müstəqil mənada çox az işlənir, daha çox köməkçi feil kimi çıxış edir [6,216].

Alim qeyd edir ki, **ad+vur, çıx, ver, aç, at** və s. feillərinin birindən ibarət birləşmələrin mürəkkəb feil olub-olmaması da mübahisəlidir. Bəzi dilçilər bunları mürəkkəb, bəziləri sabit birləşmə hesab edir. Hətta bəziləri “xüsusi vəziyyətdə olan semantik birləşmələr” adlandırırlar. Zərifə xanım bu fikirlə razılaşmır və bildirir ki, belə feillər müəyyən dərəcədə öz mənasını saxlasaydı, onda onlar tərkib əmələ gətirməz, sərbəst söz birləşməsi olaraq qalardı. Alim bu fikirlə də razılaşmır ki, sabit söz birləşmələrinin ad hissəsi analitik (mürəkkəb) feillərdən fərqli olaraq, hər cür addan ibarət ola bilər. Alim sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb feilə daxil etməyin doğru olmaması ilə əlaqədar gətirilən dəlilləri təkzib edir. Müəllif sabit birləşmələrin hamısını mürəkkəb sözə aid etmir və bildirir ki, bunların bir qismi cümləyə ekvivalentdir, bir qismi, həqiqətən, söz birləşmələridir, üçüncü bir qismi isə leksik vahidlərdir (məs: səs vermək). Ancaq sonuncu tiptən olanları mürəkkəb feillərə aid etmək lazım gəlir. Müəllif getməli, gedəsi, getmiş, gedəcək və ol(maq) feilindən ibarət birləşmələri mürəkkəb hesab etmir. Bunları sintaktik birləşmələr adlandırır və qeyd edir ki, belə birləşmələrdə ol feili işləndiyi feili sifətə yeni məna vermir, yaxud onunla birlikdə yeni mənalı söz yaratmır. Bunlar da bu və ya digər səbəb üzündən danışanın işi icra etmək məcburiyyətində qaldığı ifadə edilir.

Alim **-a//ə** şəkilçili feillə bil(mək) feilindən yarananları tərkibi feillərə aid edir, tərz birləşmələrini də tərkibi feillərin bir növü kimi göstərir. Zərifə xanım idi, imişdən ibarət olan formaların da uzun müddət mürəkkəb feil hesab edildiyini qeyd edir. Alim bu fikirlə də razılaşmır. O bildirir ki, mürəkkəb sözün ikinci komponenti birləşmədən xaricdə müstəqil və ya yarım-müstəqil) mənaya malik feillərdən ibarət olur. İdi, imişin isə ayrılıqda müstəqil mənası yoxdur. Ola bilər ki, dilimizin müəyyən inkişaf mərhələsində bu hissəciklər müstəqil mənalı feillər

olub . Amma müasir dilimizdə bunlar bağlama vəzifəsində işlənilir. Buna görə də belə birləşməli feilləri mürəkkəb hesab etmək düzgün deyil.

Müəllif “**mürəkkəb feil**”, “**tərkibi feil**” və bəzən də “**analitik feil**” terminlərinin işlənməsinə də fikir bildirir. Qeyd edir ki, yaza bilmək, oxumağa başlamaq, gedəsi olmaq tipli birləşmələr üçün analitik feillər, gəlir idi, yazır imiş – üçün tərkibi feillər, həll etmək, məğlub olmaq, səs salmaq kimi leksemlər üçün isə mürəkkəb feillər terminini işlətmək məqsədəuyğundur [6,223].

Müəllif mürəkkəb feilləri aşağıdakı kimi səciyyələndirir:

- 1.mürəkkəb feillər iki və ya daha artıq sözün leksik və qrammatik qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır.
- 2.mürəkkəb feilin tərkibində birinci komponent, əsasən, qrammatik dəyişikliyə uğramır.
- 3.mürəkkəb feilin birinci komponenti müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər: hücum etmək (isim), gəlib çıxmaq (feil) və s.

Müəllifin fikrincə, mürəkkəb feil tərkibində iki sözün olması və hər birinin müstəqil vurğuya malik olması, tərkibində müxtəlif nitq hissələrinin olması, tərkibindəki sözlərdən birinin ilk mənasını itirməsi, birləşmədən xaricdə tərkib hissələrinin öz müstəqilliyini saxlaması, bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməsi, ikinci tərəfin sözdəyişdirici əlamətləri qəbul etməsi, quruluş-semantik cəhətdən sabitliyi ilə səciyyələnilir. Alim mürəkkəb feillərin, əsasən, analitik üsulla düzəldiyini qeyd edir və birinci tərəfin nitq hissələrinə görə müxtəlifliyinə uyğun olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1.İsim, sifət, əvəzlilik, məsdər və ya zərf ilə təsriflənən feildən ibarət olan mürəkkəb feillər: ad qoymaq, özünə gəlmək, amansız olmaq və s. Belə feillər dilimizdə olduqca çoxdur. Bunların əksəriyyəti eyni zamanda frazeoloji ifadələrdir;

2. adla müstəqil mənalı feildən ibarət olan mürəkkəb feillər. Belə feilləri daxili obyektli feillər adlandırırlar. Daxili obyektli feillər adlıq halda olan ismin bir qrup feillərlə yanaşması yolu ilə düzəlir. Belə mürəkkəb feillərin bir qisminə feil özündən əvvəl gələn ismin kökündən düzəlir: ov ovlamaq, ütü ütüləmək, su sulamaq və s.

Müəllif bir məqamı da qeyd edir ki, daxili obyektli feillərdən danışarkən bir məsələni unutmamaq lazımdır ki, eyni kökdən əmələ gəlmiş isim və feil cümlədə yanaşı gələn zaman hər zaman mürəkkəb feil əmələ gətirmir.

3.Feili bağlama ilə təsriflənən feildən ibarət olan mürəkkəb feillərin əsas leksik mənası feili bağlamada ifadə olunur. Təsriflənən feil isə feili bağlamadakı işin son nöqtəyə çatmasını (gedib çatmaq, gəlib çıxmaq), hərəkətin istiqamətini (qayıdıb gəlmək) və digər qrammatik mənalara ifadə edir. Müəllif tərkiblərindəki təsriflənən feilin köməkçi və ya müstəqil mənalı olmasını nəzərə alaraq feili bağlama ilə təsriflənən feildən ibarət mürəkkəb feilləri iki növə ayırır:

1. Feili bağlama ilə köməkçi feildən ibarət olanlar;
2. feili bağlama ilə müstəqil mənalı feildən ibarət olanlar.

Feili bağlama ilə köməkçi feildən ibarət olan mürəkkəb feillərin tərkibinə **-ib⁴//-yib⁴** və **-a²//-ya²** şəkilçili feili bağlama və gəlmək, getmək və ya çıxmaq köməkçi feildən biri daxil olur.

Feili bağlama ilə müstəqil mənalı feildən ibarət olan mürəkkəb feillər ifadə etdikləri mənalara görə aşağıdakı növlərə ayrılır:

1. Hərəkətin son nöqtəyə çatdığını bildiren mürəkkəb feillər (gəlib çatmaq, gedib çatmaq);
2. Hərəkətin istiqamətini göstərən mürəkkəb feillər **-ib²//-yib²** şəkilçili feili bağlamalar əksərən getmək və ya gəlmək, qismən də başqa feillərlə yanaşı gələrək, hərəkətin danışıqna və ya danışandan başqa tərəfə yönəldiyini ifadə edən mürəkkəb feillər əmələ gətirir. Məsələn: dönüb gəlmək, keçib gəlmək, çıxıb getmək və s. Müəllif qeyd edir ki, belə leksik birləşmələrdəki feili bağlamaları tərz-i-hərəkət zərfliyi kimi götürə bilmirik, çünki bunlarda feili bağlama yanaşdığı feillə həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən sıx əlaqəyə girib, bütöv bir məna ifadə edir. Zərifə xanım bunu da nəzərə çatdırır ki, hərəkətin danışıqna və ya danışandan başqa tərəfə doğru istiqamətini göstərən mürəkkəb feillərin bəzində feili bağlama öz leksik mənasını itirir.
3. Hal-vəziyyətin əlamət və tərzini ifadə edən mürəkkəb feillərin birinci tərəfi **-ib⁴//-yib⁴** şəkilçili feili bağlamadan ibarət olur. Bu növ mürəkkəb feillərdə fikir daha obrazlı və

qüvvətli şəkildə ifadə olunur. Məsələn: bəzənib-düzənmək, qışqırıb-bağırmaq, aşıb-daşmaq və s.

Ümumiyyətlə, feil nitq hissələri içərisində orijinal və maraqlı bir nitq hissəsidir. Görkəmli türkoloq Zərifə Budaqova da feilin bu xüsusiyyətlərini öz elmi yaradıcılığında yetərinə təhlil etmişdir. Alimin təkcə feilin quruluşca növləri deyil, feilin lüğəvi məna növləri, tərz kateqoriyası, feilin zaman və şəkilləri haqqında elmi mülahizələri də maraqlı doğurur və bu gün bizim kimi gənc tədqiqatçılar üçün mənəvi rolunu oynayır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə feilin quruluşca növləri haqqında müxtəlif dilçilərin, əsasən də, professor Zərifə Budaqovanın elmi mülahizələri araşdırılır və təhlil olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: mühazirə və seminar məşğələlərində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov B. Ə. Azərbaycan dilində təkhecalı feillərin əsasında duran ilkin köklərin fonoloq-semantik inkişafı (müqayisəli-tarixi istiqamətdə), Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, 80 s.
2. Həsənova G. Feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 194 s.
3. Xəlilov B. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası (II hissə), Bakı: Nurlan, 2007, 351 s.
4. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 398 s.
5. Tanrıverdi Ə. V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı: Elm və təhsil, 2010, 458 s.
6. Müasir Azərbaycan dili (II cild) Morfolojiya. Bakı: Elm, 1980, 509 s.
7. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Maarif, 1990, 163 s.
8. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 357 s.

РЕЗЮМЕ

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ КОММЕНТИРОВАНИЕ СТРОЕНИЯ ГЛАГОЛОВ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ ЗАРИФЫ БУДАГОВОЙ

Мехдиева М.Б.

Ключевые слова: *простой глагол, составной глагол, сложный глагол, вспомогательные глаголы.*

В статье выражено отношение к различным взглядам на строение глаголов в тюркологической лингвистике. Рассмотрены доводы ученого-лингвиста Зарифы Будаговой, отражающие её мнение о строении глаголов. Особо комментируются типичные качества сложных глаголов.

SUMMARY

THE LINGUISTIC EXPLANATION OF STRUCTURAL FORMS OF VERB IN ZARIFA BUDAGOVA'S SCIENTIFIC HERITAGE

Mehdiyeva M.B.

Key words: *simple verb, derived verb, compound verb, auxiliary verb.*

Comments to the different conceptions about structural forms of verb in turkological linguistics, scientist-linguist Zarifa Budagova's wide, scientific-philological lectures about structural forms of verb were represented in this article. Especially, characteristic features of compound verbs were explained in detail.

Daxil olma tarixi: İlk variant 26.02.2016
Son variant 27.09.2016

UOT 82.091

DREAM CONCEPT IN THE WORKS OF WASHINGTON IRVING

ISGANDAROVA NIGAR VALISH

Sumgayit State University, professor

GURBANOVA SEVIL MOVSUM

Gafgaz University, Master student

e-mail: sevil.qurbanova@yahoo.com

Key words: *Dream, Mystic, Romantic trend, Washington Irving, Gothic literature*

European writers from ancient times applied to the “dream” concept in their works: “Epimenides” by Diogenes Laertius, The Swiss story “The Three Tells” and other works are the obvious examples of this. The majority of authors who applied to the “dream” concept in their writings in the early XIX century were the representatives of the Romantic Trend that sought to protect people from different problems of the period and used dream as a means for escaping from the social contradictions created by the society. American writer Washington Irving also applied to the dream concept and created unexampled works. Although the subject was similar, each work differed in various approaches and interpretations of the author. This article analyses the reasons of the writer’s appeal to this concept, the plots, and also the comparison was made with other works. While composing the article, it was referred only to the English-language sources.

Walking on cotton-shaped clouds... the image is extraordinary and places one in a mystical setting. When people dream they detach from the world. While the meaning of a dream is hard to capture, a dream about walking on clouds might signify either lighthearted happiness, or one’s running away from existing problems.

What is a Dream? It is an open window into the real world through which the rays of the sun shine light into darkness. At the same time, dreams reflect one’s inner world, accompanying us through a lifetime of evaluating our surroundings and circumstances. From the scientific point of view, dreams are connected with physical factors. They play a significant role in the life of a human being. We recognize that human beings spend much of their lives dreaming. Dreams also bridge fantasy and reality. They may clarify the past or predict the future. Mystics have popularized the understanding of dreams as expressing happiness, while at the same time reflecting a running away from one’s existing problems. The main goal of authors of the Romantic Trend was to divert readers’ attention from existing social responsibilities. Accordingly, they depicted a careless life in their writings.

The introduction of the “Dream” concept in Gothic literature allows authors to infuse their work with supernatural effects. In turn, their work becomes more vivid with extraordinary depictions of settings, sound effects and symbols. These effects also allow the reader to feel the thoughts of the author.

Horace Walpole shaped Gothic literature as we know it today- through his pioneering, late-eighteenth-century work “The Castle of Otranto.” This piece altered the way we perceive the Gothic style as discussed below. Prior to Horace Walpole, Shakespeare touched on the evil concept in “Hamlet.” Walpole acknowledged that he referred to Shakespeare’s imagination of evil supernatural powers [1, 08/08/2015]. If before Walpole, the word “gothic” was associated with cruelty, darkness, and harshness, later on it adopted two meanings: 1) associating with antiquity 2) associating with sympathy, or romanticism [1, 08/08/2015]. Bringing new breath to literature, Horace opened a new track for the literati of the late eighteenth and early nineteenth centuries.

Simple enumeration of some elements of Gothic literature raises an interest towards writings set in the Middle Ages both in Europe, and the USA. Like European authors, the Americans also used the elements of this style to enrich their works. Writers of the time infused their masterpieces with elements of Gothic literature. These include settings, mystic dreams, and serious cries that allowed them to show the realities of the period masked by humor, irony, sarcasm, and metonymy. The prevalence of short story writing grew: it combined imaginary events with depictions of the self. Short stories attracted a majority of readers of the time with their dramatic contents. A short list of Gothic characteristics, settings, and devices in writing includes: alone, fearful, cold, dark, moss covered castles; mysterious dreams predicting future events; mysterious dreams that make characters sweat with fear; annoying and anxious sounds coming from outside, and especially from castles, mountains, forests, and graveyards... . Along with such Gothic elements, negative descriptions of women were also prevalent in writings of the period.

In surveying major works of the time, "Rip Van Winkle" is near the top of the list. This short story combines Gothic features and hidden meaning to lead the reader to the moral of the story. Other writings of Irving, similar to "Rip Van Winkle", such as "The Devil and Tom Walker", "The Spectre Bridegroom" and "The Legend of Sleepy Hollow", are also full of mysteries and enigmas.

Washington Irving created unrivaled masterpieces that parody European attributes of Romanticism. "Rip Van Winkle" combines gentle and well-balanced humor. This story is Irving's imaginative reworking of an old German tale. Irving's description of events and outlandish characters gave America a national literary icon that will be known by every new generation of readers. This contribution cannot be underestimated. The impact of Irving in this respect almost always differentiates him from his other contemporaries.

The tone of "Rip Van Winkle" attracts the reader. Addressing the hidden meanings that echoed the social thought of the period and reflected people's attitudes toward the events of the day, Irving created a distinct character in Rip and placed him right in the center of fantastic circumstances that belied a bitter reality. Irving made Rip struggle with real problems and without losing his comic side. This lightens the general tone of the story. Irving's tone reflects the national culture of America at the time, and makes "Rip Van Winkle" different from ancient German tales on which it is modeled. The majority of the German tales are full of tragedy that follows the hero to the end of the story. "Rip Van Winkle", on the other hand, uses intelligent humor, subtle irony and sarcasm. Moreover, it treats less-than-virtuous traits like greediness with a sense of the ridiculous rather than righteous indignation or moral outrage.

Rip as a character was not a new figure for Europe, which already had had old roots and old literary traditions. Contributing to the American literary tradition, Irving's use of the dream concept in "Rip Van Winkle" subtly attempted to advance the social discourse of the time, by presenting critique in a non-threatening and humorous manner. Using this manner, he hoped to influence his readers to expand their thinking and express their ideas without fear of social repression.

All events in this story took place in a small, Dutch village not far from the Catskill Mountains and the Hudson River. Washington Irving called the Hudson River the "Lordly Hudson". The story starts with a description of the Catskill Mountains and the Hudson River. Irving gives subtle shades to this description that allow the readers of generations since his writing to feel the far-reaching nature of the American continent. He chose mystic words to describe natural surroundings, which enabled his readers to imagine themselves climbing up the Catskills, swimming and enjoying the Hudson River. Irving intended to show these places as no one had yet captured them.

The main character of the story is Rip Van Winkle, who is ready to help neighbors and others who need help, but he avoids being involved in his own household issues and lets his farm go to ruin. In creating such a character Irving depicted how Europe viewed the simple American citizen: lighthearted, enjoying life, cheerful, naïve and innocent. Irving also shows the character of Rip's

wife, Dame Van Winkle, who is always grumbling because of her lighthearted husband, who does not care about his own children and wife. Rip also has a dog named Wolf.

Irving's approach to naming characters further reveals his use of irony and humor. Irving names the dog of a henpecked man "Wolf," which is a symbol of power, bravery and allegiance. Irving's character, Rip, is far removed from such qualities. This playful attitude is analogous to a poor person who cannot afford his own food, yet names his dog "Silver".

Firstly, events in the story take place before the Revolutionary War. Rip is tired of his grumbling wife. In order to avoid daily and tiresome exchanges with her, he goes to a small inn to be comfortable and chat with friends. But this choice will not save him from his wife's grumbling. Even Rip's dog is fed up with her nagging. Irving clearly emphasized this in portraying Wolf while Rip's wife reproached him one day before leaving for hunting in the mountains.

Irving uses tender humor in this story as in his other works. Firstly, we can see it while Irving describes Rip's situation. Irving writes that nothing has changed with the years, except Rip's wife's tongue, which becomes sharper and sharper with continual use. Additional humor is reflected in the conversation between Rip and Wolf. Rip decides to console Wolf, seeing the dog's disappointment in its mistress, while Rip himself is fed up with the wife's nagging, complaints and focus on work. The only way to get relief is to take his gun and run away to the mountains.

From this point forward, interesting and supernatural powers follow Rip. Rip's meeting with the dwarfs changes the direction of the main plot of the story and makes it more interesting. Irving's detailed depiction of the mystical dwarfs as typical American men allows every reader to imagine America as an old country with its own ancient traditions.

As the dwarfs enjoy playing ninepins, greediness builds inside of Rip and causes him to secretly drink the liquor from the keg and fall asleep. Irving masked the greediness of Rip's character with his quintessential humor, casting Rip as an innate thirsty soul [2, p. 14]. These events lead Rip to fall asleep for twenty years, which will seem like only one night to him.

Upon Rip's awakening after twenty years, Irving alludes to American independence. His scene of flying birds-- an eagle among them-- evokes freedom. While Rip went to the Mountains before the Revolutionary War, he came back to a republican country with an established flag and voting system. Now Rip is a free citizen in a free country. This is what Irving wanted to communicate about America to the world: it is a country with old roots and a bright future.

Not every recipient of Irving's storytelling becomes a fan, however. As mentioned earlier, negative portrayals of women in literature can provoke the critics. Irving attracted his share of disapproving commentary for depicting a grumbling, aggressive female character. Critics such as Laura Plummer, Marjorie Pryse, Jennifer S. Banks and Michael Nelson decried "Rip Van Winkle" as an anti-feminist work. They state that Irving's characterization of Dame Van Winkle serves to promote the power of man over woman and decrease women's role in society [6, 14/08/2015].

Other critics, such as Philip Young, Hugh J. Dawson, Judith Fetterley and Leslie A. Fiedler, evaluated the story from another angle and identified the main features of Irving's writing style. Fetterley with Fiedler and Young put forward the idea that Irving was the first American writer who created characters that differed from European characters. In "Rip Van Winkle" Irving also illuminated a significant issue - the conflict between the genders. They further observed that Irving created the first character who was able to get rid of so-called responsibilities. Rip's followers increased popular demand for writers to continue to touch on gender problems, which writers obliged by depicting women ruling over men in many works to this day [7, 14/08/2015].

Hugh S. Dawson also added some thoughts to the ideas of Young, Fetterley and Fiedler about "Rip Van Winkle," noting that this short story and its Gothic style once more shows the advantage of marriage over wasting one's life in an impenetrable forest [6, 14/08/2015].

Another best-selling work of Washington Irving is "The Spectre Bridegroom", which is also included in "The Sketch Book by Geoffrey Crayon, Gent." If Irving in "Rip Van Winkle" aimed to

mix the physical and metaphorical dream with the sigh of freedom in the American colonies, in this work he brought a new American perspective to old Europe. Unlike other works, Irving set the story in Germany. Irving wanted to change the rules regarding old and restrictive European traditions that limited the free choices of individuals, especially regarding marriage. He did achieve the goal. Irving described a victory of love upon the free choices of two free persons over the old traditions transformed from generation to generation. In other words, the American dream, slowly capturing the European sky, introduces new thinking.

"The Spectre Bridegroom" took place in Germany, and reflected the traditions that had developed throughout German history. In this story, Irving depicted the lifestyle of the aristocracy. He used metaphor in this story like in the rest of his works. For example, Irving compares aristocratic castles with the nests of eagles in the mountains [8, p.164]. Also, he compares a girl living in the castle with a rose bud growing among surrounding thorns, which protects it from many dangers [8, p. 165]. Irving also shows the dark sides of life in the castles. The Baron's daughter has never left the castle, and has a stunted independence. Should something extraordinary fail to happen within the castle walls, the lives of many of its inhabitants will also fail to be extraordinary.

In "The Spectre Bridegroom", the writer indicated the tradition of betrothal during the period in Germany. The girl would marry a man who she had never seen. The same thing happened with the daughter of the Baron. Her father arranged with the nobleman from Bavaria that the two youths should marry without informing the daughter [8, p. 166].

Irving illustrated the existing chaos in the woods of Germany in the period by writing about robbers attacking the noblemen in the woods. These noblemen were vulnerable, whereas in their impenetrable castles they were unreachable. In depicting the death of Count Von Altenburg-- the fiancé of the Baron's daughter-- at the hands of robbers in Odenwald forest, Irving wanted to draw the reader's attention to the existing chaos in Germany, as in Europe.

Just emphasizing the reality of the time was not interesting for the reader. Of course Irving knew what readers expected from authors – something extraordinary, something mysterious, and something new. The title of the story itself alludes to an abundance of mysteries. Irving shows the woman as a being who is much more interested in mysterious stories and events. Among the best storytellers on mysterious and obscure events, he describes again a woman whose way of life is very restricted. Irving gives more independence and freedom to the men in the story, while the woman should live her life inside a castle and not ever be allowed to leave it.

Imagining the story another way, so that the robbers did not kill the Baron's daughter's fiancé and she married him, also presents a grim picture for the bride. If she fails to fall in love with her husband, she'll suffer till the end of her life for the sake of meaningless tradition. The same, of course, could be said for the groom. Like a bird sentenced to live in a golden cage, their castle becomes a prison. Alternatively, Irving could have had the two characters fall in love, marry, and live long and happy lives. But this story would not be as interesting for the reader. Instead, Irving used the American dream of choice as a turning point in the story. Of course he made people believe that in the world some extraordinary events could occur and change the existing rules. He wanted to announce to all of Europe that the choice, especially to love, should be free.

The reader of "The Spectre Bridegroom" will be educated in the etiquette of high society. Irving describes a figure noted for keeping his word, which offers a good example for many. In the scene, where the fiancé of the Baron's daughter was on the verge of death, he asked the spectre, Herman Von Starkenfaust, to inform the family of Katzenellenbogen about his death. Herman Von Starkenfaust promised to do so. Here the author showed the value of a promise. Despite the fact that Von Starkenfaust's family didn't have good relations with the Katzenellenbogen family, he went to their castle to inform them about the death of Count Von Altenburg. And Starkenfaust encountered a different issue that would change his life forever. Despite tragic events, the presence of the spectre

gives this story a cheerful tone. It shields the reader from a stark treatment of the brutal realities the characters confront.

The psychological range of Irving's characters also lends drama and interest to the story. When characters are in dilemma, they try to solve their problems in different ways, influenced by the spheres of society they inhabit. Some characters are free citizens of a free country, and some are slaves in the colonies. Some choose a difficult way to solve a problem, and some choose a tricky way to get rid of it. Some unintentionally choose a tricky way, due perhaps to pressure by others or perhaps for reasons similar to the situation with the spectre bridegroom in the Katzenellenbogen family castle. Full of assumptions, the Baron did not allow Starkenfaust to introduce himself and explain the reason for his visit. As a consequence, Starkenfaust unwittingly assumed the dead man's identity and, in order to extricate himself from the situation at the end of the evening, claimed to be a ghost. At the end of the story the force of free and true love unmasked the spectre bridegroom.

Another of Washington Irving's famous works is "The Devil and Tom Walker". Washington Irving created many distinct characters, who try to find happiness and wealth in different things. Irving satirically depicted the American Dream as the act of becoming happy and immediately wealthy by any means. Whereas in "Rip Van Winkle" Rip saw a happy life as one without his nagging wife, in "The Devil and Tom Walker" Tom saw happiness in wealth, which however reduced to ash as the Devil took his soul. Both characters, Rip and Tom, somehow got what they asked for, but it gives neither of them happiness, because they chose the wrong ways to achieve their goals. This is the issue to which Irving wanted to draw the reader's attention in his works.

"The Devil and Tom Walker" is full of mystery and interesting points. The events took place not far from Boston, Massachusetts. Irving again applied Gothic elements while describing the natural surroundings of his setting. Each word evokes a mysterious power that allows the reader to feel the beauty of the scene. In one scene Irving depicts a forest full of old trees. In that Irving's goal as a Romantic writer of American literature was to create an image of America as a country with deep roots and its own, ancient traditions, the old forest setting illustrates that long history. Additionally, Irving writes of rust on weapons left in the forest by Indians to hint at the passage of time and the age of America. Rust was also a salient clue in "Rip Van Winkle". Awakening after twenty years, Rip saw the rust on his gun, which was an indicator of time gone by.

Events in "The Devil and Tom Walker" occur around an oak tree. Based on old sayings, the pirate Kidd buried his treasure under the tree. The main characters of this work are Tom, his wife and the Devil. Similar to Rip's wife, Tom also has a nagging, grumbling wife. When Tom informed her about the treasure hidden under the oak tree and the Devil's offer for Tom, she was ready to deal with the Devil herself to get the treasure. At the end she became a victim of her own greediness.

Similar to "Rip Van Winkle", Irving touches on gender conflicts in "The Devil and Tom Walker". He again portrays a woman's character from a negative light by creating a fault-finding, irksome wife for Tom. Irving emphasizes that if Tom is able to live with such a wife, he won't be afraid of the Devil [9, 25/08/2015]. Really, it is an awful comparison. The writer, considering Tom's wife more threatening than the Devil, wants to depict the dark sides of Tom Walker's life as its own kind of hell: marital misery plus poverty. When the Devil took the soul of his wife, Tom felt that the Devil had acted benevolently toward him, setting him free. Here again Irving uses his quintessential humor to allude to a hidden meaning reflecting a bitter reality.

Greediness in this story is the product of a contorted image of the American dream. This image promotes the idea of becoming wealthy at once. Even though heaven and hell hang in the balance, a greedy person is willing to deal with the Devil to gain what he wants. Becoming a slave-trader of satin does not deter Tom and his wife from such dealings. The treasure, hidden by the pirate Kidd, obviously has evil origins. We know the Devil is a reflection of black powers, and he emerges especially to trick souls in danger of losing their way. Though the Devil himself enjoys

playing with the feelings of those who are unable to overcome their own greediness, the end of the story shows that coming into money by ill-gotten means brings happiness to no one.

Irving touches on religious issues in “The Devil and Tom Walker”. Tom Walker, to protect himself from the Devil, puts the Bible in his pocket. He reads the Bible. He puts the Bible on his desk. Tom Walker used the Bible as a charm against the Devil. Irving emphasizes that when the Devil came to take the soul of Tom Walker, Tom had forgotten his pocket Bible. It was too late. The Devil took Tom’s soul away.

In Conclusion Tom Walker, like Rip, did everything to escape from his nagging wife. He made bad decisions without considering the results of his actions. He sold his soul to the Devil for ill-gained treasure. Just as after a storm or an awful dream, everything returns back to its place, the ill-gained treasure turned into ash from the moment the Devil took Tom’s soul. Hidden meanings here include upbraiding men who cheat and try to get something belonging to someone else, and suggesting that miserable wives deserve poor husbands.

We’ve reviewed three famous works including “Rip Van Winkle”, “The Spectre Bridegroom” and “The Devil and Tom Walker”. We tried to clarify the main themes in these works such as dreams, gender conflict and greediness as a perversion of the American dream. Irving’s keen observations led him to create distinct characters with peculiarities that reflected not only the social discourse of the period, but lasting contributions to American literature.

REFERENCES

1. <https://books.google.az/books?horace+walpole+&ots> 08/08/2015
2. Irving Washington; Rackham Arthur, Rip Van Winkle, New York, Doubleday, Page & co.; London, William Heinemann, 1916, 106 pages
3. http://www.imdb.com/title/tt0000036/?ref=fn_al_tt_1 11/08/2015
4. Jefferson Joseph, Boucicault Dion, Rip Van Winkle, New York, Dodd, Mead and company, 1895, pages 267
5. <https://archive.org/details/ripvanwinkleop00plan> 13/08/2015
6. <http://www.enotes.com/topics/washington-irving/critical-essays/irving-washington> 14/08/2015
7. <https://books.google.az/Philip+Young,+Judith+Fetterley,+and+Leslie+rip+van+winkle&source> 14/08/2015
8. Irving Washington, Caldwell Amour, Washington Irving’s Sketch book, New York [etc.] Longmans, Green, and co., 1905, 476 pages
9. <http://www.gutenberg.org/cache/epub/13514/pg13514-images.html> 25/08/2015

XÜLASƏ

VAŞINQTON İRVİNQİN ƏSƏRLƏRİNDƏ YUXU MƏFHUMU

İsgəndərova N.V., Qurbanova S.M.

Açar sözlər: *yuxu, mistika, romantizm cərəyanı, Vaşinqton İrvinq, qotik ədəbiyyatı*

Ta qədimdən Avropa yazıçıları öz əsərlərində “yuxu” məfhumuna müraciət etmişlər. Diogen Laertlinin “Epimenid” əsəri, “The Three Tells” İsveçrə nağılı və s. əsərlər buna bariz nümunədir. XIX-cu əsrin əvvəllərində “yuxu” konseptinə müraciət etmiş müəlliflərin əksəriyyəti Romantizm cərəyanının nümayəndələri olmuşdur ki, onlar insanları dövrün müxtəlif problemlərindən qorumağa çalışmış və yuxunu cəmiyyətin yaratdığı sosial ziddiyyətlərdən uzaqlaşmaq üçün bir vasitə kimi istifadə etmişlər. Mövzu bir olsa da, hər əsər müəllifin fərqli yanaşması və interpretasiyası ilə seçilmişdir. Amerika yazıçısı Vaşinqton İrvinq yuxu mövzusunda müraciət etmiş və bənzərsiz əsərlər yaratmışdır. Məqalədə yazıçının bu mövzuya müraciətinin səbəbləri, süjetin

təhlili, digər əsərlərlə müqayisəsi aparılmışdır. Məqalənin yazılmasında yalnız ingilisdilii mənbələrə müraciət olunmuşdur.

РЕЗЮМЕ
КОНЦЕПЦИЯ СНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ВАШИНГТОНА ИРВИНГА
Искандерова Н.В., Гурбанова С.М.

Ключевые слова: сон, мистика, романтическое направление, Вашингтон Ирвинг, готическая литература

Европейские писатели с древних времён обращались к теме сна в своих работах. В качестве примера можно привести «Эпименид» Диогена Лаэртского, швейцарскую легенду «The Three Tells» и другие произведения.

Большинство авторов, обратившихся к концепции сна в своих работах в начале XIX века, являлись представителями романтического направления. В своих произведениях они стремились защитить людей от социальных противоречий, создаваемых обществом, и для этого использовали концепт сна. Американский писатель Вашингтон Ирвинг также обратился к теме сна и создал уникальные произведения, каждое из которых отличается своеобразием подхода и интерпретацией автора. В данной статье анализируются причины обращения писателя к этому концепту, проводится анализ сюжетов, а также сравнение с другими работами. При написании статьи использовались только английские источники.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	04.03.2016
	Son variant	27.09.2016

UOT 82.0: 83

YOHAN VOLFQANQ HÖTENİN YARADICILIĞINDA İSLAMİ BAXIŞLAR**MƏRDANLI HUMAY HÜSEYNBALA qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, laborant**e-mail: merdanli77@mail.ru*

Açar sözlər: dünya ədəbiyyatı, ədəbi irs, qərb mütəfəkkirləri, dini-mənəvi dəyərlər, islama münasibət.

Millətləri millət edən və yaşadan ünsürlərin önündə onların dini və milli baxımdan dəyər qazanmış inancları və adət-ənənələri gəlir. Cəmiyyətin fərdləri üçün daim güc qazanma və qürur duyma qaynağını təşkil edən bu məfhumlar son dərəcə həssaslıqla qorunması zəruri olan mənəvi sərvətdir. Hər nə şəkildə olursa-olsun, onların təhrif edilməsi və ya onlara laqeyd münasibət göstərilməsi, nəticə etibarilə, cəmiyyəti uçuruma aparar. Hətta o cəmiyyət maddi mədəniyyətin ən yüksək səviyyəsində də olsa, nəticə dəyişməz. Tarixin müxtəlif səhifələrinə baxsaq, dövrünün ən yüksək sivilizasiyasını yaratmış, lakin dini-mənəvi dəyərləri unudaraq arxa plana keçirdiyi üçün çökmüş neçə-neçə millətin acınacaqlı aqibətlərinin şahidi olarıq.

Dünya mədəniyyətində və ədəbiyyatında islamın yeri və rolu danılmazdır. Qərbdə və xristian dünyasında tanınan və sayılıb-seçilən minlərlə müəllif var ki, islama sayğı və ehtiramla yanaşıb, bu dinin mütərəqqi ideyalarının bir növ təbliğatçısına çevriliblər. Təəssüf ki, “Eynsteyn müsəlman olub” formatında yaranan düşüncələr, islama həqiqi qiymət verən dahilərdən xəbərsiz qalıb. Qərbdə islam dəyərləri qarşısında öz heyranlığını gizlətməyən dahi yaradıcı insanları ən öndə olanlarından biri Y.V.Hötedir. Professor Ə. Ağayev Hötenin Şərq dünyasına bəslədiyi böyük məhəbbət və sevgidən bəhs edərkən yazır ki, “onun fikirləri ona görə diqqətəlayiqdir ki, Höte onları təsadüfi söyləməmiş və ya hər hansı bir əhval-ruhiyyənin təsiri altında yazmamışdır. Ədibin həmin fikirləri Şərq ədəbiyyatını və Şərq xalqlarının tarixini uzun müddət və dərinləndirən öyrəndikdən sonra gəlib çıxdığı nəticələrdir” [1,138].

Bütün ömrünü Höte şəxsiyyətini və yaradıcılığını araşdırmağa sərf edən Katherine Momzen Höte haqqında qələmə aldığı araşdırmalardan birində müsəlmanları riqqətə gətirən kiçik bir əhvalat nəql edir. Guya Höte ömrünün sonlarına yaxın daha çox islama meyillənib, ərəb əlifbasını və “Qurani-Kərim”i daha dərinləndirən mənimsəməyi qarşısına məqsəd qoyubmuş. Hətta Hötenin islam dinini qəbul etməsiylə bağlı düşüncəyə qapılanlar var idi. Buna səbəb onun Qərb ziyalılarına ilahi varlıq haqqında bilgisizlikdə suçlaması, islama isti münasibət göstərməsi və onu araşdırması idi. Y.V.Hötenin islama olan münasibətini, onu xristian dinindən daha üstün tutmasını dostlarına və öz yaxınlarına yazdığı məktublarla müəyyən etmək olar.

O, uca Allahın hər bir insanın həyatının hər anında var olduğunu, ən adi məişət hadisələrində belə özünü xüsusi işarələr və ibrətlər şəklində göstərməsi fikrini Reymerə yazdığı məktubunda belə qeyd edir: “İnsanlar dərk edə bilmədikləri və xoşbəxtlik anında tam mənası ilə təzahür edən bütün naməlum qüvvələri təsadüf adlandırırlar. Lakin bu təsadüf deyil. Bu ən kiçik hadisədə belə öz böyüklüyünü göstərən və duyulmadan hər yerdə mövcud olan Allahdır”. Belə işarələrdən biri kimi o, qarşısında duran işin arxasınca getdiyi zaman mindiyi karetin sınımasını misal göstərərək bunu qarşıdakı məqsədə çatmaq üçün inadkarlıq göstərməmək barədə xəbərdarlıq kimi qəbul edir. Bu hadisə də onun Tselterə ünvanladığı məktubunda göstərdiyi bir nümunədir.

Onun həyatının ayrı-ayrı dövrlərində bu mövzuda yazmış olduğu məktublar 1995- ci ildə Veymar şəhərində Şeyx Əbdülqadir əl-Murabitin rəhbərliyi altında bir qrup tədqiqatçı alim tərəfindən öyrənilmiş və sonda şairin müsəlman olduğu barədə fitva verilmişdi. Hötenin tarixi sənəd sayılan qeyd və oçerklərində rast gəldiyimiz “Vahid Allaha inam həmişə insanın ruhunu dincəldir; Allahın 99 sifətini əhatə edən adlarını zikr etmək məqsədilə Muhəmmədi (yəni müsəlman) təsbehini

çevirmək özü-özlüyündə ən gözəl dua növüdür” fikirləri bu fitvanın haqlı olaraq verilməsi fikrini yaradır. Şairin düşüncə gedişini hərtərəfli və dərinlən anlamaq üçün onun xristianların və müsəlmanların müqəddəs kitablarına olan münasibətini öyrənmək və ya ən azından dəqiqləşdirmək lazımdır.

Bibliya kitabında olan məzmun ümitsizliyi və bütöv mətnin ana xəttinin dolaşlılığı ən azından ilk baxışdan belə görünür- anlaşılmayan mətnin redaktəsi oxunuşu daha da çətinləşdirir. Bəzi qeydlərdə Hötenin Bibliyada göstərilən ziddiyyətlərin əksinə olaraq, coşqu ilə Quranın əsl, korlanmamış, sambalı mövzusunə çox bağlı olması və ona fərqli münasibəti, onun hələ 23 yaşında ikən “Qurani-Kərim”i D.F.Meqerlinin almancaya tərcüməsində oxumasına, bununla kifayətlənməyərək altıncı surəni özü latıncadan tərcümə etməsinə və elə bu illərdə “Məhəmməd” adlı dram əsəri üzərində işləməsinə gətirib çıxarmışdır:

1 - Göyləri və yeri yaradan, zülmətləri və nuru var edən Allaha həmd olsun! (Bu dəlillərdən) sonra kafir olanlar hələ də (bütələri) öz Rəbbinə tay tuturlar.

2 - Sizi palçıqdan yaradan, sonra da əcəlinizi təyin edən Odur. Onun dərgahında (Qiyamət günü üçün də) bəlli bir əcəl vardır. (Bunu bildikdən) sonra siz yenə də şübhə edirsiniz.

3 - O həm göylərdə, həm də yerdə (ibadət olunan Tək) Allahdır. O, gizləndə saxladığınızı da bilir, aşkarda etdiyinizi də. O, sizin nə qazanacağınızı da bilir [2,124].

Sonrakı illərdə Məhəmməd peyğəmbər haqqında alman tədqiqatçıları tərəfindən yazılmış kitabları və Qurani-Kərimin digər tərcümələrini də diqqətlə oxumuş, özü bu mövzuda şeirlər və tədqiqat əsərləri yazmışdır. Onun bu sahədə çoxlu sayda əsərlər yaratması, təkallahlılıq ideyasına, islama, peyğəmbərin həyatına dönə-dönə müraciət etməsi və bu mövzuları böyük sayğı və hətta məhəbbətlə qələmə alması heç də təsadüfi deyil. Xristianlığa tənqidi münasibətini gizlətməyən Y.V.Hötenin islama bu qədər böyük maraq göstərməsinin çox ciddi əsasları vardır. Qərb mütəfəkkirlərinin islama münasibətdə iki fərqli mövqeyinin səbəbini araşdırarkən bu sualın Y.V.Höteni də düşündürdüyünü və buna ən yaxşı cavabın da məhz onun tərəfindən verildiyini görürük. O, “Məhəmməd” əsərində islamın əsaslarının və “Qurani-Kərim”in səthi, yoxsa dərinlən öyrənilməsindən asılı olaraq, ona münasibətin də müxtəlif olduğunu vurğulayır: “Bütün bunlar əvvəlcə bizi özündən itələyir, uzaqlaşdırır, sonra bizi cəlb edir, heyrləndirir və nəhayət ona hörmət-izzətlə yanaşmağa məcbur edir ” [4.int.res.] .

Hötenin islam dininə olan sevgisi xəstəxanada müalicə alan Herderin ziyarətindən və D.F.Meqerlinin alman dilinə tərcümə etdiyi Quranla tanışlıqdan sonra başlamışdı. Höte Herderə “O qədər gözəl və hikmətli sözlər söyləyirsiniz ki, bunların hardan qaynaqlandığı mənə çox maraqlıdır” – deyər, müraciət edir. Herder ona ərəbcə yazılı bir kitab göstərərək: “Əgər alman millətinin qaynaqlandığı belə bir kitab olsaydı, kim bilir, nə böyük ədiblər və şairlər yetişdirərdi”- deyir. Herderin göstərdiyi bu kitab “Qurani-Kərim” idi. Bundan sonra Höte Herderə “Qurani-Kərimi” oxuyacağına söz verir. Çox keçmədən Herderə yazdığı məktubun sonunda bu sözləri yazır: “Qurani-Kərim”də Hz. Məhəmmədin etdiyi kimi dua etmək istəyirəm: “Ya Rəbbi, mənim daralan köksümü genişlət...” [4.int.res.].

İslamın Höteni təsirləndirən ikinci özəlliyi qismət anlayışıdır. Məlum olduğu kimi islam insanın başına gələcəklərin əvvəlcədən ilahi varlıq tərəfindən idarə edildiyini və insanın alınə yazıldığını vurğulayır. Allahın iradəsi qarşısında isə insanın təslim olmaqdan başqa çarəsi qalmır. Məhz bu düşüncə Hötenin bütün varlığı ilə qəbul etdiyi bir düşüncədir.

Hötenin yaradıcılığında mühüm yer tutan “Qərb-Şərq divanı” yaranan dövrdə artıq Yohan fon Rebinderin və K.E.Elsnerin Məhəmməd haqqında monoqrafik tədqiqatları və Quranın Corc Şeylin ingilis tərcüməsi əsasında Teodor Arnoldun alman dilinə etdiyi tərcümə məlum idi. Sadalanan ədəbiyyatların hamısı bir daha alman şairinin islama olan marağını və onun vasitəsilə hətta sufi poeziyasını dərk etməsinə təsdiq edir. Din haqqında danışılan qeydlərə müraciət edək.

Höte belə yazırdı: “Dinin əsl dəyəri haqqında əsrlər keçəndən sonra, onun törətdiyi fəsadlar əsasında danışmaq olar. Məsələn: Yəhudi dini həmişə islahedilməz, inadkar xarakter və eyni zamanda fərasət və bacarıq yayır, Məhəmmədin dini isə öz tərəfdarlarından ağır qurbanlar tələb

etmir. Kiçik bir əməli yerinə yetirdikləri üçün hər istəklərinə nail olurlar. Lakin bu inam çox bariz şəkildə onların ruhunda cəsurluq və dini vətənpərvərlik hissi oyadır [3,226].

İlk növbədə diqqəti məhz yəhudi dini ilə Məhəmmədin dininin müqayisəsi cəlb edir. İkincisi şair Məhəmməd dininin fərqliliyini hər mömin kəsdə dözümlülük və sarsılmazlıq, igidlik və özünə inam oyatmasında görür. “Qapalı havasızlıq” ifadəsi altında hər insanın Allah qarşısında hiss etdiyi “qorxu” nəzərdə tutulur. Lakin bu qorxu eşqin elementinə tabedir. Məhz bu sevgi insanda səbir sözünün mənalarından biri hesab edilən igidlik, sarsılmazlıq və məqsədə doğru yönəlmə hisslərini möhkəmləndirir.

Ey (libasına) bürünüb sarınan (Peyğəmbər)!

Qalx (qövmünü Allahın əzabı ilə) qorxut!

Öz Rəbbini uca tut!

Libasını təmizlə!(Nəfsini günahlardan pak tut!)

(Əzaba səbəb olacaq) pis şeylərdən uzaqlaş!(Bütləri tərk et!)

(Etdiyin yaxşılığı) çox bilib başa qaxma!(Heç kəsə minnət qoyma!)

Rəbbinin yolunda(Rəbbinin rızasını qazanmaq üçün bu yolda sənə üz verəcək bütün çətinliklərə) səbir et! [3.227]

Onun müsəlman dinini qəbul etməsinə hər kəsi ümidləndirən daha bir fakt isə həyatla vidalaşdığı anda sinəsində ərəb əlifbası ilə yazılan “W” – işarəsi- yəni “Allah” sözü olmuşdur.

70 yaşı tamam olduğu ildə Höte Peyğəmbərə (s) Quran endirilən gecəni – Qədr gecəsini lazımı səviyyədə qeyd edəcəyi barəsində yazırdı: “Heç kəs bu kitabın möhtəşəm gerçəkliyinə şübhə edə bilməz. Bu kitab əbədi olaraq əzm və qüdrət rəmzi olaraq qalacaq.

Ob der Koran von Ewigkeit sei?

Darnach frag ich nicht

Ob der Koran geschaffen sei?

Das weiß ich nicht!

Daß er das Buch der Bücher sei,

glaub ich auch Mosleminen –Pflicht

Yaradılmışdırmı əzəldən Quran?

Bu haqda bir o qədər anlamım yoxdur.

Kitablar kitabıdır əzəldən Quran,

mənsə müsəlmanam,həqiqət budur [4.int.res.].

Bizim dövrümüze qədər Höte və Şillerin Veymardakı arxivində 1771-1772-ci illərdə Müqəddəs Quranın öyrənilməsinə səbəb olan “Divan”ın yaradıcısının – Şirazinin əlyazmaları saxlanılmışdır. Şiller və onun həyat yoldaşı Hötenin Veymar hersoqunun ailəsi və qonaqları üçün İhammerin alman dilinə tərcümə etdiyi Quranı oxuduğuna şahidirlər (Şillerin Knebeluta məktubu). Höte Müqəddəs Quranın gözəl və möhtəşəm mətninə, onun dərin mənəvi-fəlsəfi mənasına valeh idi. O, ilk növbədə Allahın təkliyinə diqqət yetirirdi. Bu, şairin Müqəddəs Quranın xüsusi ayələrinin alman dilinə etdiyi ilk tərcümələrindən məlumdur. Höte ayələr seçəndə elələrini seçirdi ki, bu ayələr təbiətin, təbii varlıqların Tanrı qanununun nişanəsi olduğunu, bu varlıqlarda Allahın qüdrətinin əks olduğunu insana öyrədə biləcək ayələr olsun. Höte yazırdı: “Biz hər kiçik şeydə belə Allahın var olduğunu görməliyik” və bu haqqda “Bəqərə” surəsinin həşəratlar barəsində 26-cı ayəsini misal gətirir: “Əlbəttə, Allah (Quranda) ağcaqanadı və ya ondan daha böyüyünü misal gətirməkdən çəkinməz. İman gətirənlər bunun öz Rəbbi tərəfindən bir həqiqət olduğunu bilirlər, kafirlər isə: “Allah bu məsələ ilə nə demək istəyir?”- deyirlər. Allah bununla (bu məsələ) bir çoxlarını zəlalətə salır, bir çoxlarını isə doğru yola yönəldir. Allah yalnız fasiqləri zəlalətə düçar edir” [4.int.res.].

Çarlz Darvindən tutmuş Nyutona qədər bir çox böyük elm adamlarına ilham verən, şeirlərinə yüzlərlə mahnı bəstələnən Höte ömrünün son dönəmlərində Qurani-Kərimi dəfələrlə oxumuş, Hafizin divanı ilə tanış olmuşdu. Ömrünü Vaymarda, xəstə yatağında başa vuran Hötenin son sözü “daha gur işiq” olmuşdur.

Aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Höte həm islam, həm də xristian dininin müğəddəs kitabını yüksək qiymətləndirərək, onlar arasında bir fərqi aydın görürdü. Əbədi Kitab sayılan Quranın mətni yaranışından, Məhəmməd Peyğəmbərə Allahın əmri ilə nazil olan andan, heç bir dəyişikliyə uğramamış, o, müxtəlif redaktələr zamanı əlavələrlə ağırlaşmamış, demək olar ki, korlanmamış qalmışdır. Avropaya ilk modern şeir gətirən, alman dilinin böyüklüyünü təcəssüm etdirən insanların qəlblərində Allahı və onun Rəsulunu (s) tanımaq istəyini oyadan Avropanın böyük şair və mütəfəkkiri Yohan Volfqanq Höte müasir Avropanın ilk müsəlmanlarından olmuşdur.

1995-ci ildə onun adı islam hüquq çərçivəsində, ölümündən sonra Muhammed Yohan Wolfgang von Goethe şəklində dəyişdirilmişdir. Qoy Həzrət Muhəmmədin (s) peyğəmbərlik missiyasının gerçəkliyini qəbul və təsdiq edən şair, müsəlmanlar arasında Mühəmməd Yohan Volfqanq Höte kimi tanınsın!

Elmi yeniliyi: Məqalədə dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Yohan Volfqanq Hötenin islam dininə münasibəti, onun islami baxışları araşdırılmışdır. Y. V. Hötenin müsəlmançılığa yüksək məhəbbətindən, onun islami ideyalardan bəhrələnməsindən, həyatına dair bir sıra faktlardan ətraflı bəhs olunmuşdur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən Azərbaycan -alman ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində, dünya ədəbiyyatı ilə bağlı mənbələrin araşdırılmasında istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev A. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1964, 170 s.
2. Qurani-Kərim. (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı: Azərneşr, 1992, 713 s.
3. Novruzov R. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: Mütərcim, 2011, 256 s.
4. deyerler.org/ Höte və islam.

РЕЗЮМЕ

ВЗГЛЯДЫ НА ИСЛАМ В ТВОРЧЕСТВЕ ИОГАНА ВОЛЬФГАНГА ГЁТЕ

Мəрданлы Г. Г.

Ключевые слова: мировая литература, литературное наследие, западные мыслители, духовные ценности, отношение к исламу.

В статье говорится об отношении И.В.Гёте к исламу, к Пророку Магомеду. Подчеркивается, что Гёте является одним из первых поэтов, признавших и подтвердивших миссию пророка Магомеда действительной.

SUMMARY

ISLAMIC VIEWS IN THE LITERARY ACTIVITY OF YOHAN VOLFGANG GOETE

Mərdanlı H. H.

Key words: world literature, literary heritage, west thinkers, religion, moral values, attitude to islam.

The article deals with the great Germany poet Geete's attitude to Islam and Mohammed Paygambar. According to the investigation we can say that Y.V.Goete was the first European poet who accepted and proved Hz. Mohammad's Paygambar mission.

Daxil olma tarixi: İlk variant 16.12.2015
Son variant 27.09.2016

UOT 82.01

ƏHMƏD CAVAD YARADICILIĞINDA RƏNGLƏR VƏ RƏMZLƏR

BAYRAMOVA GÖZƏL AZƏR qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant**e-mail: sdu.elmihisse@mail.ru**Açar sözlər: manera, ulduz, ay, bayraq, simvol.*

Sovet İttifaqının mövcud olduğu yetmiş ildən artıq bir dövr ərzində ayrı-ayrı xalqların və milli azlıqların öz müqəddaratını təyin etməsinə qoyulan süni maneələr qabaqcıl fikirli sənətkarların ciddi narazılığına səbəb olmuş, onlar öz etiraz səslərini məhz sətiraltı mənə çalarları və bütünlükdə mətnaltı yazıçı manerası vasitəsilə ifadə etməyə çalışmışlar.

Bunun üçün də onlar müxtəlif rəng və rəmzlərdən istifadə etmişlər.

Bunun təzahür və əlamətlərini mərkəzin özündə və ayrı-ayrı respublikalarda bəyan edən çağırışlar bir daha onu təsdiqləyir ki, bu özünüifadə tərzində əslində həqiqətin geniş kütlələrin nəzərinə çatdırılmasına xidmət edən əlverişli üsul və vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə zəngin ədəbi nümunələrin yaradılmasına əlverişli zəmin hazırlanmışdır.

İsmayıl bəy Qaspiralının «Dildə, fikirdə, işdə birlik» məramına əsaslanan belə bir məfkurə istiqaməti “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” dəst-xətini gündəmə gətirərək Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət kimi fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin dövlət bayrağında mavi, yaşıl və qırmızı rənglərin simvolizə olunmasını şərtləndirmişdir.

Türkçülüyün rəmzlərindən olan səkkizgüşəli ulduzun və ayın bəzən məqsədli, bəzən də gizli şəkildə şeirdə işlənilməsinin, ədəbi-bədii düşüncədə əsaslı şəkildə yer almasının yuxarıda qeyd olunan məfkurə istiqamətinin nəticəsi kimi meydana gəldiyini heç vəchlə danmaq olmaz. İstiqlal düşüncəsinin tərənnümçüsü, daha sonralar 37-ci ilin repressiya qurbanına çevrilən Əhməd Cavadın 1918-ci ildə qələmə aldığı «Gəncəm, hey!...» və 1925-ci ildə tamamladığı məşhur «Göy göl» şeirlərində ay və ulduz anlayışları səma, təbiət lövhələri təsiri bağışlayan bir ifadə kimi işlədilsə də, əslində, Gəncənin mübarizələrlə dolu və zəngin olan tarixi keçmişinə, istiqlal savaşlarında göstərdiyi qəhrəmanlıqlara da müəyyən işarələrin, yönəltmələrin olduğunu görmək olur:

*Mən nəyə söykənim, nəyə inanım?**Bir sana, tək sana gəlir gümanım!**Bu Cavad qalası dinim, imanım,**Açılsın güllərin, Gəncəm,**Gəncəm hey!..**Başının üstündə ulduz-ayın var!**Hər günü bir tarix ilin, ayın var!**O tay-bu tay axan Gəncə çayın var,**Car olub sellərin, Gəncəm,**Gəncəm, hey!... [2]*

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin ay - ulduzlu ilk bayrağı 1918-ci ildə Gəncədə, daha sonar Bakıda qaldırılarda Əhməd Cavad böyük coşqu ilə bayrağımıza şeir həsr etmişdir. Həmin şeirdə də simvol vardır:

*Gül rəngində bir bayrağın ortasında bir hilal.**Ey al bayrağ, sən rəngin söylə neçün böylə al? [3,36]*

Rənglərin simvolizə olunması, şeirdə təbiətə məxsus bir çalar kimi verilməsi də keçmiş işarələrin olduğunu inkar etmir. «Göy göl» şeirindəki aşağıdakı misralar belə bir səciyyəvi cəhəti ilə diqqəti çəkir:

*Bulunmaz dünyada bənzərin bəlkə,
Zəvvarın olmuşdur bir böyük ölkə.
Olaydı könlümdə bir yaşıl kölgə,
Düşəydi sinəmə yaralı, Göy göl!
Sənin gözəlliyin gəlməz ki saya,
Qoynunda yer vardır yıldıza, aya.
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk büsatını qıralı Göy göl! [3, 13]*

Əhməd Cavadın yaradıcılığında özünü büruzə verən belə xüsusiyyətlər ifrat ideoloji və sinfi mübarizə prinsiplərinə əsaslanan marksist tənqidçilər tərəfindən ciddi tənqiddə məruz qalır, şairin bayraqla, xüsusən rənglə bağlı misralarında keçmişə xatırlama, ona qayıdış xülyasının gizləndiyi açıq-aydın iddia edilirdi. Keçən əsrin 30-cu illərinin gənc marksist tənqidçilərindən biri olan H.Mehdi Əhməd Cavadın şeirlərində nəzərə çarpan belə keyfiyyətlərə toxunaraq yazırdı: «Beləliklə, burjuva yazıçıları NEP-in (Yeni İqtisadi Siyasətin) ölkəmizdə yaratdığı ümumi vəziyyətlə əlaqədar olaraq, öz əski-mürtəce yollarına davam etmək üçün imkan tapa bilirlər. Axundzadə Cavad (Əhməd Cavad) üç rəngli bayrağı açıqdan-açığa tərənnüm etməkdən qorxaraq pərdələnir, ağlayır, sızlayır. Zahirən şeirinin ahəngini dəyişməyə çalışır, lakin yenə də öz yolulə, musavətçi - burjuva ideyaları yolu ilə yürüməsində davam edir. Üç ildən bəri öz fikrini deməyə bir yer tapa bilməyən Cavad, «Maarif və mədəniyyət» məcmuəsinin liberal proqramilə maskalanaraq ağlayır, ruzigardan şikayət edir, artıq bir əyləncə tapa bilməyərək yaşıl rəngli yaylığı əlinə alıb göz yaşlarını silməklə məşğul olur:

*Mən deyən yox, fələk deyən oldusa,
Əsdi yellər, gül yanağın soldusa,
Dərd əlindən ala gözlər doldusa,
Sən ağlama, mən ağlayım, gözəlüm» [4, 3-4].*

Tənqidçinin bu tipli ittihamları ilə heç də razılaşmaq mümkün deyil. Ən azı ona görə ki, burada konkret olaraq bayrağa və ya ona işarələri nişan verən təfərrüatlar və detallar, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Ancaq burada istəkləri boğulan, dövrün, zamanın amansız təqiblərindən gileylənən bir qəlbin düşüncə və hissiyyatlarının yer alması bütün reallığı və miqyas genişliyi ilə görünməkdədir.

Şeirin sonrakı bəndini vulqar sosiologizm mövqeyindən təhlilə cəlb edən tənqidçi öz qənaətlərini belə ümumiləşdirir: «Müsavət hakimiyyəti dövründə parlaman (parlament) üzvlərinin gözləri üstündə əyləşərək «Dalğa» adı altında öz millətçi şeirlərini toplayan, Osmanlı-sultan ordusunun «qalibiyyətini» tərənnüm edən, «bismillah» şüarını izləyən və erməni-türk qırğınları təbliğatının ön sıralarında yürüyən bu şair, indi başqa bir yol tapa bilməyir, ağlamaqda, üç rəngli bayrağın yasını saxlamaqda davam edir» [4, 4].

Bu xarakterik tənqid faktı keçən əsrin 30-cu illərinin elmi-nəzəri fikrinin siyasi-ideoloji etiket və meyarlarla silahlanaraq ədəbi təcürbəyə qiymət vermək cəhdini də əyani surətdə təsdiqləyir.

Belə ifşaedici hücumlardan bir qədər fərqli və yumşaldılmış tənqidi iradlara təxminən 30-40 il sonra təsadüf olunmasında elə qeyri-adi bir şey yoxdur. Bu qənaətlərdə də Əhməd Cavadın keçmişindən sərfi-nəzər edilmir, onun Türkiyə mətbuatında dərc olunan şeirləri əsas ittiham faktı kimi gündəmə gətirilirdi: «20-ci illərdə Ə.Cavadın da yaradıcılığı ətrafında ciddi ədəbi söhbətlər gedirdi. Xüsusilə, şairin şeirlərinin Türkiyədəki müsavət orqanında çap olunması münasibəti ilə «Kommunist» qəzetinin səhifələrində çıxmış etiraz məqalələri bu mübahisələri daha da kəskinləşdirirdi» [1, 88].

Ümumiyyətlə, Əhməd Cavadın 20-ci illər yaradıcılığına münasibət bildirilən mülahizələrdə şair həmçinin pessimizmə daha çox yuvarlanmaqda suçlanır, müasirlikdən uzaq düşməkdə günahlandırılırdı: «20-ci illərin birinci yarısında subyektiv, bədbin hissələrin ifadəsi Əhməd Cavadın yaradıcılığı üçün də səciyyəvi idi. Onun 1920-1926-cı illərdə çıxmış bir sıra şeirlərində intim, subyektiv məzmun, bədbin əhvali-ruhiyyə, həyatdan narazılıq motivləri üstünlük təşkil edirdi» [1, 88].

Daha çox hissi-emosional ovqat üstə köklənən lirik şeirlərdə də dövrün, zamanın

amansızlıqlarından bədbinləşmə hallarına tez-tez təsadüf olunması yalnız fərdi düşüncələrdən və həyəcanlardan irəli gələn bir cəhət kimi nəzərə çarpmırdı: burada doğma yurdun, vətənin başına gətirilən faciə və müsibətlərdən yaranan kədər və qüssə aparıcı bir mövzu olaraq milli-istiqlal şairi Əhməd Cavadın yaradıcılığında ön plana çəkilirdi.

Çox təəssüf ki, sovet rejimi dövründə Əhməd Cavadın yaradıcılığı lazımınca qiymətləndirilməmiş, bəzən onu “burjua şairi” də adlandırmışlar. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazanandan sonra Ə.Cavadın yaradıcılığı lazımınca qiymətləndirildi.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq böyük istiqlal şairimiz Ə.Cavadın rəmzləri və rəngləri istifadə edərək sətərləti mənə calarlıqları ilə müstəqilliyimizi arzulaması və haqsız tənqidlərə mürüz qalması təqdim edilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən dərs vəsaiti və monoqrafiyaların, eləcə də kurs işi və buraxılış işlərinin yaradılmasında istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, tarix: 2 cildə, I cild. Bakı: Elm, 1967.
2. Əhməd Cavad. Gəncəm hey. Bakı: Ədəbiyyat qəzeti. 21.XII. 2012, s.3.
3. Əhməd Cavad. Seçilmiş şerləri. Bakı: Azərbaycan SSR Dövlət Nəşriyyatı. IV c. 1980.
4. Mehdi Hüseynov. Ədəbi döyüşlər. Bakı: Azərnəşr, 1932, s.3-4.

РЕЗЮМЕ

ЦВЕТА И СИМВОЛЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АХМЕДА ДЖАВАДА

Байрамова Г.А.

Ключевые слова: манера, звезда, луна, знамя, символ.

В статье исследовано чувство свободы, о котором писал Ахмед Джавад – прогрессивно мыслящий поэт, путем использования символов. Даже во времена Советского единства А.Джавад восстал против препятствий, из-за которых разные народы не могли определить свою судьбу. Поэт национальной независимости Ахмед Джавад использовал голубые, зеленые, красные цвета, а также символы луны, звезды, тем самым передавая желание независимости Азербайджана в подтекстовом значении. В статье анализируются особенности подтекстового значения использования символов и цветовых оттенков.

SUMMARY

COLORS AND SYMBOLS IN A.JAVAD'S CREATION

Bayramova G.A.

Key words: manner, star, moon, flag, symbol.

Priority features and expressing style of symbol (moon, star, red, black, halt-moon) descending meanings color used in Ahmed Javad's creation have been analyzed.

In the period of existing Soviet Union artificial obstacles applying to appoint self-determinations of different nations, being counter-revolutionary to this event as A.Javad advanced intellectuals us symbols in order to praise their independent feelings have been studies in the thesis.

Using blue, green, and red colors besides this, moon and eight pointed star regard Turk ism symbols in some peons of national independence poet Ahmad Javad was commented wishing independence to Azerbaijan. Criticism problems of Javad's poems “Gəncəm hey”, “Bayraq”, “Göy-göl” expressing by symbols were analyzed in this thesis.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	06.06.2016
	Son variant	27.09.2016

UOT 82-91

GÖYÇƏ AŞIQ POEZİYASINDA ARXAİK JANRLARIN İNİKASI. QARĞIŞLAR

İSGƏNDƏROV BALAKIŞI ATAKIŞI oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, kiçik elmi işçi

e-mail: babaxanlı64@mail.ru

Açar sözlər: Göyçə, folklor, alqış, qarğışlar, arxaik.

Məqalədə tədqiqat obyektini kimi elmi araşdırmaya cəlb olunan qarğışlar Azərbaycan xalqının tarixi- mifoloji düşüncəsinin və mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi çox qiymətli. Bu tədqiqat işində Göyçə aşığı poeziyasında ayrı-ayrı ustad aşığıların yaradıcılığında işlənmiş qarğışların yeni poetik üslubi keyfiyyətləri üzə çıxarmışdır.

Göyçə aşığı şeirində yetərincə istifadə olunan və bu zəngin poeziya örnəklərinə yeni poetik üslubi keyfiyyətlər gətirmiş arxaik janrların tədqiqi maraq doğurur.

İfadə olunmuş sözün magik gücünə inam ibtidai insanların mifik təsəvvürləri ilə bağlıdır. İbtidai insanların ilkin təsəvvürləri ruhlarla bağlı olduğu üçün onların mifik düşüncəsində ruhlar “xeyirxah” və “bəd xah” olaraq iki yerə ayrılır. Alqış və qarğışların yaranmasını ruhlarla əlaqələndirən tədqiqatçı Bəhlul Abdulla yazır: “Güman ki, “alqış” ifadəsindəki “al” qarğışdakı “qara” da elə ruh adlarıdır və birincisi xeyirxah, ikincisi bəd əməllər hamisidir” [4,74] Əsətlərdə söyləndiyi kimi ruhlar qədim insanların həyatında çox mühüm rol oynamışdır. Qədim zamanlarda insanlar bu fikirdə olublar ki, onları istər alqışı, istərsə də qarğışı söyləməyə məcbur edən məhz ruhlar özüdür. Beləliklə, ”Təsəvvürlərdə xeyir və şər qütblər yarandıqdan sonra insan xeyri bəyənmiş, onu alqışlamış, şəri isə pisləmişdir.”[6,318] Qarğışlar əski çağların mifik dünyagörüşünün izlərini özündə qoruyub saxlayaraq günümüzdə çatdıran arxaik janrlar arasında xüsusi mövqeyə malikdir. Professor Azad Nəbiyev Azərbaycan folklorşünaslığının arxaik janrlar sistemində xüsusi yer tutan, hal- hazırda isə xalq arasında yaşamaqda olan alqış və qarğışları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Mərasimlərlə bağlı yaranan alqış və qarğışlar.
2. Məişətlə bağlı yaranan alqış və qarğışlar.
3. Mifoloji və dini təsəvvürlərin təsiri ilə yaranan alqış və qarğışlar [6,320].

a) Mərasimlərlə bağlı yaranan qarğışlar:

Mərasimlərlə bağlı yaranan qarğışlar digər arxaik janrlar kimi Azərbaycan xalqının ilkin mifoloji görüşlərinin məsuludur. Bu janrın yaranma tarixi çox qədimdir. Arxaik janr kimi qarğışların yaranması bəşər sivilizasiyası tarixində yazıyaqədərki dövrlə əlaqələndirilir. Mərasimlə bağlı söylənən qarğışlar indinin özündə belə çox geniş yayılmışdır. Qeyd edək ki, bu tip qarğışların böyük bir qismi mərasim ritualları ilə sıx bağlıdır. Məsələn:

Adın daşlara yazılsın.

Evində xeyrat qazanı asılsın.

Bəylik hamamında çimməyəsən.

Toyun yasa dönsün.

Qurbanlıq kəsməyəsən

Gəlinlik gərdəyinə girməyəsən.

Toyunu görməyəsən.

Bayramın qara gəlsin.

Qara yerə girəsən[6, 320].

b) Məişətlə bağlı yaranan qarğışlar:

Məişətlə bağlı yaranan qarğışlar digər arxaik janrlar kimi, Azərbaycan xalqının məişətindəki etnik xüsusiyyətləri, mərasim rituallarını, eyni zamanda onun məşğuliyyətini və yaşam tərzini də mühafizə edir. Söylədiyimiz kimi, xalqın məişət həyatının müxtəlif sahələrini əks etdirən əkinçiliklə, maldarlıqla, qoyunçuluqla və toxuculuqla bağlı yaranmış qarğışlar çoxluq təşkil edir. Məişət həyatı ilə əlaqədar söylənən qarğışlarda real təsəvvürlər əsas yer tutur. Məsələn:

*Taxtın yana çevrilsin!
Əyirdiyin ip boyuna ölçülsün!
Urvan göyə sovrulsun!
Ələyin ələnsin, xəlbirin göydə fırlansın!
Evində qazan asılmasın!
Səpdiyin cücərməsin!
Dənin xırmanda qalsın!
Əməyin bar verməsin!
Çörək atlı olsun, sən ayaqlı!
Qoyunun dölsüz qalsın!
Tövlən damazlığa həsrət qalsın!
Ovdan ovun, dovdan dovun üzülsün!* [6, 321]

c) Mifoloji təsəvvürlərin təsiri ilə yaranan qarğışlar.

Qədim insanlar həyatı dərk etdikcə təsəvvürlərində yaratdıqları ayrı-ayrı mifoloji obrazları fetişləşdirərək onlara inam bəsləmişlər. Zaman keçdikcə bu inanc və etiqatlar şifahi yaradıcılığın digər janrları kimi, qarğışlarda da özünü əks etdirmişdir. Bunların içərisində bəzən səma cisimləri ilə bağlı kosmoqonik məzmunlu qarğışlara da rast gəlinir. “Çox qədim dövrlərdən bəri od-ocağa göydən düşmüş günəş parçası kimi sitayiş edən qədim azərbaycanlıların ailə-məişətində od-ocaq hər zaman evin, ailənin birlik, xoşbəxtlik rəmzi hesab edilmişdir. Deməli, Günəş kultu kimi, Ay kultunun da çox qədim dövrlərdən bəri azərbaycanlıların inam və etiqadlarında mühüm yer tutmasını yazılı mənbələrlə yanaşı arxeoloji, tarixi-etnoqrafik məlumatlar da təsdiq edir. Azərbaycanın qədim diyarı Naxçıvanda aşkar edilmiş Gəmiqaya abidəsində tapılmış aypara formalı işarələr hələ tunc dövründə Azərbaycan tayfalarının Aya sitayiş etdiklərini göstərən maddi faktlardan biridir” [7,30]

*Səni görüm, oda düşəsən!
Heç üzünə gün doğmasın.
Görüm, səni od aparsın.
Gecələr Ayın, gündüzlər günün batsın!
Ağzına od düşsün.
Baxt ulduzun parlamasın!
Aydınlıq gecəyə həsrət qalasan.
Səni görüm, Gün üzünə həsrət qalasan!
Ayın mübarək üzün görməyəsen.
Ayın tutulsun!* [6, 322]

ç) Dini təsəvvürlərin təsiri ilə yaranan qarğışlar

Qeyd edək ki, mifoloji təsəvvürlərlə yanaşı, qarğışların müəyyən bir qismində də dini təsəvvürlər mühüm yer tutur. Belə ki, söylənən qarğışların həyata keçəcəyinə inanan qədim insanlar öncə inam bəslədikləri obrazlara- Allahın, onun peyğəmbərlərinin, imamların, övliyaların, din xadimlərinin və eyni zamanda müqəddəs ziyarətgahların, pirlərin də adlarını çəkmişlər. Məsələn:

*Allah canını alsın, hey!
Cəhənnəmə düşəsən!
Həzrət Əlinin qılıncına doğranasan!*

*Yalansa, Pir sənə qənim olsun!
Heç Tanrı köməyin olmasın!
Səni görüm Əzrayıla tuş gələsən!
Yalansa, Quran sənə qənim olsun!
İmam Hüseyin səni istəyinə çatdırmasın!* [6, 323]

Sözün magik gücünə inam və eləcə də etiqadın qüvvətli olduğu zamanlarda qədim insanlar qarğışın nahaq yerə söylənilməsi ilə böyük uğursuzluğun olacağını zənn etmişlər. Odur ki, belə halda tezliklə qarğışı geri götürməyə, bununla da, onun törədə biləcəyi qada-bəlanı sovuşdurmağa cəhd göstərmişlər. Qeyd edək ki, bu arxaik janrın izləri Azərbaycan xalq nağılları, qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları, habelə, canlı danışq dilində də bizə gəlib çatmışdır. Fikrimizi təsdiq etmək üçün “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanının “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda bu əski inamın izlərinə diqqət yetirək. Oğlunun nə səbəbə ovdan qayıtmadığını görən ana Dirsə xandan cavab ala bilməyərək, geri döndü. “Qatlanmadı, qırq incə qızı boyına aldı, bədəvi ata binüb, oğlancığın istəyi getdi. Qışda-yazda qarı-buzı əriməyən Qazılıq dağına gəldi çıxdı. Alçaqdan yuca yerlərə çapub çıxdı. Baqsa görsə bir dərənün içinə qarğa-quzğun enər-çıqar, qonar- qalqar. Bədəvi atın ökcələdi, ol tərəfə yürüdi. Oğlanın anası oğlanın üstünə çapub çıqa gəldi. Baqsa görsə, oğlancığı alca qana bulaşmış yatur. Çağıruban oğlancuğuna soylar, görəlim, xanım, nə soylar:

*Aqar sənün suların Qazılıq dağı,
Aqar kibi, aqmaz olsun!
Bitər sənün otların, Qazlıq dağı,
Bitər ikən bitməz olsun!
Qaçar sənün keyiklərin, Qazılıq dağı,
Qaçar ikən qaçmaz olsun, daşa dönsün!*

Böylə digəc oğlanın qulağına səs toqındı. Başın qaldırdı, yalabıdaq gözin açdı. Anasının yüzünə baqdı. Soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış:

*Bərü gəlgi, aq südin əmdigim qadunim ana!
Ağ birçəklü, izzətlü, canım ana!
“Aqar” ayıda sularına qarğamağıl,
Qazılıq dağının günahı yoqdur
Bitərlidə otlarına qarğamağıl,
Qazılıq dağının suçu yoqdur.
Qarğar isən, babama qarğa,
Bu suç, bu günah babamdandır, - dedi.”* [8, 31-33]

“Dədə Qorqud” dastanından gətirdiyimiz bu nümunələr bir daha təsdiq edir ki, qədim insanlar ruhun varlığına inanmışlar. İnsanların qəlbində ruhun ölməzliyinə inam hissənin formalaşmasında **animizmlə** bağlı mifoloji görüşlərin az təsiri olmamışdır. Maraqlı cəhət bundadır ki, “Dədə Qorqud” qəhrəmanları bir ənənə olaraq söylənilən qarğışların onların həyatında həlledici rol oynamasına inanmışlar. Odur ki, belə halda tezliklə səhvi düzəltməyə, bununla da qarğışın törədəcəyi qada- bəlanı özlərindən sovuşdurmağa cəhd etmişlər.

Sözə olan güclü inam ibtidai insanların ilkin mifoloji dünyagörüşlərilə əlaqədardır. Eyni zamanda sözün təsir gücünə inam mifoloji düşüncənin əsas atributlarından sayılır. Mərhum folklorşünas alim İsrəfil Abbaslı Azərbaycan folklorunda arxaik janr kimi tanınan ovsun, yorum, dua-sayqı-alqış, bəddua-qarğış kimi ilkin folklor janrlarının yaranma yolları haqqında yazır: “Təbiətdə hökmranlıq edən ayrı-ayrı varlıqlara, sonralar isə ruhlara inam və onlara tapınma kimi ibtidai dini görüşlər meydana gəlmiş vaxtdan insan bu qüvvələrə qarşı mübarizə üsulları da axtarmış, beləliklə, rəngarəng poetik söz sisteminin – ovsun, yorum, dua-sayqı-alqış, bəddua-qarğış, and-aman, qəsəm kimi ilkin folklor janrlarının ortaya çıxmasına zəmin yaranmışdır” [5,387]. Min illər boyu onlar bu inama söykənərək, gerçək həyata deyil, məhz sözün qüdrətinə inanmışlar. Beləliklə, şüurlu fəaliyyətə başlayan qədim insanlar xeyir və şər qüvvələrlə qarşılaşmalı olmuşlar.

Zaman keçdikcə onlar dərk etmişlər ki, xeyir qüvvələr onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir, şər qüvvələr isə onların həyatına ölüm, bədbəxtlik və fəlakət gətirir. Bu səbəbdəndir ki, qarğışlar yaranma tarixi baxımından mənsub olduğu xalqın tarixi qədər qədim olan ozan- aşiq poeziyasında da işlənməkdədir. Buna misal olaraq zəngin tarixi ənənəsi olan Göyçə aşiq poeziyasında leksikləşmiş arxaik janrlardan yetərincə istifadə olunmuşdur.

Göyçə aşiq mühitinin Miskin Abdal ocağından bəhrələnən, XIX əsr Azərbaycan aşiq sənətinin ustad sənətkarlarından biri də Qızılvəngli Aşiq Alıdır. El sənətkarının kamil bir ustad olduğunu sübut edən amillərdən biri də onun yüksək ustalıqla düzüb- qoşduğu tənisləridir. O da özündən sonra yetişən bir çox aşıqlara müqəddəs aşiq sənətinin incəliklərini öyrətmiş və kamil sənətkar kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Qeyd edək ki, ölməz el sənətkarı vaxtı ilə yaratmış olduğu bənzərsiz poeziya nümunələrində Azərbaycan folklorunun arxaik janrlarından sayılan **qarğışlardan** geniş istifadə etmişdir. Nümunəyə diqqət yetirək;

Dağ, dağ olmaz, qarsız ola,

Bağ, bağ olmaz, barsız ola.

Bir gözəl ki, arsız ola,

Dövrən onu xar eyləsin! [1, 26]

Aşiq poeziyasında davranış qaydalarına doğru əməl etmək, ədəb-ərkanı gözləmək müsbət mənəvi keyfiyyətlərdən sayılır. Ümumiyyətlə, insanın mənəvi keyfiyyətlərindən danışanda, sözlə əməlin birliyi, məsumluq, namus təmizliyi və ar gözləmək kimi əxlaqi dəyərlər tərənnüm edilir. İnsanların əxlaqi baxışları haqqında düşünən ustad aşiq mənəvi dəyərlərin kamilliyi üçün yenə də tərbiyənin cəmiyyətdə vacibliyi məsələsini ön plana çəkir:

Bir gözəl ki, arsız ola,

Dövrən onu xar eyləsin!

Deməli, buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, əxlaq qaydalarına riayət eləyənlərlə yanaşı, bu qaydaları pozanlar, onlara məsuliyyətsiz yanaşanlar da vardır. Aşiq tərəfindən edilən bu qarğış əxlaq və mənəviyyətə nankorluq edən qadın və qızlara ünvanlanıb. Bu qarğışla onlara öz nifrətini ifadə edir. **“Dövrən onu xar eyləsin”** qarğışının xalq arasında işlənən variantları çoxdur. Məsələn: **“xalqın gözündə ucalmayasan,” el içində xar olasan, “xalqın qarğışına tuş gələsən,” arsızın yeri cəhənnəmdir, arsız adam gorsuz olar,” arını atan, namusunu da atar,” “arsız hara, namus hara”**

Hər kəs bu dünyanı fani bilməsə,

Həm savabı, həm üsyanı bilməsə,

Namusu gözləyib, nanı bilməsə,

Əli Zülfüqarı kəssin belini! [2,82]

Uca tanrının biz insanlara əvəzsiz bəxşişi olan söz adlı sərvətindən milyon illərdir ki, bəşər övladı möhtəşəm sənət abidələri yaratmaqdadır. İndiyədək yaradılan bu möhtəşəm, möcüzəli söz saraylarından birinin də memarı, qüdrətli el sənətkarı, haqq aşiqi Dədə Ələsgərdir. Ələsgər qeyri-adi istedadı ilə istər aşiq yaradıcılığına, istərsə də söz sənətinə yeniliklər gətirmişdir. Zəngin yaradıcılığa malik olan ustad sələfləri kimi aşiq şeirinin müxtəlif şəkillərinə müraciət etmiş və yüksək sənətkarlıq nümunələri yaratmağa nail olmuşdur. Qeyd edək ki, Qızılvəngli Aşiq Alıdan kamil ustalıq dərsi alan, hələ sağlığında ikən “Dədə” statusu almış Aşiq Ələsgər qəlbən haqqa bağlı bir sənətkar olmuşdur. Özünün söylədiyi kimi:

“Həqiqətdən dərslə almışam,

Şəriətdən söz qanam”.

–deyən aşığın bir daha haqqa qəlbən tapındığını sübut etmirmiyə? Hər zaman etdiyi diləyi yerinə yetən, qarğışı yayınmayan və böyük iman sahibi olan Aşiq Ələsgəri təsadüfi deyildir ki, xalq arasında “haqq aşığı” deyə çağırıbmışlar. Ulu Tanrının bizlərə bəxş etdiyi söz adlı bir “varlığın” gücünə və hikmətinə inandığı üçün, onun bənzərsiz poetik irsinə daha çox müraciət edirik. Bu, təbiidir.

Dünyaca məşhur olan Dədə Ələsgərdən gətirdiyimiz bu poetik nümunənin mövzusu dini-tarixi mövzudadır. Məlumdur ki, ağız ədəbiyyatında istifadə olunan qarğışların müəyyən bir qismi də dini təsəvvüflərlə bağlıdır. Edilən bu tipli qarğışlarda Allahın, İmamların və din xadimlərinin müqəddəs adlarına müraciət edən insanlar qarğışlarının həyata keçməsi üçün onlara xitab etmişlər. Aşiq Ələsgər insanları maddiyyat arxasınca qaçmamağa çağırır. Çünki yaşadığımız bu ömür müvəqqətidir. O, məsləhət görür ki, savab işlərlə məşğul olub, namusla yaşamağa üstünlük versinlər. Əgər kimsə bu yolla getməsə, “Əli Zülfüqarı kəssin belini”– deyər, qarğış edir. Onun başqa şeirlərinə də bu ruh hakimdir:

*Nakəs müxənnətin boynu vurulsun,
Vay düşsün evinə, şivən qurulsun,
Məhərrəmin oğlanları qırılsın,
Qalmasın yurdunda nişana!- dedi. [2,182]*

Zöhrə ilə Aşiq Ələsgərin deyişməsindən nümunə gətirdiyimiz bu poetik parçadan bizə aydın olur ki, sevgilisi Səhrəbanının zorla əlindən alınması Ələsgərə çox güclü təsir göstərmişdir. Bu məcburi ayrılığın ağır-acısını böyük sarsıntı ilə qarşılayan aşığın pullu Məhərrəmə və onun digər ailə üzvlərinə qarşı söylədiyi bu sərt qarğışlar şübhəsiz ki, sonsuz nifrətin nəticəsi idi. Bu poetik nümunədə verilmiş qarğışların el arasında işlənən variantlarına nəzər salaq; ikinci misrada işlənmiş “**vay düşsün evinə, şivən qurulsun**” qarğışının xalq arasında işlənən variantları çoxdur: “**evinə vay düşsün,**” “**evində vayına oturum,**” “**vay səndən ötməsin,**” “**vaydan başın açılmasın,**” “**görüm səni vaygünlü olasan**” və s. “**Oğlanları qırılsın**” qarğışının xalq arasında variantı belədir, “**oğlun-uşağın ölsün,**” “**oğlun evlik olmasın,**” yaxud “**yurdunda şivən qopsun,**” “**şülənin şivəninə qarışsın**” və s. “**Qalmasın yurdunda nişana**” qarğışının isə xalq arasında işlənən variantları belədir: “**yurdun- yuvan dağılsın,**” **nişanasız öləsən,** “**izin itsin, heç nişanan da qalmasın**” və s.

Alqışlar kimi qarğışlar da daşdıqları müxtəlif mənə çalarına görə insan həyatının bir çox sahələrini əhatə edir. Yuxarıda təhlil etdiyimiz poetik nümunədəki qarğışlar daşdığı məzmunə görə məişətlə bağlı yaranan qarğışlardır. Məişət həyatı ilə bağlı söylənilən qarğışlar real təsəvvürlərə söykənir.

Aşiq Ələsgər ocağının yetirdiyi onlarla istedadlı saz-söz ustadları içərisində Aşiq Nəcəf xüsusi yer tutur. O, bir yaradıcı aşiq kimi, ustadnamələri ilə çox məşhurdur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan aşiq poeziyası nəinki mövzu, ideya və məzmun zənginliyi, habelə şəkli xüsusiyyətləri ilə də çoxçeşiddlidir. Təbiidir ki, Ələsgər məkdəbi keçmiş Nəcəf yaradıcı ustad aşiq kimi öz fitri istedad və bacarığına söykənərək bir çox aşiq şeiri şəkillərində uğurlu əsərlər (qoşma, təniz, gəraylı, divani və müxəmməslər) yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, Aşiq Nəcəfin yaradıcılığında Azərbaycan xalq ədəbiyyatının arxaik janrlarından olan qarğışlardan geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Ustad aşığın “Lənət” rədifli qoşma- ustadnaməsində işlətdiyi qarğış çoxçalarlı poetik xüsusiyyəti ilə seçilir:

*Nəcəf deyər, budu sözüümün düzü,
Öluncə gülməsin paxılın üzü.
Bir mərd ola bilməz namərdin yüzü
Nakəsin yolunu tutana lənət! [6,79]*

Ustadnamənin üçüncü bəndinin ikinci misrasındakı “**öluncə gülməsin paxılın üzü**” qarğışının xalq arasında işlənən variantı belədir: “**görüm, heç onun üzü gülməsin,**” “**paxıl, üzün gülməsin,**” “**öluncə ağ gün görmə,**” “**səni görüm, gülüş üzünə həsrət qalasan, paxılsan, üzün gülməz**” və s. Təhlilə cəlb etdiyimiz poetik parçanın dördüncü misrasında işlənən “**nakəsin yolunu tutana lənət**” qarğışının xalq arasında istifadə olunan variantları bunlardır; “**nəhlətə gələsən, görüm səni,**” “**min nəhlət gəlsin sənə, ay pis adam,**” “**nəhlətlik oğlu nəhlətlik,**” “**nəhlət gəlsin, sənəin əsli-soyuna**” və s.

Aşiq Ələsgər ocağının yetirmiş olduğu istedadlı şair- aşıqlardan biri də Novrəs İmandır. O, gənc yaşlarından bu sənətlə məşğul olmağa başlamış və tez bir zamanda xalq içərisində ustad aşiq

kimi məşhurlaşmışdır. Qeyd edək ki, Novrəs İman dini mövzuda yazmış olduğu qoşma və divaniləri onun zəngin poetik yaradıcılığında xüsusi önəm təşkil edir. Bədahətən şeir demək qabiliyyətinə malik olan el sənətkarı aşığı şeirinin müxtəlif şəkillərinə müraciət edərək təkrarsız sənət inciləri yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

*Novrəs İman haqdan istər payını,
Haqq götürsün müxənnəti, xayını!
Yemə çörəyini, içmə çayını,
Namərd süfrəsində ağı görünür.* [9,57]

Qoşmanın ikinci bəndində istifadə edilmiş **“haqq götürsün müxənnəti, xayını”** qarğıışı birbaşa dini təsəvvürlərlə bağlıdır. Çünki qarğıış edilərkən, dini mənə daşıyan mücərrəd “varlığa”-Allaha üz tutaraq pis niyyətlə edilən diləyin yəni qarğıışın həyata keçməsi istənilir. Bu onu göstərir ki, qədim insanlar (yazıyaqədərki dövr nəzərdə tutulur) etdikləri qarğıışların yerinə yetməsinə inanırdılar. Yuxarıda göstərilən poetik qarğıışın xalq arasında işlənmiş formaları belədir: **“haqq sənə qənim olsun, namərd oğlu namərd,” “haqq dayağın olmasın sənin, a xayın,” “səni görüm, yox olasan, aravuran müxənnət”** və s.

Göründüyü kimi, Göyçə Aşığı poeziyasının qüdrətli nümayəndələri xalq düşüncəsinə və xalq deyimlərinə dərinlən bələd olmuşlar. Onlar bu dəyərli folklor örnəklərindən yetərincə faydalanaraq, öz şeirlərinin daha xəlqi və koloritli olmasına çalışmışlar.

Elmi yeniliyi: Elmi araşdırmaya cəlb olunan qarğıışlar arxaik janr kimi mənsub olduğu xalqın yaratmış olduğu zəngin mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi çox qiymətlidir. Odur ki, məşhur Göyçə aşığılarından Aşığı Alının, Aşığı Ələsgərin, Aşığı Novrəs İmanın və Aşığı Nəcəfin yaradıcılığında istifadə olunmuş qarğıışların xalq arasında yaşamaqda olan variantları qarşılaşdırılaraq, ilk dəfədir ki, tədqiqat obyektini kimi götürülür.

Təbiiqi əhəmiyyəti: Məqalə aşığı poeziyası araşdırıcıları üçün dəyərli və maraqlı bir mənbədir. Bu mənbədən ali məktəb tələbələri, magistrantlar mühazirə və seminar məşğələlərində istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşığı Alı. Əsərləri. Tərtib edən: Hüseyn İsmayılov. Bakı: Avrasiya press, 2006, 190 s.
2. Aşığı Ələsgər. Tərtib edən: İslam Ələsgər. Bakı: Şərq- Qərb, 2004, 399 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə I cild. Bakı: Elm, 2004, 760 s.
4. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005, 208 s.
5. Abbaslı İ. Folklorşünaslıq axtarışları. 2 cildə. I cild, Bakı: Nurlan, 2009, 512 s.
6. “Kitabi- Dədə Qorqud.” Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
7. Qurbanov N. Azərbaycan folklorunda mifoloji- kosmoqonik görüşlər. Bakı: Afpoli Qraf, 2011, 143 s.
8. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild Bakı: Turan, 2002, 678 s.
9. Novrəs İ. Tərtib edən: İslam Ələsgər. Bakı: Səda, 2004, 200 s.

РЕЗЮМЕ

ОТРАЖЕНИЕ АРХАИЧЕСКИХ ЖАНРОВ В ПОЭЗИИ АШУГОВ МЕСТНОСТИ ГЕЙЧА. ПРОКЛЯТИЯ.

Искендеров Б.А.

Ключевые слова: Гейча, фольклор, молитвы и проклятия.

Будучи вовлеченными в научные исследования в качестве исследуемого объекта, в статье молитвы и проклятия считаются очень ценными, как часть историко-мифологического мышления и духовной культуры Азербайджанского народа. Проклятия,

используемые в ашугской поэзии мастерами-ашугами Гейчи, исследованы с выявлениями новых поэтических и стилистических качеств.

SUMMARY
THE UFLECTION OF ARCHAIC CENTRE IN THE GOYCHE ASHIQ POETRY
Isgandarov B.A.

Key words: *Goycha, folklore, prayers and curses.*

Being involved the scientific research as an investigational object in the article, prayers and curses are considered to be very valuable as a part of historical- mythological thinking and spiritual culture of Azerbaijani people. Curses used in the literary activity of various master ashugs in Goycha ashug poetry, were revealed with their new poetic stylistic qualities.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	07.06.2016
	Son variant	27.09.2016

UOT 94/ 99 – 940.2

XIX ƏSRİN I YARISINDA SİBİRİN İQTİSADI VƏZİYYƏTİ**ƏHMƏDOV RÜSTƏM VƏLİ oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: rustam 814@hotmail kom.**Açar sözlər: Sibir, ticarət, zavod, burjuaziya, kənd təsəttüfatı.*

Çarizm Sibiri siyasi cəhətdən fəth etdikdən sonra onu iqtisadi baxımdan özünün xammal bazasına çevirmək istəyirdi. Məhz bu məqsədlə də bir çox layihələr, planlar hazırlanmışdır. Çarizmin Sibir planı: Separanskinin 1822-ci il islahatından sonra dövlət dairələrinin Sibirə iqtisadi maraqları bir qədər arxa plana keçdi. XIX əsrin 30-cu illərində iş sahələrinin geriliyi, imperiya dairələrinin bu sahəyə diqqəti artırmağa məcbur etdi. Xüsusilə, Kırım müharibəsinə qədər bu məsələ hakim dairələr içərisində özünə möhkəm yer tutdu. Onların nəzər- diqqətində ən birinci yeri Sibirin iqtisadi cəhətdən yenidən qurulması və səmərəli istifadəsi məsələsi tuturdu. Belə ki, çar xəzinəsini doldurmaq üçün Sibirin təbii sərvətlərindən tam istifadə etmək, Uralarxası torpaqlarda əkinçiliyi inkişaf etdirmək lazım idi.

XIX əsrin 30-cu illərində Sibir qızılının ilkin gəlirləri Sibirin təbii sərvətlərinə diqqəti artırdı. Əkinçilikdən gələn gəlir onsuz da çar xəzinəsinə heç bir şey vermirdi. Şəxsi qızıl istehsal müəssisələri imperiyanın maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir göstərirdi. Yalnız 1848-ci ildə Sibirdə qazılıb çıxarılmış 1289 pud qızıl, dövlət xəzinəsinə 217 pud natura və 4 mln manata yaxın nağd pul ilə gəlir gətirmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, fərqi qızıl müəssisələrinin sahibləri içərisində yuxarı aristokratik təbəqələrinin nümayəndələrinin adları var idi. Məsələn: Vyazemski, Qaqarin, Qorçakov, Dondukov-Korsakov, Mədətovlar, qraf Benkendorflar, Lamzdorflar, Orlovlar və s. fəmilialar bu qəbildəndir. Bundan əlavə, 1860-cı ilə qədər qızıl çıxarmağa icazəsi olan 893 nəfərdən 435 nəfəri nəslə zadəganlar idilər. Qızıl istehsal sahələrinin böyük əksəriyyətinin nəslə zadəganlara məxsus olmasına baxmayaraq, XIX əsrin 40-cı illərindən etibarən bu sahəyə maraq artmışdır. Qızıl istehsalı çar hökuməti və saray dairələri içərisində Sibir səhmlərinin qiymətini olduqca yüksəltdi. “Çarizmi Sibirdə əhalinin sayını rus əhalisinin hesabına artırmaq üçün sürgün olunma məsələsini ön plana çəkdi və bu işdə 2 məqsəd güdüdü: 1) Mərkəz bölgələri arzu olunmayan sosial elementlərdən təmizləmək; 2) Əhalinin sayını çoxaltmaqla xəzinəyə gələn gəliri gücləndirmək”. Buna görə 1832-ildə 83 min, 1822-1852-ci illər arası dövrdə isə cəmi 200 min adam Sibirə sürgün olunmuşdu. Sürgün olunanlar içərisində çoxlu miqdarda oğrular, canilər də var idi. Əlbəttə, bu nəhəng əraziyə sürgün olunmuş bu narazı əhali təbəqəsi çar hökumətini həm də narahat edirdi [2,273].

Tezliklə çar hökumətinin bu narahatlığının ifadəsi Şərqi Sibirin general-qubernatoru A.S.Lavinskinin (1833) Daxili işlər naziri Benkendorfa məlumatlarında öz əksini tapdı. O, məlumatlarında göstərirdi ki, bura sürgün olunanların sayını ildən-ilə azaltmaq lazımdır. Çünki bu geniş ərazidə onlara nəzarət etmək çətinidir. Az sayda olan kiçik keşikçi dəstələri onları nəzarətdə saxlaya bilmir.

Məhz buna görə çarın 15 fevral və 6 mart 1834-cü il qərarları ilə Şərqi Sibirdə yerləşən ordunun komandanlığı general-qubernatora həvalə olundu. Sibirin daxili işləri üçün narahat olan Çarizm, onun həm də ABŞ və İngiltərə nüfuz dairəsinə düşməsindən ehtiyat edirdi, çünki onlar Sibir xətti yaradan Amur çayı vasitəsilə ta qədimdən ticarət edirdilər. Amurun çıxışı isə İngiltərənin ixtiyarında idi. 1847-ci ildə Şərqi Sibirin general-qubernatoru olmuş N.N.Muravyov Amur çayını Sibirin açarı adlandırır. Onun sözlərinə görə kim Amura rəhbərlik etsə, o da Sibirin sahibi olacaq [2,350].

Bu cür narahatlığı Qərbi Sibirin general-qubernatoru knyaz Qorçakov da hərbi nazir Çernişevə məlumatlarında qeyd edirdi. O göstərirdi ki, Sibirin əhalisi rus himayəsini onsuz da qəbul etmək istəməzlər. İrkutskdan Kamçatkaya və Oxot dənizi sahillərinə qədər sərhəd olmasına baxmayaraq Amur bu xalqları İngiltərə və ABŞ-la yaxınlaşdırır [3,256].

1822-ci ildə qəbul edilmiş Separanski layihəsi üzrə yaradılmış yerli inzibati orqanlar idarəetmə işlərinin öhdəsindən gələ bilmirdi və eyni zamanda çoxlu iqtisadi və ictimai-siyasi problemlər yığılıb qalmışdı. Yeni münasibətlər yeni idarəetmə formaları tələb edirdi. Bütün bu məsələləri həll etmək üçün Çar 17 aprel 1852-ci ildə qərar verdi. Sibir komitəsinin rəhbəri hərbi nazir A.İ.Çernişev oldu. Həmin komitənin üzvlüyünə jandarmların şefi, Daxili İşlər Naziri və Dövlət Əmlak Naziri də daxil edilmişdir. Əldə olunan materiallara əsasən 1852-ci ilin sentyabrında “Sibirin yenidən qurulması üzrə Komitənin bütün işlər üzrə ümumi və konkret layihəsi” hazırlandı. Layihə aşağıdakı hissələrdən ibarətdir. Sibirin bölgüləri, onun idarələri, quruluş vəziyyəti, xalq təhsili, məhkəmə, təsərrüfat, ticarət və sənaye sahələri [3,150].

“Sibirin bölgüləri haqqında” bölmədə yenə Sibir ərazisi 2 yerə ayrılır: Qərbi və Şərqi Sibir. Layihədə Qərbi Sibir quberniyalarının səviyyəsini Şərqi Sibir də daxil olmaqla, Rusiyanın daxili quberniyalarının səviyyəsi ilə bərabərləşdirmək nəzərdə tutulurdu. Qərbi Sibirin bu inkişafını təmin edən onun əhalisinin az ərazisinin təbii sərvətlərlə zəngin olması idi. XIX əsrin ortalarına qədər Şərqi Sibir ərazisində əhali çox seyrək idi. Həmin vaxt Sibirin ərazisi 950 mln desyatin, əhalisi isə 2712 min nəfərə çatırdı. Halbuki, 1851-ci ildə Londonda 2680 min nəfər əhali yaşayırdı. Ancaq əhalisinin az olmasına baxmayaraq, Sibir dövlət xəzinəsinə gəlir gətirən ən mühüm ərazi idi. Sibir komitəsinin məlumatında göstərilirdi ki, hökumət Sibirdən hər il 15860000 manat gümüş pul gəlir götürürdü [4,375].

Çar hökuməti Sibirin hələ tam istifadə olunmayan dağlıq ərazilərinin, təbii sərvətlərinin istifadəsinə lazımi şəraitin yaradılması üçün göstəriş verdi. Çünki bu sahə dövlət xəzinəsinin ən gəlirli sahələrindən hesab olunurdu. Çar layihəsində ən əsas yer tutan sahələrdən biri də sənaye və ticarət əlaqələri idi. Bu dövrdə Sibirin ticarət əlaqələri əsasən Çinlə və Qırğız çölləri vasitəsilə Orta Asiya dövlətləri ilə aparılırdı. Sibir sərhədlərindəki gömrük toplama məntəqələrindən gələn illik gəlir 5 mln manat gümüş pula çatmışdı. Dövlət xəzinəsinə gələn bu gəlirdən 300 minini Sibir gömrük dairəsi, yerdə qalan hissəni isə Kyaxta gömrük sahəsi verirdi. Kyaxta Rusiyanın, Çinlə çay ticarətini əlaqələndirən bir ərazi idi. Lakin 1852-ci ildən ingilis mallarının Çin bazarında güclənməsi ilə çayın qiymətləri aşağı düşdü və rus tacirlərinin mövqeyi Kyaxtada zəiflədi. Ancaq Sibir tacirləri xəz dəri ticarəti ilə Çinlə əvvəlki səviyyədə ticarət əlaqələrini saxladılar. Sibir Komitəsi Rusiyanın xarici və daxili ticarətində Sibir tacirlərinin rolunun artmasına ehtiyatla yanaşmağı məsləhət görərək qeyd edirdi: “Sibirin sənaye gücünü qaldırmaqla biz Rusiyanın mərkəzindəki sənaye sahələrinin iflasına və Sibirin Rusiyadan asılılığının zəifləməsinə gətirib çıxarıq” [5,250].

Həmin dövrdə bütün Sibir ərazisində 250 şəxsi fabrik, 53 sabunbişirmə və 50 şam hazırlayan istehsal müəssisələri var idi. Ümumi istehsal etdikləri malların qiyməti 900 min manat idi. Rusiya hökuməti Sibirdə istehsal sahələrini qurmağı mümkün olmayan iş sayırdı.

Məhz buna görə də Sibiri manufaktura və əkinçilik ölkəsinə çevirmək planı qarşıda dururdu. Çar hökuməti şəxsi kənd təsərrüfat sahələrini və xüsusilə də, əkinçiliyi inkişaf etdirməyi bir vəzifə kimi qarşıya qoydu.

Sibirdə irsi torpaq mülkiyyəti yox idi. Zadəgan və qulluqçuların da sayı az idi. 6 dekabr 1831-ci ildə Sibirdə 1296 nəfər irsi mülkiyyətə malik olan zadəgan qeydə alınmışdı. Layihənin müəllifi qeyd edirdi ki, “Sibir zadəganları, hansı ki, heç bir torpaq mülkləri yox idi, onlar vaxtilə burada qulluq etmiş və təqaüdə çıxmış keçmiş çar çinovnikləri idi. Bu vəziyyət, yəni çarizmin dayağı hesab olunan zadəgan təbəqəsinin Sibirdə olmaması çar hökumətini çox narahat edirdi. Halbuki XIX əsrin ortalarında Rusiyanın mərkəz quberniyalarında zadəganların çoxusu torpaqsız və az torpaqlı idi.” [7,320]

Sibirdə kəndli məsələsi əvvəllərdə olduğu kimi qalırdı. Belə ki, həmin dövrdə 2103 mülkədar kəndlisi var idi ki, onlar da yalnız müəyyən saray xidmətlərini yerinə yetirirdilər. Yerdə qalan kəndlilər isə dövlət kəndliləri idi. Dövlət kəndliləri isə 2 hissədən ibarət idilər: 1) xüsusi dövlət kəndliləri-1852-ci ildə onların sayı 1057363 nəfər idi; 2) dağ-mədən zavodlarına təhkim olunmuş kəndlilər-onların sayı isə 241798 nəfər olmuşdur. Sibirin əsas kütləvi əhalisini təşkil edən dövlət kəndlilərinə öz şəxsi təsərrüfatlarını qurmağa tədricən imkan verilməli idi ki, dövlətin onlara çəkdiyi xərc, onların öz təsərrüfatından gələn gəlirlərlə əvəz olunsun [8,370].

Bundan əlavə Rusiyanın mərkəzi rayonlarında başlanmış aqrar çıxışları yatırtmaq üçün kəndlilərin Sibirə kütləvi surətdə köçürülməsi planlaşdırıldı.

Təhkimçiliyin ləğv olunmadığı bir şəraitdə torpaqlarını sərbəst surətdə kəndlilərə verilməsi həyəcan doğurmasın deyə, onları kəndlilərə məişətlərini yaxşılaşdırmaq adı altında verirdilər.

1852-ci ildə Sibirdə 208460 nəfər sürgün olunmuş adam yaşayırdı. Sibir komitəsinin təklifi ilə Sibir cəzaçəkmə yeri kimi yox, Sibir ölkəsinin xeyrinə işləmək yeri kimi qeyd olundu. Bundan əlavə Sibirin kütləvi cəza çəkmə yeri kimi müəyyən olunması, beynəlxalq aləmdə çarizmin siyasi mövqeyinə ağır zərbə idi. Onu xalqların kütləvi surətdə repressiya edilməsində günahlandırırıdılar.

1852-ci il layihəsində yerli idarəetmə orqanlarının tərkibini yenidən yaxşılaşdırmaq baxımından əvvəlki layihədə (1822) olduğu kimi saxlanıldı. Layihədə xalq təhsili məsələsi də qoyulurdu. Sibir Komitəsinin verdiyi məlumatlara görə, Sibirdə layihə qəbul olunana qədər 8 orta, 169 aşağı səviyyəli müxtəlif dərəcəli məktəblər fəaliyyət göstərirdi ki, onlarda da 10147 şagird təhsil alırdı. Kəndli uşaqları üçün müxtəlif sənət və peşə məktəblərinin sayının artırılması nəzərdə tutulmuşdu. Bundan əlavə, qəza məktəblərinin, quberniya gimnaziyalarının və bir neçə yerdə qadın gimnaziyalarının açılması qərarlaşdırıldı. Sibirdə ali məktəb yox idi. Ancaq Sibir tələbələri üçün Kazan universitetində 24 yer saxlanılmışdır ki, həmin yeri qurtaran tələbələr yalnız Sibir quberniyalarında məmur işləyə bilərdi. Sibirdə onların qulluq etmə müddəti 8 il idi [9,290].

Çarizm Sibirdə zadəgan təbəqəsinin kifayət qədər olmamasına görə, ali məktəblərin açılmasına qəti etiraz etdi. Eyni zamanda Sibirin əhalisinin çoxusunun türkdilli xalqlar olması da bu qərara təsir edirdi. Çünki çarizm türk xalqlarının (xakaslar, yakutlar, tuvalılar, altaylar və.s) kifayət qədər təhsilli olmasında maraqlı deyildi.

Bu layihəni hazırlamaqda çarizmin məqsədi Sibirdə onun hakimiyyəti üçün yaranmış təhlükəni aradan qaldırmaq və iqtisadi-siyasi cəhətdən qəti surətdə möhkəmlənmək idi.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Sibirin kapitalizm dövründə iqtisadi inkişafı izlənilir və Rusiyanın zəngin xammal bazası olması araşdırılır.

Təbiiqi əhəmiyyəti: Məqlədən universitet tələbələri, müəllimlər öz elmi işlərinin tədqiqatının aparılmasında istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. История Сибири. Т.1. Л.: Наука,1968, 350 с.
2. Очерки истории Сибири. Выпуск 2. Иркутск: 1971, 273 с.
3. Кунылина И.С. Внутренняя политика царизма в первой половине XIX века (обзор). Вопросы истории Москва: Наука, 1968, №9, с.150.
4. Гагамейстер. Статистическое обозрение Сибири. Иркутск: 1969, 370 с.
5. Пыпин А.Н. История русской этнографии Т6. СПб: 1892, 488 с.
6. Сватиков С.Г. Россия и Сибирь. Прага: 1929, 279 с.
7. Берг Л.С. Байкал его природа и значение в народном хозяйстве. Москва: Наука, 1948, с.234.
8. Народы и языке Сибири. Сб. статей. Новосибирск: 1980, 290 с.
9. Народы Сибири. М.-Л.: Наука, 1965, 375 с.
10. Потопов Л.П. Краткие очерки истории и этнографии Хакасов (XIX-XX в.в.). Абакан: 1952, 377 с.

РЕЗЮМЕ
ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ СИБИРИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА
Ахмедов Р.В.

Ключевые слова: Сибирь, завод, буржуазия, торговля, сельское хозяйство

Произошедший во многих отраслях в России регресс в 30-ые годы XIX века, привлек внимание глав империи к Сибирскому региону. Так, для пополнения царской казны было повышено внимание к добыче основного богатства Сибири – золоту. Сибирские народности через реку Амур налаживали торговые связи с Китаем, США, Англией и др. странами. Прибыль с торговых таможен тоже шла в царскую казну. Таким образом, Сибирь превратилась в основной источник прибыли для России.

SUMMARY
THE ECONOMIC SITUATION IN SIBERIA IN THE SECOND HALF
OF THE XX CENTURY
Akhmedov R.V.

Key words: Siberia , the factory , the bourgeoisie , trade , agriculture

The regression happened in the different fields in Russia in the 20th of XIX century attracted Empire chapter's attention to the region of Siberia. In these regards, it was increased an attention to extract of the treasure of Siberia – to Gold. The people of Siberia are made the trading relation with China, USA, England and other contries. An income from trading customs is also directed to royal treasure. So, Siberia is turned to main profitable parts of Russia.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	23.02.2016
	Son variant	27.09.2016

UOT 364.04

**SOSIAL MÜAVİNƏTLƏR ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNƏ
YÖNƏLDİLMİŞ BAŞLICA TƏYİNATDIR**

¹**RZAQULIYEVA SƏVVARƏ DÖVLƏT qızı**

²**BÜNYADOV ZAHİD VAHAB oğlu**

³**MURADOVA KÖNÜL VAQIF qızı**

Sumqayıt Dövlət Universiteti: 1-dosent, 2-baş müəllim, 3-müəllim

e-mail: bunyadov82@mail.ru

Açar sözlər: sosial, siyasət, müavinət, müdafiə, cəmiyyət.

Sosial müavinətlər sosial yardım sisteminin tərkib hissəsi olaraq pensiya almaq hüququ əldə edə bilməyən vətəndaşların sosial müdafiəsinin təmin olunmasına yönəldilmişdir. Sosial müdafiə sisteminin islahatları nəticəsində sosial müavinətlərin (əvvəllər sosial pensiyalar) əmək pensiyalarından və digər sığorta tipli müavinətlərdən ayrılması və onların dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi məsələsi öz hüquqi həllini tapdı. “Sosial müavinətlər haqqında” qanun Azərbaycan Respublikasında sosial müavinətlərin dairəsini, təyin olunması şərtlərini və verilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Bu qanunadək müavinətlərin bir qismi əvvəllər “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” qanunda sosial pensiya kimi (yaşa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə sosial pensiyalar) təsbit olunmuşdu, digər bir qismi isə Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə müəyyənləşdirilmişdi [1, 60]. Qanunvericilikdə müavinətlərin müəyyən olunması və verilməsi ilə bağlı ümumi prinsiplər yox idi. Sosial müavinətlərin dairəsi çox genişdir. Bu müavinələrin sayı təqribən 40-dan çox idi ki, bunların da bəziləri pensiyaya əlavələr şəklində ödənilirdi. Bu da onunla əlaqədar idi ki, keçid dövründə pensiyaların məbləği yüksək olmadığından həmin məbləğə müxtəlif müavinətlər əlavə olunmaqla, pensiyaçıların sosial müdafiəsi gücləndirilirdi, yəni pensiyaçı eyni zamanda sosial müavinətlər də alırdı.

2006-cı ildə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində əmək pensiyaları ilə sosial müavinətlərin qəti və dəqiq sərhədləri müəyyən edildi. Belə ki, bütün pensiyaçıların aldıkları pensiya və müavinətlərin ümumi məbləği şərti çevrilmə yolu ilə əmək pensiyasını (baza və sığorta) təşkil etdi. 2006-cı il yanvarın 1-nə pensiyanın baza hissəsi 25 manat müəyyən edilmişdi. Həmin dövrdə pensiya və müavinətlərin ümumi məbləği 25 manatdan az olan şəxslərin pensiyası şərti çevrilmə yolu əsasında 25 manat təşkil etdi. 25 manatdan artıq hissəsi olanların pensiyası isə baza hissədən və sığorta hissəsindən ibarət oldu. Bununla da pensiyaçıların sosial müavinət alanlardan ayrılması prosesi həyata keçirildi. Pensiyalar sosial müavinətlərdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir [2, 93]. Həmin fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) **maliyyələşdirilmə mənbəyinə görə.** Əmək pensiyaları məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına maliyyələşdirilir. Bu vəsaitlər Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda toplanır və pensiyaların maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Lakin mövcud pensiyaların ödənilməsinə və artırılmasına təmin etmək üçün dövlət büdcəsindən fonda yardım, transfert edilir. Sosial müavinətlər isə əsasən dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir (“Sosial müavinətlər haqqında” qanunun 6.1-ci maddəsi). “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq sığorta olunanların üç yaşınadək uşağa qulluğa, uşağın anadan olmasına görə və dəfn üçün müavinətlər məcburi dövlət sosial sığorta vəsaitləri hesabına ödənilir.

2) **idarə olunmasına görə.** Pensiya sistemini Dövlət Sosial Müdafiə Fondu idarə edir. Yəni məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının toplanmasından (fondun gəlirlərinin formalaşdırılması) başlayaraq, pensiyaların təyin olunması və pensiyaların maliyyələşdirilməsində (fondun

vəsaitlərinin xərclənməsi) bütün işləri Dövlət Sosial Müdafiə Fondu idarə edir. 2001-ci ildən vahid pensiya qurumunun formalaşdırılması prosesinə başlansa da, bu iş mərhələlərlə bu gün də davam edir. Belə ki, İlkin mərhələdə pensiya təyin edən strukturların Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyindən Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna keçidi təmin edildi, bununla da pensiyaların maliyyələşdirilməsini həyata keçirən qurum həm də onların təyinatını həyata keçirməyə başladı. Sonrakı mərhələdə sosial pensiyaların (sosial müavinətlərin) Fondan alınaraq Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən təyin edilib ödənilməsi prosesi təmin olundu. Eyni zamanda, pensiya ilə bağlı olmayan xərclərin dövlət sosial müdafiə fondundan maliyyələşdirilməsi məhdudlaşdırıldı, hərbi qulluqçuların və digər xüsusi rütbəli şəxslərin pensiyasının təyin olunması ilə məşğul olan mərkəzi icra hakimiyyəti qurumlarının pensiya təyinatı strukturları ləğv edilərək bütün səlahiyyətləri Fonda verildi. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsi (gəlirləri və xərcləri), eyni zamanda pensiyaların təyin olunması və hesablanması qaydası Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qanunla müəyyən olunur. Həmin qanuna əsasən də mövcud pensiyaların ödənilməsi, nəzərdə tutulan artımlar, eyni zamanda növbəti ildə pensiyaya çıxacaq şəxslərin sayına uyğun olaraq Fondun büdcəsi proqnozlaşdırılacaq.

3) **təyinat olunma xüsusiyyətinə görə.** Pensiya öz xarakterinə görə dövlət yardımı deyil, bu şəxsin stajına, ödədiyi məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının həcminə uyğun olaraq pensiya yaşına çatdıqda, əlil olduqda və ya ailə başçısını itirdikdə ona ödənilən pul kompensasiyasıdır. Başqa sözlə, işləyən şəxs və ya hər hansı fəaliyyətlə məşğul olan şəxs özü üçün pensiya təminatı yaradır. “Əmək pensiyaları haqqında” qanunun 10.1-ci maddəsinə görə, əmək pensiyası bu qanunla nəzərdə tutulmuş qayda və şərtlərlə müəyyən edilən və məcburi dövlət sosial sığortaolunanların onlara əmək pensiyası təyin olunduqdan əvvəl aldıkları əmək haqqı və digər gəlirlərin, yaxud sığortaolunanın ölümü ilə əlaqədar onların ailə üzvlərinin itirdikləri gəlirlərin kompensasiyası məqsədilə vətəndaşlara aylıq pul ödənişidir. Yəni hər bir şəxsin pensiyasının məbləği onun ödədiyi sığorta haqqından, iş stajından, işinin xüsusiyyətindən asılıdır və bu məbləğ hər kəs üçün fərqlidir.

Sosial müavinətlər isə qanunla müəyyən edilmiş qaydada ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə (əmək qabiliyyətli olmayan şəxslərə) sosial yardım göstərilməsi məqsədilə aylıq və ya birdəfəlik ödənilən pul vəsaitidir. Sosial müavinətlər bir qayda olaraq, qanunla müəyyən olunmuş hallarda əmək pensiyası hüququ olmayan əmək qabiliyyətsiz şəxslərə ödənilir. Pensiyalardan fərqli olaraq müavinətlər qazanılmır, onlar kompensasiya xarakteri daşımır, yalnız həmin şəxslərin sosial müdafiəsinin təmin etmək üçün konkret məbləğlərdə təyin olunur və ödənilir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə, müavinətlərin növləri qanunla, onların məbləğləri isə Prezidentin fərman və sərəncamları ilə müəyyən olunur.

Sosial müaviət almaq hüququ olan şəxslər. Əmək pensiyası hüququ olmayan əlillər, sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlar, 62 yaşına çatmış qadınlar, 67 yaşına çatmış kişilər, 3 və daha çox uşaq doğub 8 yaşınadək tərbiyə etmiş, yaxud sağlamlıq imkanları məhdud övladını 8 yaşınadək tərbiyə etmiş 57 yaşına çatmış qadınlar, ana vəfat etdiyinə, yaxud analıq hüququndan məhrum edildiyinə görə 3 və daha çox uşağı və ya sağlamlıq imkanları məhdud övladını növbəti nikah bağlamadan təkbaşına 8 yaşınadək böyüdən 62 yaşına çatmış kişilər, vəfat etmiş şəxsin 18 yaşına çatmamış (əyani təhsil alanlar təhsili bitirənədək, lakin 23 yaşdan çox olmamaqla), yaxud 18 yaşına çatanadək sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müəyyən olunmuş 18 yaşından yuxarı əlil uşaqların qanunla müəyyən olunmuş şərtlərlə və qaydada sosial müavinət almaq hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər və əcnəbilər, dövlət qulluqçuları üçün ömürlük müavinət istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikası vətəndaşları üçün müəyyən edilmiş şərtlərlə və qaydada aylıq və birdəfəlik müavinətlər alırlar. Müavinətlər şəxsin yaşayış yeri üzrə təyin edilir və ödənilir. Müavinət təyinatı barədə qərar müraciət edilən gündən zəruri sənədlərlə (yaşı, əlilliyi, ailə başçısının itirilməsini və sairəni təsdiq edən sənədlər) birlikdə ərizənin təqdim olunduğu gündən 10 gün müddətinə çıxarılır. Müavinətin

təyin olunmasından imtina edilməsi barədə qərar qəbul edildikdə səbəblər göstərilməklə müraciət edən şəxsə 5 gün müddətində rəsmi məlumat verilir. Qanunla sosial müavinətlərin aşağıdakı formaları müəyyən edilir [2, 60]: 1. Aylıq müavinətlər; 2. Birdəfəlik müavinətlər.

Aylıq müavinətlərə aşağıdakılar daxildir:

Dövlət qulluqçularına ömürlük müavinət. Müavinət “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən inzibati və yardımçı vəzifələri tutan dövlət qulluqçuları pensiya yaşına çatmasına və ya əlilliyinə görə könüllü işdən çıxdıqda və dövlət qulluğunda xidmət illərinin minimum həddinə (5 il) malik olmadıqda təyin olunur. Dövlət qulluqçusu yenidən dövlət qulluğuna qəbul edildikdə müavinət dayandırılır.

Yaşa görə müavinət. Aşağıdakı şəxslərin əmək pensiyası hüququ olmadıqda və işləmədikdə yaşa görə müavinət almaq hüququ vardır:

- 1) 62 yaşına çatmış qadınların və 67 yaşına çatmış kişilərin;
- 2) 3 və daha çox uşaq doğub 8 yaşınadək tərbiyə etmiş, yaxud sağlamlıq imkanları məhdud övladını 8 yaşınadək tərbiyə etmiş 57 yaşına çatmış qadınların;
- 3) Ana vəfat etdiyinə, yaxud analıq hüququndan məhrum edildiyinə görə 3 və daha çox uşağı və ya sağlamlıq imkanları məhdud övladını növbəti nikah bağlamadan təkbaşına 8 yaşınadək böyüdən 62 yaşına çatmış kişilərin. Müavinət ömürlük təyin edilir. Şəxs əmək fəaliyyətinə başladığı müavinətin ödənişi dayandırılır.

Əlilliyə, sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlara görə müavinət. Müavinət əlilin və ya sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin əmək pensiyası hüququ olmadıqda əlillik müddətinə və ya sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müddətinə (18 yaşadək) təyin olunur. Şəxs əmək pensiyası hüququ qazandıqda müavinətin ödənişi dayandırılır.

Ailə başçısını itirməyə görə müavinət. Müavinət aşağıdakı hallarda təyin olunur:

1. Vəfat etmiş şəxsin uşaqlarına – 18 yaşına çatanadək (əyani təhsil alanlara təhsili bitirənədək, lakin 23 yaşdan çox olmamaqla);
2. Vəfat etmiş şəxsin 18 yaşına çatanadək sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müəyyən olunmuş 18 yaşından yuxarı əlil uşaqlarına - əlillik müddətinə;
3. Vəfat etmiş şəxsin 8 yaşınadək uşaqlarına baxan və işləməyən (yaşından və əmək qabiliyyətindən asılı olmayaraq) valideynlərdən, qardaş, bacı, baba və nənələrdən birinə-uşağın 8 yaşınadək;

Bəzi kateqoriya şəxslərə kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlərə görə müavinət. Onu almaq hüququ müəyyən edilmiş şəxslərin əmək pensiyası hüququ olmadıqda təyin olunur.

Üç yaşınadək uşağa qulluğa görə müavinət. 3 yaşınadək uşağa qulluq göstərən şəxs qismən ödənişli sosial məzuniyyətdə olduqda məzuniyyət müddətinə müavinət almaq hüququna malikdir.

Bəzi kateqoriya şəxslərin 16 yaşadək (ümumtəhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar üçün 18 yaşadək təhsil müddətindən çox olmamaqla) uşaqlarına müavinət. Hazırda şəhid uşaqlarının, müddətli həqiqi hərbi xidmət qulluqçularının uşaqları üçün bu müavinətləri almaq hüququ müəyyən ediləlidir.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) müavinət. Qəyyumluq və himayə orqanları tərəfindən qəyyumluq (himayəçilik) müəyyən edildikdə qəyyumluq (himayəçilik) müəyyən edildiyi müddətə təyin olunur.

Bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə müavinət – ailənin “Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən ünvanlı sosial yardımını almaq hüququ olduqda uşağın bir yaşı tamam olan ayın sonunadək təyin olunur.

Birdəfəlik müavinətlər - Radiasiya qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərə hər il müalicə üçün müavinət.

Müavinət şəxsin radiasiya qəzasının ləğvində iştirak etməsi ilə əlaqədar əlil olduğunu təsdiq edən Tibbi Sosial Ekspert Komissiyasının arayışı təqdim edildikdə təyin olunur. Radiasiya qəzası nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərə hər il müalicə üçün müavinət ildə bir dəfə ödənilməklə əlillik və ya sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müddətinə təyin edilir.

Uşağın anadan olmasına görə müavinət. VVAQ orqanları tərəfindən verilmiş arayış əsasında təyin olunur.

Dəfn üçün müavinət. Müavinət alan şəxsin ölümü ilə əlaqədar dəfn üçün müavinət onun dəfni ilə bağlı xərcləri çəkmiş şəxslərə ödənilir.

Elmi yeniliyi: Sosial müavinətlər əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş başlıca təyinatdır. Məqalədə sosial müavinətlərin pensiyalardan maliyyələşmə, idarə olunma və təyin olunma xüsusiyyətlərinə görə fərqləri, sosial müavinətlərin növləri müqayisəli şəkildə geniş təhlil olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də tələbə və gənclər sosial müdafiəyə yönəldilən başlıca təyinat olan sosial müavinət haqqında geniş məlumat əldə edə bəklər. Həmçinin sosial müavinətlərin müxtəlif növlərinə elmi yanaşmalar və bu müavinətlərin mahiyyətinin açığa çıxmasında onlara yardımçı olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli H. Sosial müdafiə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Maarif, 2000, 130 s.
2. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və komparativ təhlili. Bakı: Elm, 2003, 118 s.
3. Волгин Н.А. Социальная политика. М.: Экзамен, 2006, 736 с.
4. Шаталин С.С. Социальные ресурсы и социальная политика. М.: Наука, 1990, 271 с.
5. Əfəndiyev M., Şirinov A. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2001, 514 s.
6. Ümumi sosiologiya. Professor Z.T.Qalenkovanın redaktorluğu ilə. Tərcüməçi f.e.d., prof.İ.Ə.Rüstəmov. Bakı: Diplomat, 2007, 492 s.
7. Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Bakı: Təknur, 2008, 334 s.
8. Попов В.Г., Холостова Е.И. Социальная политика и социальная работа. М.: Наука, 1998.

РЕЗЮМЕ

СОЦИАЛЬНЫЕ ПОСОБИЯ – ОСНОВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ.

Рзагулиева С.Д., Буньядов З.В., Мурадова К.В.

Ключевые слова: *социальный, политика, пособие, защита, общество*

Социальные пособия – составная часть системы социальной помощи. Социальные пособия это денежные средства, выплачиваемые ежемесячно или единовременно отдельным лицам в порядке, установленном законодательством. Пособия назначаются и выплачиваются по месту жительства получателя. В соответствии с законом, определены следующие формы пособий: 1. Ежемесячные пособия; 2. Единовременные пособия.

SUMMARY

SOCIAL ALLOWANCE IS A MAIN ASSIGNMENT DIRECTED TO SOCIAL PROTECTION OF POPULATION

Rzaguliyeva S.D., Bunyadov Z.V., Muradova K.V.

Key words: *social, policy, allowance, protection, society*

Social allowance is a composite part of social protection system. Social allowance is money fund paid to separate person on monthly basis and lump sum according to regulations determined by law. Allowance is appointed and paid according to accommodation place of person. The following forms of social allowance are determined by law: 1. Monthly allowance; 2. Lump sum allowance.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	18.04.2016
	Son variant	27.09.2016

UOT 364.46

**ÜNVANLI DÖVLƏT SOSIAL YARDIMI ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNƏ
YÖNƏLDİLMİŞ ƏSAS TƏYİNATLARDAN BİRİ KİMİ**

¹MƏMİYEV CAVİD MƏHƏRRƏM oğlu

²BÜNYADOV ZAHİD VAHAB oğlu

³ADIGÖZƏLOVA GÜNEL RÜSTƏM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti: 1-dosent, 2- baş müəllim, 3- müəllim

e-mail: bunyadov82@mail.ru

Açar sözlər: dövlət, sosial, yardım, müdafiə, ailə

Sovet sosial müdafiə sistemi özünün üstün cəhətləri ilə bərabər qüsurlu cəhətlərə də malik olmuşdur. Bu sahədə mövcud olan ciddi problemlərdən biri də vəsaitlərin ehtiyacdan çox, əhali kateqoriyalarına əsaslanan bölüşdürülməsi idi. Sosial müdafiə sisteminin islahatları həyata keçirilərkən qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri də bu problemin aradan qaldırılması idi. Belə ki, sosial müdafiə tədbirlərinin ayrı-ayrı kateqoriyalar üzrə daha geniş əhali kütləsinə ünvanlanması nəticəsində ünvanlılıq prinsipi pozulur, nəticədə yoxsul (aztəminatlı) əhali qruplarına zəruri olan yardımı göstərməyə imkan verən maliyyə vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəsi azalır.

Keçid dövründə digər bir problem çoxsaylı sosial müavinət, yardım və kompensasiyaların mövcud olması və eyni zamanda onların tətbiqində meydana çıxan mürəkkəblilik və qeyri-şəffaflıqla əlaqədar olmuşdur. Təkcə 2002-ci il yanvarın 1-dək mövcud olmuş kommunal xidmətlər, rabitə və nəqliyyat xidmətləri ilə əlaqədar qeyri-vergi güzəştlərindən bütövlükdə 25 əhali qrupu üzrə 1,5 milyon nəfər istifadə edirdi. Sosial müdafiə sistemində 2002-ci il yanvarın 1-dən həyata keçirilən islahatlar nəticəsində natural formada mövcud olan kommunal xidmətlər, rabitə və nəqliyyat xidmətləri üzrə güzəşt və imtiyazlar ləğv edildi, subsidiyalar və müxtəlif əhali kateqoriyasına ünvanlanmış çoxsaylı müavinətlərin əvəzində yoxsul ailələrə ünvanlanmış sosial yardım sistemi tətbiq edildi. Bəzi əhali kateqoriyası üçün (II dünya müharibəsi əlilləri və iştirakçıları, Qarabağ münaqişəsi nəticəsində əlil olanlar, II dünya müharibəsinin veteranlarının dul qadınları, Çernobil AES-in qurbanları, yetim uşaqlar və s.) kommunal, nəqliyyat və digər güzəştlərin əvəzinə müavinət (kompensasiya) təyin edildi. Məqsəd iqtisadiyyatı sağlamlaşdırmaq, bazar münasibətlərinə maneə olan amilləri aradan qaldırmaq, eyni zamanda aztəminatlıların, sosial müdafiəyə həqiqətən ehtiyacı olanların sosial müdafiəsini daha da gücləndirmək idi.

Beynəlxalq təcrübə göstərirki, iqtisadi artım vasitəsilə ölkənin bütün regionlarında və iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında məşğulluq və gəlir əldə etmə imkanlarını genişləndirməklə uzunmüddətli dövrdə yoxsulluğun azaldılmasına nail olmaq mümkün olsa da, cəmiyyətdə hər zaman maddi durumu dövlətin sosial müdafiə sistemindən asılı olan insanlar mövcud olacaqdır. Həssas qrupların sosial müdafiəsinin səmərəli təşkil edilməsi dövlətin əsas vəzifəsidir [1, 75]. Sosial müdafiə sistemi ölkənin sərvətinin müəyyən bir hissəsinin cəmiyyətin varlı təbəqəsindən yoxsul təbəqəsinə istiqamətləndirilməsində əhəmiyyətli hesab edilən mexanizmlərdən biridir.

Müasir dövrdə sosial siyasət sahəsində əsas vəzifə ünvanlılığın səmərəliliyini artıran, ən yoxsul və zəif qruplarına kömək edən sosial müdafiə sistemini yaratmaqdır. Ünvanlı dövlət sosial yardımını ilə bağlı qanunvericiliyin formalaşdırılması prosesi 2005-2006-cı illəri əhatə edir. 2005-ci il 21 oktyabr tarixində “Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında” 1039 – IIQ nömrəli qanun qəbul edildi və 2006-cı il aprelin 1-dən etibarən ünvanlı dövlət sosial yardımını sistemi tətbiq edildi. “Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında” qanun ünvanlı dövlət sosial yardımının göstərilməsinin məqsəd və prinsiplərini, təyin olunmasının hüquqi əsaslarını və bu sahədə yaranan digər münasibətləri tənzimləyir. Qanunvericiliyin məqsədi ictimai münasibətləri tənzimləmək, bu sahədə

obyektiv və ədalətli sistem qurmaqdır. Lakin onun çatışmazlıqları tətbiq prosesində ortaya çıxır və əsas məsələ həmin çatışmazlıqların operativ və çevik aradan qaldırılmasına nazil olmaqdır. Bu da qüvvədə olan sənədlərə əlavələrin və dəyişikliklərin edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Ünvanlı dövlət sosial yardımını ilə bağlı qanunvericiliyə edilən dəyişikliklər əsasən müraciətin sadələşdirilməsi, ailənin pul gəlirlərinin hesablanması dürüstləşdirilməsi, tələb olunan sənədlərin siyahısının azaldılması məqsədlərinə xidmət etmişdir. Dəyişikliklər nəticəsində ünvanlı sosial yardımının təyin olunma müddəti 6 aydan 1 ilədək müddətə artırıldı. Ünvanlı sosial yardım sistemi müəyyən edilərkən aşağıdakı amillər nəzərə alınmışdır:

1. Ən yoxsul və ən zəif qrupların müdafiəsi. Aztəminatlılığı müəyyən etmək üçün yoxsulluq, yaşayış minimumu, adambaşına düşən gəlir və s. haqqında daha dəqiq məlumat əldə etmək lazımdır;

2. Vəsaitin ünvanlanması. Ünvanlılıq müəyyən vəsaitlərin istifadəsinin səmərəliliyini artırmağı və əhalinin ən yoxsul və zəif qruplarına çatmağı təmin edir;

3. Sosial yardımların təyin olunması üzrə inzibati cəhətdən sadələşdirilmiş sistemin fəaliyyət göstərməsi. İnzibati sadəlik və şəffaflıq müraciət edilməsinin asanlaşdırılması və sosial yardım almaq hüququnun qiymətləndirilməsinin mümkün qədər sadə və şəffaf olmasını nəzərdə tutur;

4. Yardım sisteminin səmərəliliyinin monitorinqini keçirmək potensialı.

“Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında” qanuna əsasən ünvanlı sosial yardımın əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ünvanlılıq - sosial yardım yalnız aztəminatlı ailələrə təyin olunur;

2. ədalətlik - sosial yardım ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasındakı fərq məbləğində təyin olunur;

3. bərabərlik - sosial yardım bütün aztəminatlı ailələrə təyin olunur.

Ünvanlı sosial yardımın məqsədi aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bəs aztəminatlı ailə kimdir? Bu suala cavab vermək üçün, ilk növbədə ailə və aztəminatlılıq anlayışlarının dəqiqləşdirilməsi tələb olunur. Ailə dedikdə, qohumluq və ya digər xüsusiyyətlərə görə bağlılığı olan, birgə yaşayan, ümumi ev təsərrüfatına malik şəxslər və yaxud tənha yaşayan şəxslər nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, ailə anlayışı bir sıra əlamətlərin eyni zamanda olması şərti ilə mümkündür: Birincisi, qohumluq və ya digər xüsusiyyətlərə görə bağlılığı olan insanlar qrupunun (insanın) birgə yaşayışı olmalıdır; İkincisi, həmin insanlar qrupu ümumi ev təsərrüfatına malik olmalı və ya bu təsərrüfatı birgə idarə etməlidirlər. Ev (ailə) təsərrüfatı büdcənin (gəlirlərin və xərclərin) bir mərkəzdən idarə olunmasını və s. nəzərdə tutur. Məsələn, bir mənzildə yaşayan insanlar qrupu birgə təsərrüfatına malik deyillərsə, onları ailə adlandırmaq olmur.

Aztəminatlılıq ünvanlı sosial yardımın təyin olunması üçün başlıca şərtidir. Aztəminatlı ailə dedikdə, orta aylıq gəlirləri hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan ailələr nəzərdə tutulur. Sosial yardım hüququna orta aylıq gəliri onlardan asılı olmayan səbəblərdən (ailə üzvlərinin əmək qabiliyyətinə malik olmaması, ailənin əmək qabiliyyətli üzvünün işsiz kimi qeydə alınması, vəfat etməsi, məhkəmə tərəfindən itkin düşmüş və yaxud ölmüş hesab edilməsi, azadlıqdan məhrum edilməsi, ailə üzvünün olduğu yerin məlum olmaması və s.) hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan aztəminatlı ailələr malikdirlər.

Qanuna əsasən sosial yardımın təyin olunması zamanı yardımın verilməsi üçün ailə tərkibində aşağıdakı şəxslər nəzərə alınmır [2, 93]:

1. Tam dövlət təminatında olan şəxslər (uşaq evi və internatlarda, qocalar, əlillər və ya sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün internat evlərində, xüsusi təhsil müəssisələrində yaşayan şəxslər);

2. Müddətli həqiqi hərbi xidmətdə olan şəxslər;

3. Cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən şəxslər;

4. Axtarışda olan şəxslər;

5. Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşamayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları;

6. Əcnəbilər (Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayanlar istisna olmaqla).

Ünvanlı dövlət sosial yardımlarının ehtiyacı ailələrə (aztəminatlı ailələrə) verilməsi olduqca mürəkkəb və çətin prosedurdur. Bu yalnız qanunun nəzərdə tutduğu mexanizmin ədalətli və obyektiv olmasından, yəni qanundan asılı deyil, bu həm də bu sistemi idarə edən, onu tətbiq edən insanlardan - mütəxəssislərdən asılıdır. Çünki bu qanun öz xarakterinə görə hər bir ailəyə, insana fərdi yanaşmanı nəzərdə tutur. Ünvanlı dövlət sosial yardımı almaq hüququnun müəyyən edilməsi üçün ilk növbədə gəlirin hesablanması mexanizmi tətbiq olunur, yəni ailənin (ailə üzvlərinin) bütün mənbələrdən daxil olan gəliri (o cümlədən ailə üzvlərinə bağışlanmış hədiyyələr, mülkiyyətdən, ailə üzvlərinə məxsus əmlakdan, şəxsi yardımçı təsərrüfatdan əldə olunan və yaxud əldə oluna biləcək pul və natural formada gəlirlərinin toplusu) müəyyən edilir. Bu da ölkəmizdə ilk dəfə olaraq ünvanlılıq məsələsini daha da aktualaşdırır və sosial müdafiə olunan şəxslərin əhali kateqoriyaları əsasında müəyyən edilməsindən imtina edir. Bunun üçün qeyri-rəsmi sektorda məşğulluğun müəyyən edilməsi, gəlir səviyyələrinin hesablanması və yoxlanılması, gəlir səviyyəsini müəyyən etməyin müxtəlif metodlarının tətbiqi, gəlirin yoxlanılmasında alternativ yanaşmaların tətbiqi tələb olunur.

“Ailənin orta aylıq gəlirinin hesablanması qaydası” nin təsdiq edilməsi haqqında AR Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 2 fevral tarixli 32 nömrəli qərarı ilə gəlirə daxil olan mənbələr, həmin mənbələrdən gəlirlərin hesablanması qaydası müəyyən edilir. Ailənin orta aylıq gəlirinin hesablanması zamanı pul və natural formasında bütün növ gəlirlər, o cümlədən həm Azərbaycan Respublikasının ərazisində, həm də onun hüdudlarından kənarında istənilən mənbədən daxil olan milli və xarici valyutanın məbləği nəzərə alınır.

Ailənin gəlirləri dəyişkən ola bilər, çünki şəxsi yardımçı təsərrüfatdan daxilolmalar, bağışlanmış hədiyyələr, əmlakın satışından əldə olunan gəlirlər hər ay üçün stabil deyil. Bu mövsümi işləyənlərə, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına daha çox aiddir. Ona görə də ailənin orta aylıq gəlirinin (ailənin gəlirinin orta aylıq göstəricisinin) hesablanması ailənin ümumi gəlirinin 12-yə bölünməsi yolu ilə müəyyən edilir.

“Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” qanunun 7-ci maddəsinə əsasən sosial yardımın məbləği ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasında yaranan fərq məbləğində hesablanır. Başqa sözlə, ailənin orta aylıq gəliri ilə ehtiyac meyarının məcmusu arasındakı fərq vətəndaşa ünvanlı dövlət sosial yardımı kimi ödənilir. Ehtiyac meyarı əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumundan asılı olaraq ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədilə təsdiq olunan bir həddir.

Ehtiyac meyarı hər il dövlət büdcəsi ilə birlikdə Milli Məclisdə təsdiq olunur. “Azərbaycan Respublikasında 2012-ci il üçün ehtiyac meyarının həddi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2011-ci il 6 dekabr tarixli 260- IVQ nömrəli Qanununa uyğun olaraq ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədilə 2012-ci il üçün ehtiyac meyarının həddi 84 manat məbləğində təsdiq edilmişdir.

Məlumat üçün qeyd etmək lazımdır ki, ehtiyac meyarı şərti bir həddir. O, mərhələlərlə ölkə üzrə yaşayış minimumuna çatdırılmalıdır. Çünki insanların yaşayış minimumunu ödəmədən onların layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək mümkün deyildir. İnsanların layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək isə hər bir dövlətin ali məqsədidir. Əlbəttə, ölkəmizin yaşayış minimumu səviyyəsində ünvanlı sosial yardımı ödəmək iradəsi vardır, lakin bu, sosial sahəyə ayrılan vəsaitin kifayət qədər yetərli olmaması səbəbindən mümkün olmur.

Digər tərəfdən dövlət müəyyən vəsaitlər miqdarında daha çox ehtiyacı insanı əhatə etmək istəyir. Çünki yoxsulluğun tam aradan qalxmadığı bir şəraitdə ünvanlı sosial yardım yoxsulluqla mübarizənin bir vasitəsidir. Ailə üzvlərinin sayı artdıqca (çoxuşaqlı ailələr) həmin ailənin ünvanlı sosial yardım almaq ehtimalı və imkanı da artır. Çünki ünvanlı sosial yardım ailə üzvlərinin ehtiyac meyarının cəmi əsasında formalaşır.

Qanuna əsasən ünvanlı sosial yardım almaq istəyən ailə hərtərəfli təhlil olunmalıdır. Bəzən bu məqamı qanunun subyektiv tərəfi kimi qələmə vermək istəyənlər olsa da, əslində ailənin nə üçün işləməməsi, ailə üzvlərinin tərkibi (o cümlədən əmək qabiliyyətli ailə üzvlərinin əmək qabiliyyətli olmayan ailə üzvlərinə nisbəti), ailənin ehtiyac meyarının hansı həddində sosial yardıma iddia etməsi məsələsi araşdırılmalı, həmin insanlara işləmək imkanı yaradılmalı, məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən məşğulluğun təmin olunması istiqamətində işlər görülməli, işləmədən, daha doğrusu, işləmək istəmədən ünvanlı sosial yardım almaq ehtimalı azaldılmalıdır. Bu da ünvanlı sosial yardımından öncə aztəminatlı ailələrin sosial reabilitasiyasına şərait yaradır. Lakin bəzən boş iş yerləri olsa da, əmək haqqının az olması səbəbinə görə aztəminatlı insanların həmin iş yerlərində işləmək istəyi az olur. Ona görə də hər bir iş yerinin vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinə çatdırılması təmin edilməlidir. Bu cür iş yerləri ailənin yaşayış minimumunu ödəməklə yanaşı, insanların ixtisasına, bacarığına da uyğun olur. Ailənin tərkibində əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin olması (onlara nəzərdə tutulmuş pensiya və müavinətlərin məbləği nəzərə alınmaqla) bu ailəyə daha ciddi yanaşmanı diktə edir. Əmək qabiliyyəti olmayan insanlara uşaqlar və pensiya yaşını ötmüş şəxslər daxildir.

Ailə bütövlükdə ehtiyac meyarının hamısına və ya onun böyük bir hissəsinə iddia edirsə, yəni bu məbləğlərdə sosial yardım istəyirsə, bu da müəyyən hüquqi prosedurların işə düşməsinə tələb edir. Tam gəlirsizlik şəraitində həmin ailənin indiyədək yaşaması mümkünsüz olardı. Odur ki, həmin ailənin yaşayış şəraitinə yerində baxış keçirilməli və bu ailə hərtərəfli tədqiq edilməlidir. Ailənin gəlirinə aşağıdakılar daxil edilmir:

1. Təbii fəlakət (sel, yanğın, epidemiya), müharibə və s. Gözlənilməz bədbəxt hadisələr zamanı dövlət və ya işəgötürən tərəfindən ailəyə göstərilmiş yardımın məbləği (dəyəri);

2. Ailəyə təyin olunan birdəfəlik müavinətlər (uşaq doğularkən ödənilən birdəfəlik müavinət, dəfn üçün müavinət, radiasiya qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərə hər il müalicə üçün verilən müavinət və s.) və bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə verilən əlavə aylıq müavinət;

3. Ailə sosial yardım almaq üçün təkrar müraciət etdikdə ailənin gəliri hesablanan zaman əvvəlki dövr üçün ödənilən sosial yardımın məbləği.

Elmi yeniliyi: Ünvanlı dövlət sosial yardımını əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş başlıca təyinatlardan biridir. Məqalədə ünvanlı dövlət sosial yardımını müəyyənləşdirən əsas meyarlar, qanunvericilikdən gələn əsas tələblər müqayisəli şəkildə geniş təhlil olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də tələbə və gənclər sosial müdafiəyə yönəldilən başlıca təyinat olan ünvanlı dövlət sosial yardım haqqında geniş məlumat əldə edəcəklər. Həmçinin ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin olunma xüsusiyyətlərinə elmi yanaşmalar və bu müavinətlərin mahiyyətinin açıqlanmasında onlara yardımçı olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli H. Sosial müdafiə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Maarif, 2000, 130 s.
2. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və komparativ təhlili. Bakı: Elm, 2003, 118 s.
3. Волгин Н.А. Социальная политика. М.: Экзамен, 2006, 735 с.
4. Шаталин С.С. Социальные ресурсы и социальная политика. М.: Наука, 1990, 271 с.
5. Əfəndiyev M., Şirinov A. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2001, 514 s.
6. Ümumi sosiologiya. Professor Z.T.Qalenkovanın redaktorluğu ilə. Tərcüməçi f.e.d., prof. İ.Ə.Rüstəmov. Bakı: Diplomat, 2007, 492 s.
7. Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Bakı: Təknur, 2008.

8. Попов В.Г., Холостова Е.И. Социальная политика и социальная работа. М.: Наука, 1998.

РЕЗЮМЕ

АДРЕСНАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ПОМОЩЬ КАК ОДНО ИЗ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ

Мамиев Д.М., Буньядов З.В., Адыгезелова Г.Р.

Ключевые слова: *государство, социальный, помощь, защита, семья.*

Основной задачей современного общества в области социальной политики является создание эффективной системы социальной защиты. Целью законодательства является регулирование этой сферы путем создания объективной и справедливой системы. Назначением адресной социальной помощи является обеспечение социальной защиты семей с низким достатком.

SUMMARY

TARGETED SOCIAL ASSISTANCE BY GOVERNMENT AS ONE OF APPOINTMENTS DIRECTED TOWARDS SOCIAL PROTECTION OF POPULATION

Mamiyev J.M., Bunyadov Z.V., Adigozelova G.R.

Key words: *government, social, assistance, protection, family*

The main target in the field of social policy is creation of efficient social protection system in modern time. Purpose of legislation is to regulate public relations, to arrange objective and fair system in this field. Purpose of targeted social assistance consists of provision of social protection of low income families.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	18.04.2016
	Son variant	27.09.2016

UOT 528.81

**BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACINDA TORPAQ VƏ BİTKİ ÖRTÜYÜNÜN
ƏSAS XARAKTERİSTİKASI****SÜLEYMANLI DİLŞAD QÜRBƏT qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, assistent***ƏHMƏDOVA NƏRMİN MİRZALI qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim**e-mail: dilshad8080@mail.ru***Açar sözlər:** torpaq eroziyası, meşə örtüyü, humusun miqdarı, torpaq tipləri, geobotanika

Məqalədə Böyük Qafqazın cənub yamacında torpaq və bitki örtüyünün əsas xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Son illərdə Böyük Qafqazın cənub yamacının torpaq və bitki örtüyündə təbii və antropogen amillərin təsiri nəticəsində müəyyən dərəcədə dəyişikliklər baş vermişdir. İşdə bu ərazinin müasir geobotanik səciyyəsi və torpaq tiplərinin vəziyyətindəki dəyişiklərin miqyası təhlil olunur.

Ərazinin dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü iqlimin, bitki örtüyünün dəyişməsinə, o da öz növbəsində torpaqəmələgəlmə prosesinə təsir göstərir. Torpaq tiplərinin dəyişməsi qurşaqlar daxilində baş verir [1,2]. Yüksək dağlıq ərazilərdə torpaq örtüyünün zəif inkişaf etməsi və ya olmaması ana süxurun səthə çıxmasına, səpinti və töküntü materiallarının geniş sahə tutmasına və nəticədə denudasiya proseslərinin intensivləşməsinə səbəb olur. Uzun dövrdən bəri aparılan kompleks torpaq tədqiqat işləri Böyük Qafqazın cənub yamacının dağ-çəmən, dağ meşə-çəmən, qonur dağ-meşə, qəhvəyi dağ-meşə, bozqırlaşmış qəhvəyi dağ-meşə, çəmən-qəhvəyi, adi dağ boz-qəhvəyi, dağ qara, adi dağ şabalıdı, tünd, açıq şabalıdı, tipik boz, boz-qonur, subasar meşə-çəmən, subasar çəmən, şoranlar, pozulmuş torpaqlar, çaqıl daşlı çay yataqları kimi torpaq tipləri, onların yarım tipləri və b. növ müxtəlifliklərinin yayıldığı müəyyən olunmuşdur[1-4](cədvəl 1).

Dağ-çəmən torpaqları Qəbələ rayonu ərazisində Göyçay və Turyan çaylarının başlanğıc hissələrində nisbətən geniş ərazidə yayılaraq qərbə doğru bəzi yerlərdə enliyi dəyişən, çay dərələri ilə kəsilən və bəzən də qırılan zolaq şəkilində respublikanın Gürcüstanla olan sərhəddinə qədər uzanır, həmçinin Şəki və Zaqatalada 84330 ha sahəni əhatə edir. Dağ-çəmən torpaqların cənub sərhəddi ayrı-ayrı çıxıntılar şəklində Qax, Zakatala, Balakən rayonları ərazisində çay dərələri və meyilli yamaqlarla nisbətən aşağıya doğru enir. Dağ-çəmən torpaqlar Böyük Qafqaz silsiləsinin suayırıcı və ona yaxın olan alp və subalp zonalarında dəniz səviyyəsindən 2000-3000 m yüksəkliklər arasında, əsasən, eroziya prosesinə məruz qalan, daşlı-çınqıllı, kəskin parçalanmış relyef sahələrində yayılmışdır. Morfoloji-genetik xüsusiyyətlərinə, inkişaf etmə səviyyələrinə və ekoloji şəraitinə görə ərazidə dağ-çəmən torpaqların ibtidai dağ-çəmən və çimli dağ-çəmən yarım tiplərinin yayıldığı müəyyən olunmuşdur. Dağ-meşə-çəmən torpaqları dəniz səviyyəsindən 1800-2100 m yüksəkliklər arasında meşənin yuxarı sərhəddində və meşəarası tala sahələrində, seyrək fıstıq meşələri və subalp çəmənlikləri altında, gilli şistlərin aşınma məhsulları üzərində, Oğuz, Şəki, Qax rayonları ərazisində kiçik sahələrdə yayılıb[1,5,6]. Bu torpaqların əmələ gəlməsində təbii faktorlarla yanaşı, insan fəaliyyəti də böyük rol oynayır. Dağ-çəmən-meşə torpaqlar yüksək humusludurlar. Bu kəmiyyət göstəriciləri aşağı qatlarda kifayət qədər azalır. Meşə döşənəyinin itirilməsi nəticəsində çəmən-meşə torpaqların su-fiziki xüsusiyyətləri nisbətən pisləşir və nəticədə bəzi sahələrdə systemsiz otarma nəticəsində torpaqların üst qatı güclü bərkidiyi üçün su keçirmə qabiliyyəti pozulur və səthi axınlar baş verir. Nəticədə münbitlik və məhsuldarlıq nisbətən azalır. Qonur dağ-meşə torpaqlar üçün nisbətən qalın meşə döşənəyinin olması, tünd və geniş humuslu qatın, yaxşı su toplama və su keçirmə qabiliyyətinin, yüksək humusluğun, ağır gillicəli mexaniki

tərkibin olması kimi əlamətlər səciyyəvidir. Tədqiqatlar nəticəsində bu torpaqların tipik qonur dağ-meşə, zəif doymamış, karbonat qalılıqlı və bozqırlaşmış yarım tipləri ayrılmışdır. Qonur dağ-meşə torpaqların daha yaxşı formalaşmış sahələri palıd, vələs meşələri altında yayılıb. Torpaqəmələgəlmə prosesində meşə ağaclarının hər il torpağa verdiyi töküntülər böyük rol oynayır. Dağ-meşə torpaqlarda humusun yüksək olmasında yaxşı inkişaf etmiş ot kütləsinin rolu böyükdür. Tünd humuslu profil 60-70 sm-ə dərinliyə qədər enir.

Cədvəl 1.

Böyük Qafqazın cənub yamacının torpaq örtüyü

№	Torpaq tipi və yarım tipləri	Yerləşmə ərazisi	Hündürlük, m
1	Torflu dağ-çəmən	Oğuz, Qəbələ, İsmayilli (şimal-qərb hissələri)	2500-3000
2	Çimli dağ-çəmən	Şəki, Zaqatala çay dərələri, Qəbələ çay, Göyçay, Türyançay	2000-2500
3	Dağ-meşə-çəmən	Oğuz, Şəki, Qax	1800-2000
4	Tipik qonur-dağ-meşə	Dik yamaclarda, çay dərələrində	1500-1800
5	Qəhvəyi- dağ-meşə	Oğuz, Qəbələ	1000-1200
6	Dağ-qara torpaqlar	Cənub, alçaq dağ tirələri	1200-1500
7	Adi dağ boz qəhvəyi	Qəbələ, Oğuz, Şəki	800-1000
8	Adi dağ-şabalıdı	Şəki, Qax, Oğuz, Qəbələnin cənub hissələrində	600-800
9	Çəmən-qəhvəyi	Meşə zonasının aşağı hissələri	300-500
10	Tünd, adi, açıq şabalıdı	Şəki, Qax, Oğuz, Qəbələ rayonlarının cənub hissələrində	100-500
11	Tipik boz, boz-qonur, qonur	Zaqatala, Şəki, Qax	150-300
12	Subasar çəmən-meşə	Qanıx - Əyriçay vadisi	400-800
13	Subasar çəmən	Qəbələ çay	400-600
14	Pozulmuş və şoranvari torpaqlar	Balakən çay ərazisi	100-150
15	Şoranlar	Şəki, Qax, Acınohur ön dağlığı	0-150
16	Çınqıl daşlı çay yatağı	Şəki, Zaqatala rayonları, meyilli dağətəyi	150-200

Dağ boz-qəhvəyi torpaqlar münbit və kənd təsərrüfat sahələri üçün yararlı torpaqlar olduğu üçün çox hissəsi müxtəlif əkinlər altında istifadə olunur. Nisbətən hamar relyef şəraitində yayılmış dağ boz-qəhvəyi torpaqlar qədimdən, həm də hazırda suvarma şəraitində istifadə olunduğundan, bəzi hallarda suvarma və becərmə texnikasına riayət edilmədiyindən torpaqların münbitliyi itirilmiş, məhsuldarlıq isə kəskin surətdə aşağı düşmüşdür. Dağ qara torpaqlar Oğuz, Qax və Şəki rayonlarının cənub, alçaq dağ tirələri zonasında yayılmışdır və dəmiyə əkinçilik üçün daha çox yararlıdır və yüksək məhsuldarlığı ilə səciyyələnir. İqlimin müəyyən dərəcədə quraqlaşması lazımı aqrotexniki tədbirlər aparılmadan bəzi hallarda çoxillik bitkilər altında istifadə olunması dağ qara torpaqlar zonasında strukturun pozulması hallarına şərait yaratmışdır [2,3]. Alçaq dağ tirələri zonasının dağ qara və adi dağ şabalıdı torpaqları qədimdən intensiv şəkildə müxtəlif əkinlər altında istifadə olunur. Bəzi hallarda münbit torpaq sahələrində düzgün becərmə aparılmadığı üçün geniş ərazilərdə torpaqlar münbitliyini, əkin sahələri isə məhsuldarlığını itirir. Nisbətən meyilli quraq yamaclar ardıcıl olaraq eyni bitkilər altında istifadə olunduğu üçün torpağın səthində tozların və strukturun pozulması baş verir. Belə vəziyyətin yaranması isə öz növbəsində torpaq səthinin yuyulması prosesinin güclənməsinə, torpaq profilinin yuxalaşmasına, mexaniki tərkibin dəyişməsinə və skeletliyin artmasına gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, faktiki və potensial məhsuldarlıq azalıb torpağın quraqlığı artmışdır. Dəmiyə əkinlər aparılan sahələrin iri kənd təsərrüfat maşınları ilə becərməsi, növbəli əkin sisteminin çox zəif tətbiq edilməsi ilbəl torpaqların itirilməsinə və məhsuldarlığın azalmasına strukturun pozulmasına, torpaq profilindən buxarlanmanın artmasına və humusun azalmasına səbəb olmuşdur. Şabalıdı torpaqların tünd, adi və açıq yarım tipləri ilə və profilin quraq və çatlı olması, humus qatının nisbətən yuxa, humusluluğun 4,0-6,0% olması ilə

səciyyələnin. Səthi eroziyanın inkişafı və aşağı qatlarda suda həll olan duzların toplanması xarakterik olan şabalıdı torpaqlar qədimdən, intensiv istifadə olunduğu və bəzi hallarda düzgün becərmə aparılmadığı üçün münbitliyini və məhsuldarlığını itirib, bununla da şorlaşmanın və eroziyanın gedişi sürətlənib. Nisbətən meyvili, quraq yamaclar ardıcıl olaraq eyni bitkilər altında istifadə olunduğu üçün torpağın səthində tozlaşma və strukturun pozulması baş verir. Dəmiyə əkinçilik (taxıl, üzüm) altında istifadə olunan şabalıdı torpaqlar sahəsində isə quraqlığa qarşı mübarizə tədbirlərini genişləndirməli, qış otlığı kimi istifadə olunan sahələrdə ot örtüyünün vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla eroziyanın qarşısı alınmalı, torpaqların münbitliyi bərpa olunmalıdır. Boz torpaqlarda humus ehtiyatı az olub, 0-20 sm-lik qatda 30-65 t/ha arasında dəyişir. Bu torpaqların əsas hissəsi suvarılan dənli bitkilər, əkinlər altında istifadə olunur. Müəyyən hissəsi isə qış otluqları altındadır. Boz torpaqlardan nisbətən yüksək və sabit məhsul almaq üçün ardıcıl olaraq sahələrə üzvi və mineral gübrələr verilməlidir. Yarımşəhra zonasının qonur və boz-qonur torpaqlarının əsas problemləri səhrələşmə prosesinə məruz qalması, şorakətləşmə və şorlaşma proseslərinin hakim olması ilə səciyyələnməsidir. Subasar çəmən torpaqlar kobud qruplaşmış qum daşlı gillər və ya çınqıllı müasir gətirmələr üzərində, 1,3m dərinlikdə yerləşən qrunt sularının təsiri altında formalaşır. Bu torpaqlar səth və qrunt suların təsiri altında əmələ gəlir. Subasar çəmən-torpaqların üst qatında humusun miqdarı profil boyu tədricən azalır. Yeraltı suların səviyyəsini aşağı olduqda subasar-çəmən torpaqları bağlar və tərəvəz-bostan bitkiləri altında istifadə olunur.

Cədvəl 2.

Böyük Qafqazın cənub yamacının bitki örtüyü

Təbii qurşaqlar	Ağac, bitki növləri	Hündürlük, m	Yerləşmə əraziləri
Yarımşəhra, çöl	Yovşan, şoran otları	100-200	Dağ ətəyi ərazilər
Dağətəyi	Şırımlı topal, ağot, daraqotu, yovşan	200-300	
Çəmən-meşə	Meşə bitkilərindən palıd, vələs, qızılağac, çəmən bitkilərindən dənli bitkilər	300-700	Alçaq ovalıq ərazilərdə, Alazan-Əyriçay vadiləri
Dağ meşələri. Aşağı dağ meşələri	Tuqay meşələri, şabalıd, püstə, ardıc, vələs, yemişan, əzgil, zoğal, alça, cıralma, fındıq, dənli bitkilər və tütün	500 (700)-1000	Balakən, Qanıx, Turyançay və Zaqatala qoruğu, Qəbələ
Orta dağ meşəqurşağı	Tuqay meşə bitkiləri (qızılağac, söyüd, qovaq və s.), saqqız ağacı.	1000-1800	Şəki, Oğuz, Qəbələ, Qarasu-Göyçay vadisi
Seyrək meşəli yuxarı dağlıq qur-şağı	fıstıq, palıd və vələs, gürcü palıdı, şərq fıstığı, ağcaqayın, ağyarpaq qovaq, alça, əzgil, armud, nar, fındıq, qoz, zoğal, alma, dərman bitkiləri, qərməsov, quşqonmaz.	1800-2200	Zaqatala, Qanıx-Əyriçay vadisi, Şəki, Oğuz, İllusu
Dağ-çəmən (Subalp)	dənli, paxlalı, müxtəlif bitkilər, çox illik bitkilər (biçənəklər), müxtəlif otlar, yem bitkiləri	1800- 2000	Qanıx - Əyriçay vadisi, Qəbələ, Turyançay
Dağ-çəmən (Alp çəm. və subnival)	çılpaq qayalar və töküntülər, sıx çəmənlər və alp xalıları.Kəklkotu, zəngçiçəyi, tipik alp bitkiləri, quru bozqırlar, tonqalotu, üç yarpaq yonca və s.	2400 (2600)-3100 (3300)	Zaqatala, Şəki, Balakən

Böyük Qafqazın cənub yamacının bitki örtüyü dağlıq əraziyə məxsus yüksək zonallıq qanununa uyğun olaraq dəniz səviyyəsindən yuxarı qalxdıqca dəyişir (cədvəl 2). Balakən, Zaqatala, Qax rayonlarının cənub hissəsində düzən meşələrinin qalıqlarına (qızılağac, yalanqoz, ağyarpaq qovaq, uzunsaplaq palıd) rast gəlinir. Burada pozulmuş düzən meşələri çox yerdə bağlar, kənd təsərrüfatı sahələri, törəmə tipli kolluqlar və yaşayış məntəqələri ilə əvəz olunmuşdur. Qax, Şəki, Oğuz, Qəbələ rayonlar ərazisində ardıc-saqqız seyrəklikləri və qismən iberiya palıdı meşələrinin

qalıqlarına rast gəlinir. Böyük Qafqazın cənub yamacının aşağı dağ meşə qurşağında sırf İberiya palıdı və qarışıq palıd-vələs meşələri, orta dağ-meşə qurşağında fıstıq meşələri, yuxarı dağ-meşə qurşağında isə şərqi palıdı, Trautvetter ağcaqayını və tozağac meşələri yayılmışdır. Böyük Qafqazın cənub yamacının dağlıq hissəsində, əsasən, fıstıq (85,6 min ha), palıd (45,6 min ha) və vələs (45,8 min ha) meşələri yayılmışdır. (81%). Digər ağac cinslərindən ibarət meşəliklər (ağcaqayın, qarağac, tozağac, qoz, şabalıd, dəmirqara, cökə, qaraçöhrə, Qafqaz xurması) və süni ağaclar cəmi 19% təşkil edir. Regionun bütün ərazisində ilkin meşə tipləri, həmçinin bitki örtüyünün yüksəklik qanunauyğun yayılması insan fəaliyyətinin təsiri nəticəsində bu və ya digər dərəcədə pozulmuşdur.

Xüsusi qiymətli meşə massivində saqqız, ardıc meşəliklərində ağacların qanunsuz kəsilməsi və intensiv mal-qara otarılması nəticəsində kserofil, bəzən yarımşəhra bitki qrupları ilə əvəz olunur. Vaxtilə palıd meşələri üstünlük təşkil edən Acınohur öndağlığı ərazisində meşələrin yox edilməsi, uzun müddət əkinçilik və maldarlıqda istifadə edilməsi nəticəsində törəmə tipli bitki örtüyü formalaşmışdır. Yayla ərazisində dik yamaclarda palıd meşəsinin məhv edilməsi torpaq örtüyünün güclü eroziyaya uğramasına, onun quraqlaşmasına, daşlı-çınqıllı sahələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə yerlərdə isə quraqlığa daha davamlı bitkilərdən sumaq, dağdağan, acılıq, iydəyarpaq armud, tək-tək saqqız ağac və s. inkişaf edir. Yaylada törəmə tipli qaratican kolluqları və yovşanlıqlar daha geniş yayılmışdır. Orta dağ-meşə qurşağında yüksək gövdəli məhsuldar fıstıq meşələri törəmə tipli vələs meşələrilə, bəzən titrək yarpaq qovaqla, fındıq, böyütkən kolluqları ilə zəngin olunmuşdur. Yuxarı meşə qurşağında uzunmüddətli intensiv maldarlığın təsiri nəticəsində meşə heç yerdə təbii sərhədində qalmamışdır. Dağlıq ərazidə meşə örtüyü müxtəlif meyllikli yamaclarda yerləşir. Qəbələ və Şəki rayonlarında meşə ərazisinin 40%-ə qədər, Qax və Zaqatala rayonunda 50%-dən çoxu, Oğuz rayonunda isə 60%-ə qədər dikliyi 30°-dən artıq olan yamacları tutur. Lakin bu meşələrin çoxu bu və ya digər dərəcədə antropogen təsirlərə məruz qalaraq öz qoruyucu funksiyasını zəiflətməmişdir. Şamaxı rayonunda da kol bitkiləri geniş yayılmışdır. Pirsaatçayın yuxarı axınlarının cənub yamacları sağ sahildə bir çox hallarda Kazakov ardıcının uzanmış forması ilə örtülüdür. Bu kollar suayrıcılara qədər qalxaraq eroziyaya qarşı müdafiə rolunu oynayır. İynəyarpaq kollara aid olan ardıcıl yanaşı, enli yarpaq kollardan zərinc, yabanı badam, ensiz yarpaq armud və s. yayılmışdır. Pirsaatçayın sol sahili boyu Ərçiman, Zarat kəndlərindən suayrıcı istiqamətində ardıc kolları yamacların bitki örtüyünün əsas hissəsini (30–40%-dən 50–60%-dək) təşkil edir və səthin eroziyadan mühafizəsində böyük rol oynayır.

Böyük Qafqazın cənub yamaclarının ətəklərində saqqız ağacı, ardıc və başqa kserofit bitkilər birlikdə seyrək arid meşələr əmələ gətirir. Böyük Qafqazın cənub yamaclarında özünü yaxşı aparan tarixi genofondun ağac və kol cinslərindən seçməklə meşə bərpa işlərini sürətləndirmək vacibdir. Şamaxı rayonunda ot örtüyü kol və ağac bitkilərinə nisbətən o qədər də zəngin deyildir. Əsasən, kserofit yarımkol bitkiləri yayılmışdır və bəzi əraziləri üçün dəvətikanı xarakterikdir. Bu bitki şaxələnmiş kök sisteminə malik olub, böyük dərinliyədək (4–5 və hətta 8m) uzana bilər və Pirsaatçayın aşağı axınının quraq iqliminə qarşı çox davamlıdır. Yarımşəhra bitkililiyi ovalıq və dağətəyi ərazilərdə böyük sahələri tutur. Bu ərazi qədimdən fəal surətdə yarımköçəri heyvandarlığa cəlb olunmuş və torpaq örtüyünün bir sıra sahələrdə tamamilə sıradan çıxmasına gətirib-çıxaran torpaq eroziyası ilə səciyyələnmişdir. Eroziya nəticəsində torpaq-bitki örtüyünün transformasiyası tamamilə yeni landşaft şəraiti yaratmışdır. Belə ki, bu ərazidə hal-hazırda dağ-çəmən landşaft zonasına daxil olan bir çox sahələr vaxtilə dağ meşələri ilə örtülüdür və bunu yaşlı nəslə məxsus insanların xatirələri, kənd evlərinin həmin meşələrin ağaclarından hazırlanmış arakəsmələri təsdiq edir. Torpaq eroziyası prosesləri nəticəsində baş Qafqaz silsiləsinin cənub-şərqi yamacının yay otlaqlarının böyük bir qismi intensiv otarılma nəticəsində şiddətli dərəcədə eroziyaya məruz qalmışdır. Buna əsas səbəb otlaq sahələrində otarılma normalarına riayət olunmamasıdır. Mövcud normalara riayət olunmaması nəticəsində böyük otlaq massivlərində çim qatı sıradan çıxmış, qırıntı materiallarının toplandığı sahələr təhlükəli sel ocaqlarına çevrilmişdir. Orta dağ-meşə qurşağında yüksək gövdəli məhsuldar fıstıq meşələri törəmə tipli vələs meşələrilə, bəzən titrək yarpaq qovaqla,

findıq, böyütkən kolluqlarilə, sıx ayıdöşəyiliklərlə zəngin olmuşdur. Yuxarı meşə qurşağında uzunmüddətli intensiv maldarlığın təsiri nəticəsində meşə heç yerdə təbii sərhədində qalmamışdır. Dağlıq ərazidə meşə örtüyü müxtəlif meyllikli yamaclarda yerləşir. Qəbələ və Şəki rayonlarında meşə ərazisinin 40%-ə qədərini, Qax və Zaqatala rayonunda 50%-dən çoxunu, Oğuz rayonunda isə 60%-ə qədərini dikliyi 30°-dən artıq olan yamaclar tutur[6]. Lakin bu meşələrin çoxu bu və ya digər dərəcədə antropogen təsirlərə məruz qalaraq öz qoruyucu funksiyasını zəiflətməmişdir. Tədqiq edilən ərazidə həm şimaldan cənuba, həm də qərbdən şərqə doğru duzların tərkibinin dəyişməsi müşahidə edilir. Hidrokarbonatlı və kalsiumlu duzların cənuba doğru, sulfatlı və xlorlu birləşmələrin isə şərqə doğru artması aşkar edilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilmişdir ki, təbii bitkilərdən qozağacı, fıstıq, vələs, cökə ağacları, zoğal, əzgil, böyütkən, ayıdöşəyi, əvəlik, turşəng (quzuqulağı), sürvə; mədəni bitkilərdən isə üzüm, tütün və qarğıdalı mis, sink, qurğuşun, vanadium, mərgümüş, bor, molibden, stronsium, gümüş və kobalt mikroelementləri orqanlarında daha çox toplanan bitki konsentratlarıdır.

Yamacların bərkidilməsində, eroziya və denudasiya proseslərinin zəiflədilməsində dağ meşələrinin rolu əvəzsizdir. Lakin son illər meşələrin plansız sürətdə qırılması müşahidə olunur ki, bu da eroziya proseslərinin inkişaf etməsinə şərait yaradır. Son illərin ölçmələri göstərir ki, Böyük Qafqazın cənub yamacında meşələrin aşağı sərhədi 300-400 m yuxarı qalxmışdır. Antropogen amillərin təsiri, xüsusilə, sistemsiz otarma nəticəsində otlaqlarda ot örtüyü xeyli seyrəkləşmişdir. Buna riayət olunmadıqda yamacdakı çim qatı dağılır və nəticədə eroziya prosesinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaranır. Bu da onu göstərir ki, insanların düzgün olmayan təsərrüfat fəaliyyətləri Böyük Qafqazın cənub yamacının aşağı meşə qurşağında və dağətəyi hissəsində torpaq və bitki örtüyünün müxtəlif dərəcədə deqradasiya prosesinə məruz qalmasına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı: Maarif, 1998, 400 s.
2. Природные факторы почвообразования в высокогорьях Азербайджанской части Большого Кавказа. Вестник Воронежского Государственного Университета. ISSN 0234-5439, ISSN 1609-0683. Серия: Геоэкология, №1, январь-июнь, 2012.- С.50-55
3. Оценка методов ландшафтно-экологических исследований высокогорий в Азербайджанской части Большого Кавказа. Проблемы освоения пустынь. Ашхабад: 2008, №4, с.3-5.
4. Həsənov E.Ə. Böyük Qafqazda yay otlaqlarının geobotaniki səciyyəsi və torpaqların qiymətləndirilməsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2004, 140 s.
5. Həsənov E. Ə. Böyük Qafqazın cənub hissəsində torpaq eroziyası və ona qarşı mübarizə. Bakı: Azərneşr, 2003, 80 s.
6. Hüseynova G.A. Böyük Qafqazın cənub yamacının meşə torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. Biol. elm. nam. diss. Avtoreferatı. Bakı, 2007, 19 s.

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЧВЕННО-РАСТИТЕЛЬНОГО ПОКРОВА НА ЮЖНЫХ СКЛОНАХ БОЛЬШОГО КАВКАЗА

Сулейманлы Д.Г., Ахмедова Н.М.

Ключевые слова: эрозия почв, лесной покров, количество гумуса, типы почв, геоботаника

В статье рассмотрены основные характеристики почвенно-растительного покрова на южных склонах Большого Кавказа. В последние годы в результате влияния природных и антропогенных факторов в почвенно-растительном покрове южного склона Большого Кавказа произошли определенные изменения. В работе анализируются современные

геоботанические характеристики и масштаб изменений в различных типах почв этой территории.

SUMMARY
MAIN CHARACTERISTICS OF SOIL AND VEGETATION COVER AT THE
SOUTH SLOPES OF GREAT CAUCASUS

Suleymanli D.Q., Ahmedova N.M.

Key words: *soil erosion, forest cover, the amount of humus, soil types, geobotany*

The article describes the main characteristics of the soil and vegetation cover at the southern slope of the Great Caucasus. In recent years, as a result of the impact of natural and anthropogenic factors of soil and vegetation of the southern slope of the Great Caucasus has changed to some extent. The modern geobotanical characteristics and extent of changes in soil types of this territory are analyzed in work.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	19.05.2016
	Son variant	27.09.2016

UOT 334.75

AZƏRBAYCANDA LİZİNQ BAZARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ**QASIMOVA ZÜLFİYYƏ MİRZƏ qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: Elnare Memmedova @ box.az****Açar sözlər:** lizinq, maliyyə, bazar münasibətləri, istehsal vasitələri, investisiya*

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın bütün sahələrində sabit surətdə artımı davam etdirmək və yoxsulluğu kəskin surətdə azaltmaq, əhalinin həyat səviyyəsini tədricən yüksəltmək kimi məsələləri ön plana keçirmək tələb olunur. Mövcud imkanlardan daha səmərəli istifadə etməklə, Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən daha güclü dövlətə çevrilməsi, dünya iqtisadi sistemində layiqincə yer tutması, ölkədə sosial problemlərin yüksək səviyyədə həlli və əhalinin güzaranının yaxşılaşdırılması üçün etibarlı zəmin yaratmaq və bu zəmindən istifadə etməklə sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmək, hərtərəfli inkişafı təmin etmək üçün tədbirlər müəyyənləşdirmək tələb olunur. Bu baxımdan lizinq bazarının inkişaf etdirilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur.

Azərbaycanda lizinq fəaliyyəti milli iqtisadiyyatın dinamik və tarazlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Ölkəmizdə lizinq xidməti bazarının inkişafı və kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi vasitəsi kimi lizinqdən daha geniş istifadə edilməsinin həvəsləndirilməsi üçün hökumətimiz və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən bir çox tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Lizinq investisiya fəaliyyətini canlandırır, istehsalın inkişafına əlavə stimulyer verir, qabaqcıl texnika və texnoloji proseslərin tətbiqinə geniş imkanlar açır. Ona görə də lizinq fəaliyyəti bütün inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da müdafiə olunur və onun inkişafına hərtərəfli dəstək göstərilir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əlverişli investisiya vasitəsi kimi mühüm rol oynayan lizinq mövcud problemlərin aradan qaldırılmasında, istehsal vasitələri bazarının inkişafı istiqamətində optimal vasitə sayılır. Respublika iqtisadiyyatının, xüsusilə istehsal vasitələri bazarının inkişafında lizinqin əhəmiyyəti əvəzənməzdir. Sənaye müəssisələrinin istehsal fondlarının yeniləşməsinə tələbatın mövcudluğu, investisiya formalarına çıxış imkanlarının olması respublikamızda lizinq bazarının inkişafını doğuran çoxsaylı amillərdəndir. Investisiyanın yeni forması kimi çıxış edən lizinq həm Azərbaycanda, həm də xarici ölkələrdə bazar təsərrüfatçılığı sisteminin səmərəli fəaliyyət mexanizminin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunur. Lizinqin digər investisiya növlərindən üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, pul formasında deyil, maddi formada həyata keçirilir, yəni sahibkarlara pul formasında yox, məhz əmlak formasında verilir. Bu əmlak da eyni zamanda qoyulan investisiyanın girovu kimi çıxış edir. Çünki lizinq yolu ilə əmlak əldə edən müəssisə öz öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə investor və ya lizinq əmlakının sahibi investisiya qoyduğu əmlakı geri ala bilər. Lizinq investisiya fəaliyyətinin tərkib elementi olmaqla iqtisadiyyatın, xüsusilə istehsal vasitələri bazarının böhrandan çıxmasına və inkişafına imkan verir. Lizinqdən istifadə edilməsi texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiq edilməsinə və maşın parkını daha çevik təzələməyə, maşın və avadanlıqların mənəvi köhnəlməsi ilə əlaqədar olan xərclərin səviyyəsini ixtisar etməyə imkan verir.

Respublikamızda son illərdə lizinqin tətbiq sferasının getdikcə genişlənməsi müşahidə olunmaqdadır. Ölkəmizdə lizinq xidməti bazarı formalaşma, inkişaf mərhələsində olduğundan onun tətbiq sferası kifayət qədər tez artır və iqtisadiyyatın yeni sahə və sektorlarını əhatə edir.

Lizinqin tətbiqi iqtisadi subyektlərin müxtəlif maraqlarının ödənilməsinə təmin edir, bütünlükdə məhsul yeridilişi prosesinin səmərəliliyini yüksəldir. 29 noyabr 1994-cü il tarixində qəbul edilən «Lizinq xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu lizinq sövdələşmələrinin iştirakçıları üçün geniş imkanlar yaratmaqla praktik fəaliyyətdə bu üstünlüklərin hər birisindən hərtərəfli istifadə olunmasına bir növ hüquqi baza yaratdı, ona status verdi. Bütünlükdə ölkəmiz üçün lizinq respublikanın əksər müəssisələrinin maddi və mənəvi cəhətdən

aşınmış maşın və avadanlıqlar parkının yenidən formalaşmasının əlverişli vasitəsi kimi çıxış edir. Bu icarə formasının tətbiqi icarəçiyə böyük məbləğdə maliyyə vəsaitləri sərfləmədən müasir və baha qiymətli texnikadan istifadə etmək və icarə haqqını tədricən həmin avadanlıqların və digər texniki vəsaitlərin istismarından əldə olunan mənfəət hesabına ödəməyə imkan verir. Daha doğrusu, əmlak lizinqə alan müəssisə kredit almaq ehtiyacından azad olur, lizinqə aldığı əmlakın dəyərini həmin əmlakda istehsal etdiyi məhsulun satışından əldə etdiyi gəlir hesabına hissə - hissə ödəyə bilər. Yəni o, əlavə vəsait cəlb etmədən özünün maddi - texniki bazasını təzələmək və inkişaf etdirmək imkanı əldə edir. İnvestisiyalaşma mənbəyi kimi lizinq mexanizmi dünyanın bir sıra ölkələrində tətbiq edilir. Bu zaman onun inkişafı konkret ölkənin xüsusiyyətləri və iqtisadi inkişafından çox asılıdır [1, 134].

Ölkəmizin lizinq xidməti bazarı üçün aşağıdakılar xarakterikdir:

- müəyyən sayda lizinq şirkələrinin mövcudluğu;
- lizinq tədiyələrinin hesablanması zamanı qalığ dəyəri göstəricisindən istifadə olunması;
- işgüzar lizinq praktikasında qanunauyğun formada müəyyən edilən mühasibat uçotu və vergiləmə qaydalarının tətbiqi;
- lizinq şirkətləri tərəfindən geniş spektrli xidmətlərin göstərilməsi.

Hər bir lizinq şirkəti lizinq fəaliyyəti ilə məşğul olduğu zaman investisiya qoyuluşlarının tərkibi, strukturu və dinamikasını öyrənmək, investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mənbələrini müəyyən etmək, investisiya qoyuluşu layihələrinin iqtisadi səmərəliliyini qabaqcadan öyrənmək, uzunmüddətli qoyuluşların səmərəliliyini öyrənmək və qiymətləndirmək, lizinq əməliyyatlarının səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün araşdırmalar aparmalıdır [2,157].

Mövcud iqtisadi şəraitdə lizinq istehsal vasitələri bazarının formalaşması və ümumiyyətlə iqtisadiyyatın inkişafı baxımından bir çox üstünlüklərə malikdir. Respublikamızın mövcud iqtisadi vəziyyəti və istehsal vasitələri bazarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə investisiya aktivliyinin artırılmasına kəskin ehtiyac hiss olunduğu indiki şəraitdə lizinq əməliyyatlarının inkişaf etdirilməsi dövlət üçün xüsusi olaraq aktuallıq kəsb edir. Bu, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

- bir maliyyə mənbəyi kimi maliyyə vəsaitlərini investisiya fəaliyyətinə aktiv cəlb etməyə imkan verir;
- öz fəaliyyət mexanizminin köməyi ilə investisiya resurslarının istehsalın yenidən silahlandırılmasına yönəldilməsini təmin edir;
- dövlət lizinq fəaliyyətini stimullaşdırmaqla və bu məqsədlə iqtisadi təsir vasitələrindən istifadə etməklə investisiyanın maliyyələşdirilməsinə büdcədən ayrılan təxsisatların azalmasına, onun sahə quruluşunun təkmilləşdirilməsinə, məhsul istehsalının həcmində artmasına, ölkənin idxal - ixrac potensialının artmasına, ölkədən kapital axınının qarşısını almağa və yeni iş yerlərinin açılmasına imkan verir.

Azərbaycanda bir çox lizinq şirkətləri fəaliyyət göstərir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin güzəştli texnika təminatında ən böyük rolunu İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərən "Aqrolizinq" açıq tipli səhmdar cəmiyyəti (ASC) oynayır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" 23 oktyabr 2004-cü il tarixli 466 nömrəli sərəncamı əsasında "Aqrolizinq" ASC-nin əsas funksiyaları kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına maddi-texniki xidmətlər göstərməkdən, onları yeni texnika və texnoloji avadanlıqlar, ehtiyat hissələri, mineral gübrələr, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı mübarizə preparatları ilə təmin etməkdən ibarətdir.

Lizinq fəaliyyətinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və özəl aqroservis müəssisələrinin yaradılmasının dəstəklənməsi "Aqrolizinq" ASC-nin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biridir. Burada səhmdar cəmiyyətə məxsus kənd təsərrüfatı texnikalarının fiziki və hüquqi şəxslərə lizinqə verilməsində əlavə güzəştlərin edilməsi məqsədi ilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin əvvəllər alınmış, yeni alınan, lizinqə verilən və lizinq yolu ilə satılan texnikaların dəyərinə 40 faiz güzəştin tətbiq edilməsi təklifinin qəbul olunması və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 avqust 2014-cü il tarixli 273 nömrəli qərarına əsasən rəsmiləşdirilməsi öz müsbət rolunu oynamışdır. Belə ki, 2014-cü ilin hesabat dövründə 57.6 mln manat dəyərində 3345 ədəd kənd təsərrüfatı texnikaları, o cümlədən 217 ədəd taxılıyğan kombayn, 1307 ədəd traktor, 9

ədəd ekskavator və 1812 ədəd traktora qoşulan digər kənd təsərrüfatı texnikaları mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, 1929 nəfər hüquqi və fiziki şəxslərə lizinqə verilmiş və ya lizinq yolu ilə satılmışdır. Təkcə cari ilin hesabat dövründə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına lizinqə verilmiş və ya lizinq qaydasında satılmış kənd təsərrüfatı texnikalarında 2013-cü illə müqayisədə 37.4 faiz, o cümlədən taxılıyığan kombaynlar üzrə 57.2 faiz, traktorlar üzrə 47.7 faiz, ekskavator və digər texnikalar üzrə 29.1 faiz, lizinq alanların sayında isə 33.6 faiz artım olmuşdur. Ümumiyyətlə, “Aqrolizinq” ASC tərəfindən 2005-2014-cü illərdə 20985 ədəd kənd təsərrüfatı texnikaları, o cümlədən 1815 ədəd taxılıyığan kombayn, 6304 ədəd traktor və 12866 ədəd traktora qoşulan digər kənd təsərrüfatı texnikaları alınmış, indiyə qədər onların 20676 ədədinin gətirilməsi təmin edilmiş və 212.1 mln manat dəyərində 14564 ədəd kənd təsərrüfatı texnikaları, o cümlədən 527 ədəd taxılıyığan kombayn, 5241 ədəd traktor və 8796 ədəd traktora qoşulan digər kənd təsərrüfatı texnikaları 8415 nəfər hüquqi və fiziki şəxslərə lizinqə verilmiş və ya lizinq yolu ilə satılmışdır [3].

Azərbaycanın investisiya mühitində lizinq mexanizminin çatışmazlıqları və problemləri həm bu gün, həm də gələcəkdə respublikanın iqtisadi vəziyyəti və inkişaf dərəcəsi, investisiyanın mövcud mexanizminin inkişaf etdirilməsində lizinq münasibətlərinin iştirakçısı olan dövlətlərin maraq dərəcəsi ilə əlaqədardır. Bu məsələnin tədqiqi zamanı lizinq ilə bağlı problemləri həm respublika, onun iqtisadi regionu, sahəsi və lizinq xidməti bazarının məqsəd seqmenti səviyyəsində, həm də konkret lizinq şirkəti səviyyəsində qiymətləndirmək lazım gəlir.

Lakin nəzərdən qaçırmaq lazım deyil ki, belə qiymətləndirmə tam şərti xarakter daşıyır. Əksər problemlər bir çox səviyyələr üçün aktuallığa malikdir.

Respublikamız üçün lizinqin mühüm problemləri aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Lizinq münasibətlərinin nisbətən zəif inkişaf etməsi. Lizinq mexanizminin yaratdığı bütün üstünlük və imkanlardan, lizinqin bütün forma və növlərindən tam və hərtərəfli istifadə olunmur. Bu, hər şeydən əvvəl, bazar təsərrüfatçılığının və onun meydana çıxardığı lizinqin respublikamızda o qədər də böyük olmayan inkişaf tarixi ilə bağlıdır.

2. Təkrar avadanlıqlar bazarının olmaması. Bu problemin mövcudluğu bir tərəfdən operativ lizinq sövdələşmələrinin bağlanmasını praktiki olaraq mümkünsüz edir, digər tərəfdən isə maliyyə lizinqinə əsaslı təsir göstərir. Belə ki, maliyyə lizinqindən istifadə zamanı lizinq obyektinin sonradan reallaşması ilə əlaqədar riskin səviyyəsi olduqca yüksək olur. Lizinq əmlakının sahibi böyük çətinlik və itkilər hesabına sövdələşmə predmetini sata bilir.

3. Girov mexanizminin çox zəif inkişaf etməsi. Buna görə də bağlanacaq əqdlərə təminatın verilməsi lizinq sövdələşmələrinin müvəffəq bağlanmasının mühüm şərtlərindən biridir. Məhz bunun nəticəsidir ki, bir çox, xüsusilə lizinq əmlakının istifadəçiləri - alıcıları lizinq əmlakının sahiblərinin bu tələbini ödəyə bilmək qabiliyyətinə malik olmurlar.

4. Bəzi növ lizinq obyektləri üzrə amortizasiya ayırmaları normasının aşağı olması.

5. Kredit resurslarına görə bankın faiz dərəcələrinin yüksək olması. Belə bir şəraitdə respublikada fəaliyyət göstərən lizinq şirkətləri öz fəaliyyətlərini qurmaq və inkişaf etdirmək üçün malik olduqları xüsusi maliyyə vəsaitlərinin təsərrüfat dövrüyyəsinə cəlb edilməsində davamlı fəaliyyət göstərmələrinə inamsızlığın mövcud olması baxımından və lizinq sövdələşmələri üzrə məbləğin kifayət qədər yüksək olması səbəbindən meyilli olmurlar [4, 76].

Qeyd edilən bu problemlər respublikanın lizinq xidməti bazarı üçün xarakterikdir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün lizinq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsini zəruri saymaq olar.

Respublikamızda fəaliyyət göstərən lizinq şirkətlərinin inkişafı baxımından onların normal fəaliyyətini təmin etmək üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı maliyyə - iqtisad mexanizmini də təkmilləşdirmək və onun da inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq zəruridir. Lizinqin malik olduğu problemlər və çatışmazlıqların aşkar və təhlil edilməsi lizinq şirkətlərinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə imkan verməklə, bütünlükdə lizinq biznesinin sabit formada iqtisadi səmərəliliyini yüksəltməyə yönəldilmiş bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradar. Burada əsasən:

- bütünlükdə bazar şəraitinə uyğunlaşmaq, eləcə də lizinq xidməti bazarının bir sıra dolayı təsirlərinə adaptasiya olmaq, lizinq şirkətinin bütün kontragentləri ilə səmərəli və rəşional

əlaqələri təşkil etmək;

- lizinq firmalarının həm stukturunda, həm də fəaliyyətinin təşkili istiqamətində müvafiq dəyişikliklər aparmaq nəzərdə tutulur.

Bütövlükdə, lizinq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi istehsalın strukturunun yeniləşməsinə və sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsinə böyük təkan verir. Lizinq fəaliyyətinin düzgün təşkili sayəsində əlavə iş yerləri yaradılır, əhalinin fəal hissəsinin gəlirləri xeyli artır. İqtisadi vəziyyətin təhlili, marketinq və sosioloji araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, lizinq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi ölkəmizin iqtisadi potensialının gücləndirilməsində xüsusi rol oynayacaqdır.

Elmi yeniliyi: Azərbaycanda lizinq xidməti bazarının formalaşmasının zəruriliyi və bu xidmət bazarının yaradılmasının üstünlükləri şərh olunmuş, lizinq əsas investisiyalaşma vasitəsi kimi nəzərdən keçirilmiş, Azərbaycanda lizinq xidməti sahəsində əsas problemlər araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Azərbaycanda lizinq xidməti sahəsində əsas problemlərin aradan qaldırılması üçün nəzərdə tutulan tədbirlər bu sahənin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Lizinq biznesinin sabit formada iqtisadi səmərəliliyini yüksəltməyə yönəldilmiş bu tədbirlərdən bir sıra təsərrüfat subyektləri də yararlanırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Verdiyev Ə.G., Qarayev İ.Ş. Aqrar bazarın formalaşmasının iqtisadi problemləri. Bakı: Azərneşr, 2009, 248 s.
2. Əliyev Q.Ü. Investisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Dərslik. Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 279 s.
3. İmanov T.İ. İstehsal vasitələri bazarı: problemlər və perspektivlər. Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 341 s.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЛИЗИНГОВОГО РЫНКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Гасымова З.М.

Ключевые слова: лизинг, финансы, рыночные отношения, средства производства, инвестиция

Одним из основных направлений развития предпринимательской деятельности является увеличение объема оказанных услуг. В структуре рыночной экономики важное значение имеют предприятия и организации, оказывающие услуги различного характера, одним из которых являются предприятия и организации, оказывающие лизинговые услуги физическим и юридическим лицам. Развитие рынка лизинговых услуг оказывает влияние на финансирование и развитие предпринимательской деятельности.

SUMMARY

DEVELOPMENT PROBLEMS OF THE LEASING MARKET IN AZERBAIJAN

Qasimova Z.M

Key words: leasing, finance, market relations, means of production, investment

One of the key directions on development of entrepreneurship activity is to increase the volume of provided services. Interprices and organizations which is rendering the different services are the great of importance in the structure of market economy. One of them is the companies and institutions providing leasing services to individuals and businesses. Financing and development of the leasing market services is an important influence on the development of entrepreneurial activity.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 28.10.2015
Son variant 27.09.2016

UOT 336.714

AQRAR SAHİBKARLIĞIN İNVESTİSİYA TƏMİNATININ ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

¹HÜSEYNOVA MƏLAHƏT SOLTAN qızı

²TAĞIYEVA AİDƏ VALEH qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti: 1- dosent, 2- laborant

e-mail: Elnare Memmedova@box.az

Açar sözlər: *aqrar sahibkarlıq, kənd təsərrüfatı, investisiya, maliyyə, ərzaq təhlükəsizliyi*

Ərzaq təhlükəsizliyi aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı baxımından milli iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm cəhətlərindən biridir. Odur ki, aqrar sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Son illər ölkəmizdə aqrar sahibkarlığın inkişafına dair qəbul edilmiş qanunlar, təsdiq olunmuş Dövlət Proqramları bu sahənin inkişafına şərait yaradır və ona marağın yüksəlməsini təmin edir.

Aqrar sahibkarlıq formalarının inkişafının müasir mərhələsində onların qarşısında duran başlıca vəzifələr aqrar sahədə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, məhsul vahidi üzrə əmək və vəsait sərfinin aşağı salınması, itkilərin qarşısının alınması, istehsal olunan məhsulların və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, daxili bazarın tələbatına və rəqabətə uyğun məhsulların istehsal olunması, xarici bazarlarla yüksək keyfiyyətlə və standartlara cavab verən məhsulların çıxarılması kimi ciddi məsələlərin həlli durur. Bir faktı qeyd edək ki, hələlik aqrar sahibkarlar tərəfindən istehsal olunan əksər növ məhsulların vaxtında reallaşdırılmasında böyük çətinliklər mövcuddur. Bunun nəticəsində yüksək əmək və vəsait şərti hesabına istehsal olunan məhsulların müəyyən hissəsi xarab olur və itkilərə yol verilir. Digər tərəfdən emal müəssisələrinin az olması, onların yerləşdirilməsi sahəsindəki nöqsanlar, xüsusilə, əksər növ emal müəssisələrinin müasir texnoloji proseslərə uyğun olmaması məhsulların emalının müasir tələblər səviyyəsində son məhsula çevrilməsini lazımi səviyyədə təmin etmir. Eyni zamanda ərzaq və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan və pərakəndə satışı ilə məşğul olan sahə və təşkilatların inhisarçı mövqeyə malik olması aqrar sahibkarların sahibkarlıq marağının aşağı düşməsinə səbəb olur. Belə ki, böyük əmək və vəsait sərfi ilə məhsul istehsal edən sahibkarlar öz fəaliyyəti nəticəsində gəlir əldə edə bilmədiyi və geniş təkrar istehsalın inkişafına nail olmaq üçün vəsait çatışmamazlığına düşdüyü halda tədarük və satış sahələri qısa zaman ərzində küllü miqdarda qazanca sahib olurlar. Bu vəziyyət istehsalçıların növbəti ildə öz istehsal istiqamətinin dəyişməsinə səbəb olur. Ona görə də aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün məhsul satış formalarının yeniləşməsinə, satış kanallarının genişləndirilməsinə və bu sahədə aqrar sahibkarların sərbəstliyinin artırılmasına nail olunmalıdır. Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev 2015-ci ilin ölkədə 9 ayın yekunlarına dair keçirdiyi iclasda məhz ərzaq və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan və pərakəndə satışı ilə məşğul olan sahə və təşkilatların inhisarçı mövqeyə malik olması və sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətlərinə yersiz müdaxilələr məsələlərinə toxunmuş, belə problemlərin aradan qaldırılması üçün ciddi tapşırıqlarını vermişdir.

Təcrübə göstərir ki, dövlətin aqrar siyasətində əsas istiqamət olan məhsulların reallaşdırılmasının səmərəli qurulmasına, bununla əlaqədar olaraq aqrar sahibkarların azad fəaliyyət göstərməsinə mühüm əhəmiyyət verilməlidir. Aqrar sahibkarlar tərəfindən istehsal olunan əsas ərzaq məhsulları da başlıca olaraq tədarük müəssisələrinə verilməli, onların qiyməti tənzimlənməlidir. Bununla əlaqədar olaraq bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarüku və satışında topdan satış bazaları yaradılmalıdır. Belə bazalar iri şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində formalaşmalıdır [1, 238].

Göstərilənlər nəzərə alınaraq aqrar sahibkarlığın hərtərəfli və səmərəli inkişafını təmin etmək üçün qarşıda duran əsas məsələlərdən biri bu sahənin investisiya təminatının yaxşılaşdırılmasıdır.

Azərbaycan Respublikasında istehsalın təşkili və aparılmasına, idarə olunmasına, onun sferasının genişləndirilməsinə, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinə böyük məbləğdə investisiyalar tələb olunur. Bu tələbatın ödənilməsi, ölkə iqtisadiyyatının sahələrinə, xüsusilə aqrar sahibkarlığa investisiyaların cəlb edilməsi dövlətin həyata keçirdiyi investisiya siyasətindən bilavasitə asılıdır. Aqrar sahədə investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə yeni texnikanın alınmasına və istehsal təyinatlı tikintiyə yönəldilən mənfəət vergiyə cəlb edilməməlidir [2, 316].

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sahəyə investisiyaların cəlb edilməsinə stimulyar yaratmaq bir sıra amillərlə bağlıdır. Bu amillərə vergi güzəştlərinin tətbiqi, təminatlı daxili bazarın yaradılması, xarici bazara çıxmaq üçün müəyyən imtiyazların verilməsi, işçi qüvvəsinə tələbatın ödənilməsi, həmçinin istehsal və sosial infraqururktura dövlət yardımı və sair aiddir. Aqrar sahəyə investisiyalar cəlb edilərkən onun əsas xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Çünki aqrar bölmə torpaq, iqlim şəraitinə, regional xüsusiyyətə malik olmasına və təbii amillərdən bilavasitə asılı olmasına görə iqtisadiyyatın başqa sahələrindən köklü surətdə fərqlənir. Bəzən bu fərqlər istehsalın nəticəsinə, aqrar sahəyə yönəldilən investisiyaların ödənilmə müddətinə təsir göstərir. Belə ki, aqrar bölməyə investisiya formasında qoyulan vəsaitin geri qaytarılmağa başlanma müddəti 2-5 ildən sonra başlayır.

Aqrar bölməni iqtisadiyyatın başqa sahələrindən fərqləndirən investisiya qoyuluşlarının riskini artıran xüsusiyyətlərdən biri də təbii, ekoloji və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı amillərdən əmələ gələn çətinliklərdir. Aqrar bölmədə təbii xüsusiyyətlər istehsalın həcminə, onun son nəticəsinə, investisiyaların ödənilmə müddətinə bilavasitə təsir göstərir. Odur ki, aqrar bölmədə investisiya qoyuluşları aparılarkən, onun ödənilmə müddətləri müəyyən edilərkən təbii xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır. Aqrar sahədə investisiya qoyuluşlarına, onun ödənilmə müddətinə təsir edən amillərdən biri də ekoloji tarazlığın pozulması, onun kənd təsərrüfatına, ətraf mühitə vurduğu ziyandır. Ətraf mühitin mühafizəsi məsələsi aqrar sahə üçün daha mühümdür. Çünki burada istehsal bilavasitə ətraf mühitlə bağlıdır.

Respublikamızda uğurlu investisiya siyasəti prioritet sahələrin maliyyə təminatının gücləndirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu baxımdan ölkədə aqrar sahibkarlığın inkişafının güclü maliyyə təminatı ilə dəstəklənməsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Sahibkarların maliyyə resurslarına olan ehtiyaclarının ödənilməsinin təmin etmək məqsədilə kənd yerlərində maliyyə-kredit institutlarının yaradılması və inkişafı mühüm məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan investisiya bazasının təşkil edilməsi məqsədəuyğundur. İntestisiya bazasının təşkil edilməsinin ən sadə və etibarlı variantı sahibkarlıq mülkiyyətçisinin öz vəsaitlərini və cəlb edilmiş vəsaitləri bu və ya digər formada yeni müəssisələrə yönəltməsidir. Azərbaycan iqtisadiyyatında bu məsələ ilə bağlı problem ondadır ki, yeni fəaliyyətə başlayan sahibkarlar kifayət qədər maliyyə vəsaitlərinə malik olmur. Ölkəmizdə sahibkarlığın, xüsusilə də, aqrar sahibkarlığın inkişafının investisiyalaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi nəzdində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu yaradılıb. Əsas məqsəd isə sahibkarlığın inkişafına kömək məqsədi ilə maliyyə ehtiyatlarının cəlb olunması və səmərəli istifadəsi əsasında dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək etmək, sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş proqramları maliyyələşdirmək; iqtisadiyyatın öncül inkişaf istiqamətləri ilə bağlı investisiya layihələrinin və proqramlarının həyata keçirilməsinə maliyyə köməyi göstərmək, sahibkarlığın, sağlam rəqabətin və əmtəə bazarının inkişafını, yeni iş yerlərinin yaradılmasını təmin edən sahə və regional proqramların və investisiya layihələrinin işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmək, qanunvericiliyə uyğun olaraq digər vəzifələri həyata keçirməkdən ibarətdir. Hazırda Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsini davam etdirir, ölkədə sahibkarlığın

inkışafına öz töhfəsini verir. Dövlətin güzəştli kreditləri ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, ixrac potensialının və regionların investisiya cəlbediciliyinin artırılması, əsas qida məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə aqrar-sənaye kompleksi və digər sənaye sahələrində, eləcə də kiçik sahibkarlığın inkişafı istiqamətində investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Ölkədə etibarlı ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunması üçün aqrar sektorun inkişafına göstərilən dövlət qayğısı çoxşaxəlidir və davamlı xarakter daşıyır. Respublikamızda “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin fəaliyyəti dövlət tərəfindən dəstəklənir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun kredit portfelinin 65-70 faizi kənd təsərrüfatı istehsalına və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahələrinə yönəldilir. Fermerlər torpaq vergisi istisna olmaqla, bütün növ vergi ödənişlərindən azaddırlar. Mineral gübrələrin dəyərinin 50 faizdən çoxu, texnikanın dəyərinin 40 faizi dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına kompensasiya olunur. Mineral gübrələrin satış qiymətinə tətbiq edilən güzəştin həcmi 50 faizdən 70 faizə yüksəldilib. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti hesabına indiyədək 24000-dək sahibkara 1,5 milyard manat güzəştli kredit verilib, bu kreditlər hesabına 126 mindən çox yeni iş yerinin yaradılması mümkün olub. Güzəştli kreditlərin 67,3 faizi aqrar sektorun, 32,7 faizi müxtəlif sənaye və digər sahələrin inkişafına yönəldilib [3].

SKMF aqrar-sənaye kompleksinə daxil olan sahələrin maliyyələşdirilməsi nəticəsində güzəştli kreditlərdən istifadə etməklə intensiv metodların və yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan quşçuluq, heyvandarlıq, istixana, kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması və satışı kompleksləri, çörək və meyvə-tərəvəz emalı zavodları, intensiv bağçılıq təsərrüfatları yaradılmışdır. 2013-cü ildə aqrar sektorun inkişafı ilə bağlı 4288 sahibkara 189,2 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə maliyyələşdirilən layihələrin sayının 1,9 dəfə, məbləğinin isə 27,4 faiz artması deməkdir.

Yeni texnologiyalara əsaslanan ixracyönümlü, idxalı əvəz edən və rəqabətqabiliyyətli investisiya layihələrinin güzəştli qaydada maliyyələşdirilməsi sahəsində görülən işlər nəticəsində 2013-cü ildə quş əti, damazlıq və əmtəlik yumurta istehsal üzrə 11 quşçuluq təsərrüfatı, 8700 başlıq 6 cins heyvandarlıq kompleksi, 29,3 hektar ərazidə 10 istixana kompleksi, 3 kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və 1 quru meyvə istehsalı müəssisəsi, 1 toxumluq taxıl istehsalı, 469 hektar ərazidə 6 üzümçülük, 25 hektar ərazidə 4 intensiv bağçılıq və tingçilik təsərrüfatı və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emal müəssisələrinə, ümumilikdə 72 bu cür investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 219,4 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Müasir texnologiyalara əsaslanan investisiya layihələrinin məbləği 2012-ci illə müqayisədə 16,8 faiz artmışdır. Belə bir faktı məmnunluqla vurğulamaq yerinə düşər ki, respublikamızda son illərdə əhalinin daxili istehsal hesabına əsas ərzaq məhsulları ilə təminatı səviyyəsi iki dəfəyə qədər artıb. O cümlədən, 20 rayonda 33 intensiv bağçılıq və üzümçülük təsərrüfatlarına, 9 rayonda 37 istixana kompleksinə və 11 rayonda 16 meyvə-tərəvəz emalı müəssisələrinə 171 milyon manat güzəştli kreditlərin verilməsi bir sıra məhsullara daxili tələbatın tam yerli istehsal hesabına ödənilməsinə təmin edib və ixrac imkanları yaradıb. Ötən illər ərzində məhsulların tədarükü, saxlanması və satışı infrastrukturunun yaradılması, o cümlədən, 26 rayonda tutumu 290 min ton olan 48 logistik mərkəzin və 14 rayonda tutumu 340 min ton olan 22 taxıl anbarı kompleksinin yaradılması əhalinin ilboyu keyfiyyətli yerli məhsullarla təminatında mühüm rol oynayır və istehlak bazarında qiymətlərin sabitliyi təmin edilir.

Ölkəmizdə hər il təqribən 600 min kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçısı dövlət dəstəyindən bəhrələnir. Son bir ildə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında lizinqə verilmiş texnikalar əvvəlki illə müqayisədə 37 faiz, o cümlədən, taxılıyığın kombaynlar 57 faiz, traktorlar 48 faiz, digər texnikalar isə 29 faiz artıb. Tətbiq edilən güzəştlərin həcmi artırılması hesabına 2014-cü ildə fermerlər texnikanı əvvəlki ilə nisbətən 50 faiz, gübrəni isə 30 faiz aşağı qiymətlə əldə ediblər. Bu da məhsulun maya dəyərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması nəticəsində fermerlərin

gəlirlərinin artmasına və investisiya imkanlarının genişləndirilməsinə müsbət təsir göstərib. Ölkəmizdə aqrar sektorun inkişafına çoxşaxəli dövlət dəstəyi 2015-ci ilin birinci yarısında da davam etdirilib və kənd təsərrüfatının maliyyə təminatı daha da gücləndirilib. Ötən 6 ayda “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nın icrasına 25 milyon manat vəsait yönəldilib. Bütün bunlar aqrar sahibkarlığın inkişafına təkan vermişdir.

Statistik göstəricilərə diqqət yetirsək görərik ki, 2014-cü ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 5244,6 milyon manat təşkil etmiş və keçən ilin eyni dövrünə nisbətən 4,9 faiz, o cümlədən bitkiçilik məhsulları üzrə 4,2 faiz, heyvandarlıq məhsulları üzrə 5,5 faiz artmışdır. 12 ay ərzində 1073,7 min hektar payızlıq və yazlıq dənli və dənli paxlalı bitkilərin sahəsi biçilmiş və 2961,9 min ton məhsul götürülmüşdür. Hektarın orta hesabla məhsuldarlığı 27,6 sentner olmuşdur. 2013-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə taxıl istehsalı 5,7 faiz və ya 159,7 min ton artmışdır. 2014-cü il ərzində sahələrdən 992,7 min ton kartof, 1232,8 min ton tərəvəz bitkiləri, 429,7 min ton ərzaq üçün bostan məhsulları, 852,9 min ton meyvə və giləmeyvə, 154,1 min ton üzüm, 3,5 min ton tütün, 181,4 min ton şəkər çuğunduru və 0.567 ton yaşıl çay yarpağı toplanmışdır. Keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən kartof istehsalı 2,5 faiz, tərəvəz istehsalı 1,4 faiz, bostan məhsulları istehsalı 0,4 faiz, meyvə və giləmeyvə istehsalı 5,3 faiz, üzüm istehsalı 2,1 faiz, şəkər çuğunduru 3,2 faiz çox toplanmışdır [3].

Kənd təsərrüfatının əsas sahəsi olan heyvandarlıq sahəsində mal-qaranın baş sayı və heyvandarlıq məhsulları istehsalı dinamik olaraq artır. Son illər sürünün cins tərkibinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülmüş müəyyən işlər mal-qaranın baş sayının və heyvandarlıq məhsullarının artmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Bir faktı da qeyd edək ki, Azərbaycanda aqrar sektorda ərzaq məhsulları istehsalının artım dinamikası heyvandarlıqda daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Təkcə son bir neçə ildə respublikanın 19 rayonunda 40 quşçuluq təsərrüfatına, 13 rayonda 20 heyvandarlıq və 8 rayonda südçülük komplekslərinə, 6 rayonda 7 ət kəsimi və emalı müəssisəsinə 240 milyon manat güzəştli kredit yönəldilib. Ölkədə heyvandarlığın inkişafında intensiv metodlardan istifadə edilməsinin rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bu sahədə intensiv metodların tətbiqi sayəsində son bir ildə ölkəmizdə mal-qaranın baş sayı cəmi 21 faiz artmış halda, ət istehsalında 46,4 faiz, süd istehsalında 53 faiz artıma nail olunub [3].

Ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun əsas sahələrindən olan kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının stimullaşdırılması, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi və ixracın genişləndirilməsi məqsədilə subsidiyaların verilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiqi, lizinq xidmətlərinin genişləndirilməsi kimi kompleks dövlət dəstəyi tədbirlərinin həyata keçirilməsi aqrar sektorun inkişafına müsbət təsir göstərmiş, eləcə də, ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli 3004 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” çərçivəsində həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində son illər yerli istehsal hesabına əsas növ ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi xeyli yüksəlmiş və hətta bir sıra məhsullar üzrə tam təminata keçilmişdir.

Sahibkarlara göstərilən hərtərəfli dövlət dəstəyi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Bütün bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsuldakı xüsusi çəkisinin davamlı şəkildə artırılmasına çalışan Azərbaycan hökuməti bu məqsədlə məhz aqrar sektorun inkişafını xüsusi diqqət mərkəzində saxlayır. Rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etməklə daxili bazarı qorumaq, ekoloji təmiz məhsullarla xarici bazarlara çıxış imkanları əldə etmək, kənd yerlərinin tarazlı inkişafına nail olmaq bu sahədə yürüdülmən siyasətin əsas hədəfləridir. Bu da təsadüfi deyildir ki, ölkə başçısı cənab İlham Əliyev bu il yanvarın 12-də 2015-ci ilin Azərbaycanda “Kənd təsərrüfatı

ili” elan edilməsi ilə bağlı sərəncam imzalamışdır. 2015-ci ilin “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsi kənd təsərrüfatının inkişafına yeni təkan vermək və onun modernləşdirilməsini sürətləndirmək, aqrar sektorda mövcud problemlərin həllinə sistemli və kompleks yanaşmanı təmin etmək, bu sahəyə dövlətin inzibati və maliyyə resurslarını səmərəli şəkildə cəlb etmək ölkəmizin aqrar potensialının geniş təbliği məqsədinə xidmət edir.

Elmi yeniliyi: Azərbaycanca sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin yeni istiqamətləri və bu əsasda alınmış müsbət nəticələr ümumiləşdirilməsidir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Açıqlanmış dövlət dəstəyindən sahibkarlar istifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2006, 625 s.
2. Qarayev İ.Ş., Həsənov Ə.H və b. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 522 s.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. 2012-2014-cü illər.

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УВЕЛИЧЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ АГРАРНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Гусейнова М. С., Тагиева А.В.

Ключевые слова: аграрное предпринимательство, сельское хозяйство, инвестиции, финансы, продовольственная безопасность

В условиях формирования и эффективного периода продовольственная безопасность населения в решающей степени зависит от аграрного предпринимательства. Развитие аграрного предпринимательства в Азербайджанской Республике является одной из актуальных проблем. Поэтому уделение внимания аграрному предпринимательству, применение и совершенствование мероприятий по его стимулированию являются основными целями и задачами

SUMMARY

THE DIRECTIONS OF THE PROVISION OF AGRARIAN ENTREPRENEURSHIP INVESTMENT

Huseynova M.S., Taqieva A.V.

Key words: agrarian ownership, agriculture, investment, finance, food-stuffs safety

In the process of formation and effective period the food safety is significantly depended on agrarian entrepreneurship. Development of agrarian entrepreneurship in the Azerbaijan Republic is one of the actual issues. Therefore the implementation and improvement of arrangements on the increase of attention to agrarian entrepreneurship and incitement of it should be considered as a principal appointment

Daxil olma tarixi: İlk variant 28.10.2015
Son variant 27.09.2016

УДК 383.483.1

РОЛЬ ТУРИЗМА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ¹ГОДЖАЕВА ЭЛЬМИРА МАГОМЕД ГЫЗЫ²МИРАЛАЕВА НИГЯР САЛЕХ ГЫЗЫ*Московский государственный институт индустрии туризма**им. Ю.А.Сенкевича: 1-доцент, 2- магистрант**e-mail: nigar_miralayeva@mail.ru*

Ключевые слова: туризм, эффективное развитие, инфраструктура туризма, налоги, государственное регулирование.

В современных условиях туризм как большая открытая интегрированная социокультурно-экономическая система служит организующим началом деятельности различных предприятий и объектов по обслуживанию туристов. В связи с этим обеспечение устойчивого функционирования и развития туризма в регионе как целостной системы требует четкой согласованности в работе административно-экономически независимых самостоятельных предприятий туристской сферы, в первую очередь, по поводу использования ресурсов для производства и реализации туристских услуг в заданном объеме с требуемым качеством в строго определенное время. Следует подчеркнуть, что для эффективного развития туризма необходимы самые разнообразные ресурсы, которые, в свою очередь, могут обладать различными качественными характеристиками, находиться в разных природных и климатических условиях, эксплуатироваться с разной интенсивностью, различными способами, но с главной целью – удовлетворение потребностей туристов [3].

Как правило, цели и задачи, определяемые для устойчивого развития для разных регионов достаточно схожи. Так, практически в каждом регионе намечается создание современной туристской индустрии, способной внести ощутимый вклад налоговых платежей в государственный и муниципальный бюджеты, стимулировать предпринимательскую деятельность, рост рабочих мест, приток инвестиций, содействовать организации активного отдыха населения, развивать партнерские связи с регионами и зарубежными странами, рациональное использование туристских ресурсов. Но их решение во многом зависит от степени экономического развития региона, от степени отношения к туризму местного населения и т.п. [5].

За прошедшие годы в сфере туризма в нашей стране произошли положительные изменения. Туризм приобрел социальный статус, имеющий государственное значение.

Важно отметить, что расширение международных связей стимулирует обмен туристских услуг, на ускоренный рост которого влияют социально-экономические изменения в странах и научно-технический прогресс [6].

Необходимо отметить, что Азербайджан переживает период бурного развития туристского рынка, и эта страна не только принимает все больше туристов, но и все больше азербайджанцев отправляются за рубеж (табл. 1).

Как показывает анализ (Табл.1), видно, что с целью туризма приезжих больше, чем по другим видам туризма. Но склонность населения Азербайджана к путешествиям, то есть соотношение числа туристов и общего населения страны, в последнее время все более возрастает, хотя, сравнивая 2015 г. с 2014 г., отчетливо видим, что выбывших уменьшилось на 63,2 тыс.чел., а также посетивших соответственно в страну с целью туризма уменьшилось на 237,8 тыс. чел. [2].

Таблица 1

Международный туристический поток

Показатели	2011	2012	2013	2014	2015
Численность иностранных граждан, посетивших Азербайджан (тыс. чел.)	2239.2	2484.1	2508.9	2297.8	2006.2
С целью туризма (тыс.чел.)	1561.9	1985.9	2129.5	2159.7	1921.9
Развлекательный туризм (тыс.чел.)	519.8	687.8	705.2	709.9	668.8
Деловой туризм (тыс.чел.)	591.9	595.3	648.9	670.5	632.3
Лечебный туризм (тыс.чел.)	33.3	43.0	46.2	46.3	36.5
Религиозный туризм (тыс. чел.)	10.5	13.2	13.7	13.7	11.5
Численность выбывших граждан из Азербайджана в зарубежные страны (тыс. чел.)	3550.2	3874.4	4284.7	4244.3	4095.8
С целью туризма (тыс.чел.)	2308.2	2828.9	3306.7	3319.4	3256.2
Развлекательный туризм (тыс.чел.)	513.1	897.6	1053.9	1014.6	1045.2
Деловой туризм (тыс.чел.)	1150.3	1172.3	1290.9	1277.8	1185.3
Лечебный туризм (тыс.чел.)	92.6	116.5	169.0	169.8	140.0
Религиозный туризм (тыс. чел.)	64.0	66.2	82.5	117.8	133.5

Инфраструктура туризма должна включать в себя места проведения отдыха и хорошее транспортное сообщение между населенными пунктами. В крупных поселениях желательно наличие служб, которые оказывают различные услуги по предоставлению информации и обслуживанию, кафе, небольшого ресторанчика [7]. К месту необходимо указать уровень и качество жизни населения по стране в целом (диагр. 1)

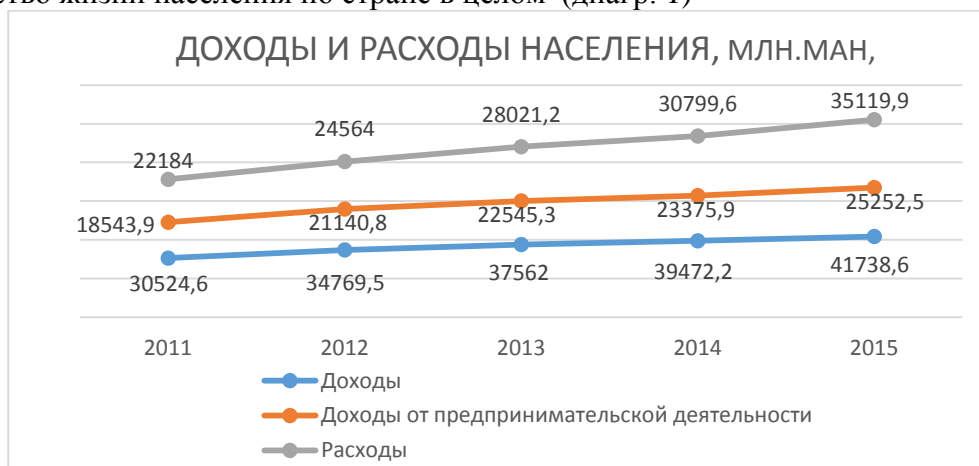

Диаграмма 2. Доходы и расходы населения (млн. манат)
 Источник: Госкомстат АР. Азербайджан в цифрах. 2016 г., с. 35.

На основе данных диаграммы 1 проведем анализ маржинальной склонности к потреблению (МСП), которая определяется как отношение расходов населения к доходам, за 2005 год она составляла 68,6%, 2010 год - 75,2%, 2011 г. - 72,7%, 2012 г. - 70,9%, в 2013 г. - 74,6%, в 2014 г. – 78,0%, а в 2015 г. – 84,1%. Как видим МСП наиболее высока в 2010 году. Средняя маржинальная склонность к потреблению (МСП) за указанные периоды составляет 74,9 %. Данный анализ показал, что наиболее приемлемым считается 2013 год с учетом доходов и расходов населения.

Главную роль при проведении туристской политики государство отводит формированию высокоэффективного и конкурентоспособного туристского комплекса. Перед

каждой страной, заинтересованной в развитии въездного туризма, стоит задача повышения привлекательности национального туристского рынка для иностранных туристов. За 2014 год прибыло в страну 13077235 туристов, тогда как в 2009 году – 597000 человек [2].

Во многих аспектах будущее азербайджанской индустрии туризма выглядит вполне оптимистично. У большинства населения развилась привычка к ежегодным путешествиям. Азербайджан получает и от внутреннего, и от международного туризма большие преимущества. С каждым годом увеличивается число туристов, приезжающих в нашу страну. Затраченные туристами деньги пополняют доходы государственного бюджета (табл. 2).

Таблица 2

Основные показатели финансовой деятельности
гостиниц и предприятий гостиничного типа (в тыс.ман.)

Показатели	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Доходы гостиниц и предприятий гостиничного типа	105888.8	114686.1	153980.9	171255.9	181047.3	183055.1
Доходы от продажи гостиничных номеров	71676.0	87817.6	110641.5	110808.4	117072.1	115921.9
Доходы от продажи пищевых продуктов, в том числе спиртные напитки	19505.0	18118.4	28872.3	40022.8	43019.7	43521.3
Доходы, полученные от оказания услуг лечебно – оздоровительных услуг	7701.5	2419.5	2630.8	2001.0	2379.5	2509.2
Расходы гостиниц и предприятий гостиничного типа	87879.9	88680.4	110684.0	145468.3	147068.1	171730.8
Расходы на оплату зарплаты	17344.5	18222.2	27389.2	44406.1	46008.7	52353.4
Расходы по видам страхования	2886.2	3242.2	6187.1	10016.1	10602.3	11564.4
Расходы, направленные на амортизацию основных фондов	19522.0	11509.3	20564.3	14990.6	13083.9	2447.2
НДС, налог на прибыль и другие налоги, поступившие в бюджет	15130.6	27966.5	18058.8	29951.3	28201.5	28098.5

Как показывает анализ (табл.2), доходы гостиниц и предприятий гостиничного типа увеличиваются с каждым годом. Это наглядно означает, что взимаемые безвозмездно налоги повышаются, а именно, сравнивая 2015 г. с 2010 г. видим, что налоги были увеличены в 1,9 раз [2].

Азербайджан обладает большим потенциалом для развития разных видов туризма. Но на сегодняшний день одним из наиболее развитых видов является культурный туризм, так как в стране достаточно культурных достопримечательностей – более 6 000 памятников культуры. В Азербайджане насчитывается около 1000 рек, в основном это небольшие горные речки, но есть среди них и достаточно крупные.

Особенно интенсивно развивается лечебный туризм. Так за 2011 год страну посетило 33.3 тысяч чел., в 2012 г. – 43.0 тыс. чел., в 2013 г. – 46.2 тыс. чел., в 2014 г. – 46.3 тыс. чел., а

в 2015 г. – 36.5 тыс. чел. Уменьшение численности посетивших Азербайджана в 2015 году с целью лечебного туризма можно констатировать как связанный с мировым экономическим кризисом. Но, все же это не мешает тому, что каждый год в Азербайджан приезжает в качестве туристов около полутора миллионов человек [2].

В первую очередь это связано с тем, что страна находится между Европой и Азией. Также это связано с тем что, из 11 существующих климатических зон планеты, 9 представлены на территории страны, начиная от субтропиков и заканчивая высокогорными альпийскими лугами. Основные морские курорты это – Баку, Истису (Кельбаджар), Нафталан, Абшеронская группа и др. Также популярен отдых на минеральных водах в Гяндже. В стране расположено свыше 130 музеев [2].

Достаточно взглянуть на карту нашей страны, чтобы понять, что туристские ресурсы Азербайджана неисчерпаемы. Однако исследования показывают, что более 60% азербайджанцев, выезжавших в зарубежные туры, и не догадываются, что те же удовольствия, которые они ищут в «далеких палестинах», можно получить у себя дома. Причем речь идет не только о красоте родной природы или лечебных факторах отечественных курортов. У нас уникальные возможности для развития рекреационного, культурно-познавательного, научно-делового, сельского и многих других видов туризма. Увы, в лучшем случае знания сограждан о туристских возможностях страны ограничиваются представлениями о Каспийском море.

Одно из основных мест в туристской индустрии занимает развитие гостиничного бизнеса. От степени её развития и качества предлагаемых услуг напрямую зависят размеры туристского потока [4]. В Азербайджане гостиничный бизнес развивается быстрыми темпами. Благоприятные условия для развития туризма в стране создаёт участие Азербайджана в туристском трансконтинентальном маршруте «Шелковый путь», осуществляемый под эгидой ВТО в сотрудничестве с UNESCO. Азербайджан участвует более чем в 25 всемирных туристских форумах – в Стамбуле, Лондоне, Берлине, Москве, Нью-Йорке, Мадриде, Милане и т.д.

Основными факторами, обеспечивавшими привлекательность развития индустрии туризма в Азербайджане, стали целенаправленная поддержка туризма со стороны государства, развитие транспортной сети и инфраструктуры туризма, соответствующим мировым стандартам, общая ориентация на бережное отношение к человеку и природным ресурсам. Особое место в системе государственных мероприятий на современном этапе занимают государственные программы.

Государственная программа по развитию туризма в Азербайджане на 2002-2005 года выполнена на 95%. Чтобы добиться лучших результатов в долгосрочной перспективе, принята Государственная программа развития туристской отрасли на 2008-2016 годы [1]. В цели новой госпрограммы входят: повышение качества обслуживания туристов и доведения его до уровня мировых стандартов, развитие инфраструктуры, создание новых туристских объектов за счёт привлечения крупных инвестиций и привязка туризма к комплексной программе регионального развития Азербайджана.

Следовательно, приоритетными направлениями государственного регулирования туристской деятельности являются поддержка и развитие внутреннего, въездного, социального и самодеятельного туризма.

Таким образом, необходимо добавить, что туризм, основанный на принципах устойчивого развития, в совокупности с грамотным маркетингом и широкой кооперацией позволит получить долгосрочный экономический и социальный эффект в рамках заданной территории.

ЛИТЕРАТУРА

1. Законы Азербайджанской Республики и распоряжения Президента Азербайджанской Республики [Электронный ресурс] // URL: <http://new.zakon.az/site/index>
2. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan [Электронный ресурс] // Agriculture, forestry and fishing www.stat.gov.az
3. Александрова А.Ю. Международный туризм: Учеб. пособие для вузов. М.: Аспект-Пресс, 2001, 464 с.
4. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма: Учеб. пособие. М.: Финансы и статистика, 2003, 116 с.
5. Квартальнов В.А. Менеджмент туризма: Туризм как вид деятельности: Учебник. М.: Финансы и статистика, 2002, 288 с.
6. Сенин В. С. Организация международного туризма: Учебник. М.: Финансы и статистика, 2003, 400 с.
7. Темный Ю. В., Темная Л. Р. Экономика туризма: Учебник. М.: Советский спорт, 2003, 416 с.

XÜLASƏ AZƏRBAYCANDA İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ TURİZMİN ROLU

Qocayeva E.M., Miralayeva N.S.

Açar sözlər: turizm, səmərəli inkişaf, turizm infrastrukturunu, vergilər, dövlət tənzimlənməsi

Məqalədə beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsinin, ölkənin sosial-iqtisadi və elmi-texniki tərəqqisinin qarşılıqlı turizm xidmətlərini stimullaşdırmasından, sürətli inkişafına təkan verməsindən bəhs olunur.

Bu baxımdan Azərbaycanı daxili və beynəlxalq turizm sektorunda üstünlük təşkil edir. İldən-ildə ölkəmizə səfər edən turistlərin sayı artır. Turistlərin xərclədiyi pullar dövlət büdcəsinin gəlir artımını təmin edir.

SUMMARY THE ROLE OF TOURISM IN THE PROVISION OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

Gojayeva E.M., Miralayeva N.S.

Keywords: tourism, the effective development, of tourism infrastructure, taxes, government regulation.

In the article, the author notes that the expansion of international relations promotes the exchange of tourist services, on an accelerated growth which affect the socio-economic changes in the countries and scientific and technical progress.

Thus, Azerbaijan receives from domestic and international tourism big advantages. the number of tourists coming to our country is increasing every year. Money spent by tourists fill up the state budget revenues.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	05.05.2016
	Son variant	27.09.2016

UOT. 338 (436)

BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏR SİSTEMİNDƏ AZƏRBAYCANIN DÜNYA TƏSƏRRÜFATINA İNTEQRASIYASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

MƏMMƏDOVA ŞƏFİQƏ SƏFƏR qızı

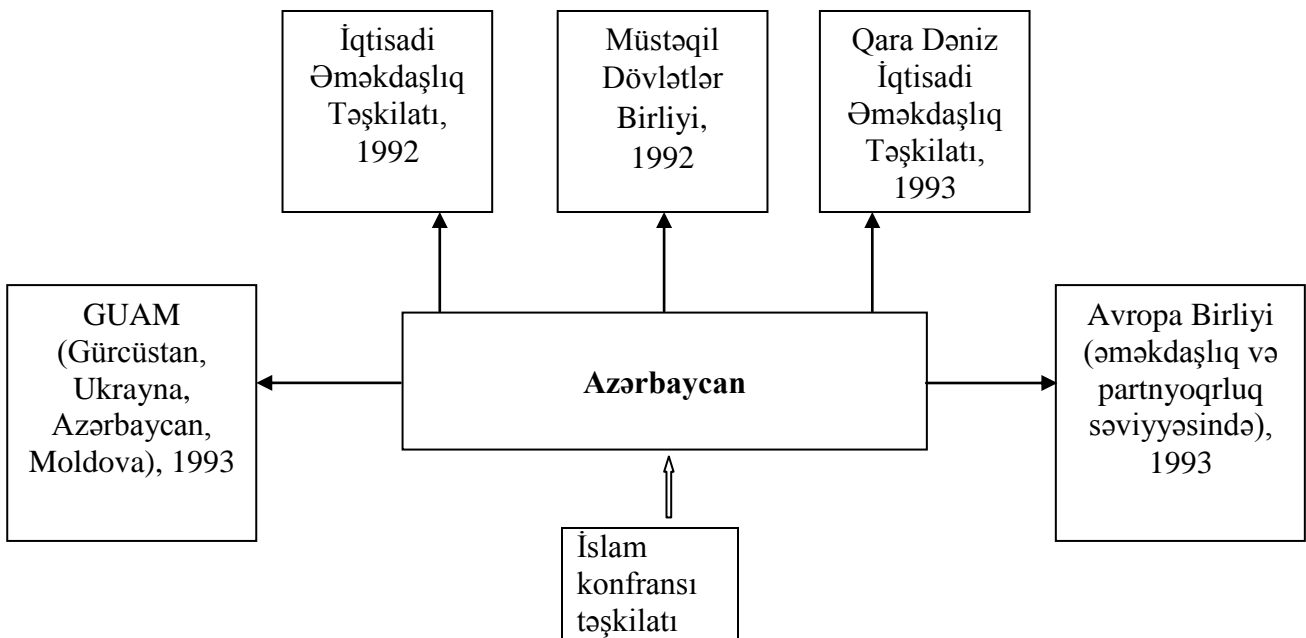
Sumqayıt Dövlət Universteti, dosent

e-mail: shafiga_mammadova@mail.ru

Açar sözlər: inteqrasiya, idxal, ixrac, iqtisadi əməkdaşlıq, xarici ticarət

Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasının əsas prioritet istiqamətlərindən biri onun müasir dünya təsərrüfat proseslərinə aktiv şəkildə qoşulması, qlobal geoiqtisadi məkanda baş verən yeni meyillərə adekvat şəkildə reaksiya verməsindən ibarətdir.

Azərbaycanın beynəlxalq inteqrasiya birliklərində iştirakı barədə ümumi məlumatı aşağıdakı şəkildə göstərmək olar.

Sxem 1. Azərbaycan beynəlxalq inteqrasiya birlikləri sistemində

Bütün ölkələrdə inteqrasiyanın inkişafının nəticəsi kimi inteqrasiya birlikləri çərçivəsində beynəlxalq ticarətin artımı çıxış edir.

90-cı illərin əvvəllərində əsasən siyasi xarakter daşıyan və keçmiş SSRİ ölkələri arasında dövlətlərarası münasibətlərin qurulması məqsədini daşıyan Müstəqil Dövlətlər Birliyi hazırda daha çox üzv ölkələr arasında iqtisadi inteqrasiyanın konkret çərçivələrinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikası bir sıra MDB ölkələri ilə azad ticarət rejimini yaratmış, sərbəst sərmayə üçün hüquqi baza tərtib olunmuşdur.[1]

Hal-hazırda, MDB çərçivəsində azad ticarət zonası haqqında saziş layihəsinin razılaşdırılmasına dair danışıqlar aparılmaqdadır.

Qeyd olunan sənədlərə uyğun olaraq, Azərbaycanda müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir, zəruri məlumatlar tərtib olunur. 20 noyabr 2009-cu il tarixində “Müstəqil Dövlətlər Birliyində malın mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi Qaydaları haqqında Saziş” imzalanmışdır. [2]

Azərbaycanın üzv olduğu inteqrasiya birliklərindən biri də Avropa Birliyi. Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında hərtərəfli münasibətlərin hüquqi əsasını 22 aprel 1996-cı ildə Lüksemburq şəhərində imzalanmış “Bir tərəfdən Avropa Birliyi və onun üzvü olan dövlətlər, digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi” (TƏS) təşkil edir.

TƏS Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlığın bütün mümkün, xüsusilə də siyasi və ticarət sahələrini əhatə edir. TƏS Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında hərbi sahəni əhatə etməyən bütün növ əməkdaşlıq formalarının çərçivələrini təmin edir. Sazişin əsas məqsədlərindən biri də Azərbaycan qanunvericiliyinin Avropa hüquq sisteminə uyğunlaşdırılmasından ibarətdir.

1992-2006-cı illər arasında Avropa İttifaqının TASİS Proqramı, Fövqəladə Yardım Proqramı, ECHO Humanitar təşkilatı, FEOGA Ərzaq Yardımı Proqramı, Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı, Bərpa Proqramı, Fövqəladə Humanitar Yardım Proqramı çərçivəsində Azərbaycanda müxtəlif layihələr həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanın Avropa Qonşuluq Siyasəti ilə bağlı fəaliyyəti davam etdirilir. Belə ki, 2007-2010-cu illərdə Avropa Qonşuluq Proqramı (AQP) çərçivəsində Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasında Fəaliyyət Planı (2006-cı ildə imzalanmış) həyata keçirilir.

Avropa İttifaqı tərəfindən yeni “Şərq Tərəfdaşlığı” təşəbbüsü irəli sürülmüşdür. Bu təşəbbüsə əsasən, Avropa İttifaqı 2013-cü ilə kimi 6 ölkəyə (Azərbaycan, Belarus, Moldova, Ukrayna, Gürcüstan və Ermənistan) 600 milyon avro məbləğində yardım göstərməyi planlaşdırmışdır. Bu məbləğdən 250 milyon avro artıq təsdiq edilmiş proqramların yenidən tərtib olunması və həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir.

Hazırda Hərtərəfli İnstitusional Quruculuq proqramlarının həyata keçirilməsi mexanizmlərinin və ölkə üzrə əlaqələndiricinin müəyyən edilməsi üzrə işlər aparılmaqdadır.

Azərbaycan həmçinin, dövlətlərarası (regional) proqramlarda iştirak edir – bunlar İNOQEYT və TRASEKA proqramlarıdır.

İNOQEYT - Avropa Komissiyası tərəfindən neft və qaz tədarükünün idarə edilməsinə yardım göstərən Aİ-nin texniki yardım proqramıdır. Proqramın məqsədi regional neft və qaz boru kəmərləri sistemlərinin, infrastrukturunun bərpa edilməsi, müasirləşdirilməsi üzrə səylərə dəstək göstərilməsindən ibarətdir.

TRASEKA – “Yeni İpək Yolu” adlandırılan Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi Mərkəzi Asiya, Qafqaz və Avropa arasında nəqliyyat əlaqələrini inkişaf etdirən proqramdır. TRASEKA-nın məqsədi hazırda mövcud olan yollara əlavə olaraq Avropadan Qara dəniz və Qafqaz vasitəsi ilə Mərkəzi Asiyaya ən tez və ən ucuz ikitərəfli yolun yaradılmasından ibarətdir. 1998-ci ildə TRASEKA üzrə Əsas Çoxtərəfli Saziş imzalanmışdır. Azərbaycan bu layihədə Aİ-nin əsas tərəfdaşdır. 2000-ci ildən etibarən TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyanın Katibliyi Bakıda yerləşir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatına əsasən, 2012-ci ilin 9 ayında Azərbaycan Respublikasının Avropa Birliyi ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 8 434,9 mln ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 1 063,5 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 7 371,4 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə müsbət 6 307,9 mln. ABŞ dolları olmuşdur. [3]

2012-ci ilin 9 ayında Avropa Birliyi ölkələrinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsidəki payı 41,7 %, o cümlədən idxalda 23,4 %, ixracda isə 47,1 % təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində də iqtisadi inteqrasiya proseslərində iştirak edir. Azərbaycan Respublikası QDİƏT-in yaradılmasının ilk mərhələsindən başlayaraq təşkilatın fəaliyyətində, Bosfor Qətnaməsi və İstanbul Bəyannaməsinin hazırlanmasında iştirak etmişdir. Azərbaycan 1992-ci ildən təşkilatın üzvüdür. Bu günə kimi Azərbaycan Respublikası QDİƏT çərçivəsində 11-dən çox müxtəlif rəsmi sənədlərin hazırlanmasında və qəbul olunmasında iştirak etmişdir. Azərbaycan Respublikası Təşkilatın bir sıra işçi qruplarında, o cümlədən regionda ticarətin liberallaşdırılmasını təmin edən sənədlərin

hazırlanması məqsədilə toplanan qrupların iclaslarında fəal iştirak edir. 2005-2007-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikası enerji üzrə işçi qrupun fəaliyyətini koordinasiya etmişdir [4].

Azərbaycanın fəal iştirak etdiyi və onun beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya əlaqələrində mühüm yer tutan regional inteqrasiya birliklərindən biri də İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatıdır (İƏT). Azərbaycanın İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə münasibətləri 1991-ci ilin fevral ayında, hələ respublika keçmiş SSRİ-nin tərkibində olarkən qurulmuşdur.

Hazırda İƏT çərçivəsində bir sıra proqramlar həyata keçirilir. Onun əsas məqsəd üzv-ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və inteqrasiya proseslərinə kömək etməkdir. Təşkilat çərçivəsində üzv ölkələr arasında bir sıra prioritet sahələr, o cümlədən kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, energetika, ticarət və investisiya üzrə əməkdaşlıq aparılır. Azərbaycan İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı daxilində regional iqtisadiyyatın liberallaşdırılması proseslərində fəal iştirak edir.

Azərbaycan İslam aləminin tərkib hissəsi olaraq, İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) ilə sıx əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdə davam etmiş, bu təşkilatın regional və qlobal məsələlərin həllində siyasi çəkisinin və nüfuzunun artırılmasına yardım etmişdir. Müxtəlif mədəniyyət və sivilizasiyaların qovşağında unikal coğrafi mövqeyi, dözümlülük və icmalararası sülh ənənələri, mədəni və etnik rəngarənglik Azərbaycanın sivilizasiyalar arasında körpü rolunun oynamasına imkan yaratmışdır. İKT-yə üzv dövlətlərin Mədəniyyət nazirlərinin Tripolidə keçirilmiş beşinci konfransının nəticələrinə görə, Bakı 2009-cu ildə İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası İKT çərçivəsində keçirilən bütün toplantı və görüşlərdə fəal iştirak edir. İKT Azərbaycan Respublikasını siyasi arenada ən yüksək səviyyədə dəstəkləyir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi təşkilatın bir sıra qətnamələrində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası GUAM birliyi çərçivəsində də inteqrasiya proseslərini gücləndirərək, Gürcüstan, Ukrayna, Moldova ilə aktı, iqtisadi əlaqələri həyata keçirməkdədir. Azərbaycan Gürcüstanla "Əsrin müqaviləsi" ilə başlanan əlaqələrini hal-hazırda bir çox strateji sahələrdə daha da artırılmaqdadır [5].

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı, onun inteqrasiya proseslərinə aktiv surətdə qoşulması ilə yanaşı, regional inteqrasiya birliklərində səmərəli iştirak etməsi ilə də xarakterizə olunur.

Elmi yeniliyi: İnteqrasiyanın iqtisadiyyatın inkişafına təsirinin öyrənilməsi.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ölkələrlə əlaqələrin qurulmasında öyrənilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамедзаде Н. Взаимоотношения Азербайджанской Республики со славянскими странами СНГ и Восточной Европы: Монография-Баку: Ганун, 2006, с. 16-35.
2. Dövlət Statistika Komitəsi Azərbaycanın Xarici Ticarət Əlaqələri. Bakı: 2010-2011.
3. GUAM ölkələrində XİZ-in inkişaf perspektivləri //Xüsusi iqtisadi zonaların təşkili problemləri və inkişaf perspektivləri /Şəfa Əliyev, Bakı: Elm, 2008, s.127-137.
- 4.Международные экономические отношения/под редакцией Евдокимова А.И., Москва: Проспект, 2004.
5. www.economy.gov.az

РЕЗЮМЕ

**ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕГРАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА
В МИРОВУЮ ХОЗЯЙСТВЕННУЮ СИСТЕМУ МЕЖДУНАРОДНЫХ СВЯЗЕЙ**

Мамедова Ш.С.

*Ключевые слова: интеграция, импорт, экспорт, экономическое содружество,
внешняя торговля*

В статье раскрываются проблемы и основные направления экономической интеграции Азербайджана в мировую экономику в системе международных отношений. Оцениваются тенденции развития международных связей и оборота внешней торговли Азербайджана с разными странами мира.

SUMMARY

**METHODOLOGICAL BASES OF INTEGRATION OF AZERBAIJAN TO THE WORLD
ECONOMY IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS**

Mammadova Sh.S.

Key words: integration, import, export, economical cooperation, foreign trade

The main directions of the integration of Azerbaijan to the world economy in the international relations system and the results were considered in the article. Azerbaijan's International integration with different countries of the world and development traditions of the trade turnover have been investigated and assessed in this system.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	11.11.2015
	Son variant	27.09.2016

UOT 378.2

**ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ MÜHAZİRƏLƏRİN TƏŞKİLİ VƏ ONA VERİLƏN
PEDAQOJİ - PSIXOLOJİ TƏLƏBLƏR****RZAYEVA SEVİNC BAXIŞ qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim**e-mail: sdu.elmihisse@mail.ru*

***Açar sözlər:** mühazirəçi, informasiya mübadiləsi, metodoloji əsas, əxlaqi dəyər, intellektual səviyyə, keyfiyyət, şəxsiyyət.*

Məqalədə gənc nəslin inkişafında, yüksək əqli və əxlaqi dəyərlərə yiyələnmələrində, şəxsiyyət kimi formalaşmalarında ali təhsil ocaqlarının əvəzolunmaz rolundan bəhs olunur. Mühazirəçi zəngin nitq mədəniyyəti, mütərəqqi dünyagörüşü, siyasi mədəniyyəti, əqidəsi və bir şəxsiyyət kimi əxlaqi-mənəvi dəyərləri ilə aparıcı sima olmalıdır. Hər bir mühazirə mətni mövcud cəmiyyətin adət-ənənələri, əxlaqi dəyərləri ilə vəhdət təşkil etməlidir.

Məlumdur ki, təlim və tərbiyə proseslərinin səmərəli təşkil edilməsinə müxtəlif amillər təsir göstərir. Belə amillər sırasında mühazirə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ali məktəblərdə mühazirələrin səmərəli təşkilinə ciddi fikir verilməli, qabaqcıl təcrübə, mövcud müasir ədəbiyyat diqqətlə öyrənilib ümumiləşdirmələr aparılmalıdır. Mühazirə əsas tədris üsullarından biri hesab edildiyi üçün müasir şəraitdə ona daha böyük tələblər verilməlidir. Bu baxımdan mühazirəyə verilən bəzi zəruri keyfiyyətlərə diqqət yetirərək.

1) Mühazirə müəllimin səyi ilə tələbəyə çatdırılan zəngin informasiya kanalı, həmçinin tələbələrin zəruri məlumatlarla silahlanması prosesidir. Yaradıcı mühazirəçilərin sayəsində gələcəyin alimlərinin yetişməsi üçün perspektiv imkanlar yaranır. Bizim hər birimiz öz sənət yolumuzun müəyyənləşdirilməsində kamil müəllimlərimizə borcluyuq.

2) Mühazirə yaradıcılıq prosesidir. Bu prosesdə müəllim sərbəst olur, əvvəlcədən hazırladığı mətnədən kənara çıxmağa bilər, yaranmış situasiyadan asılı olaraq dərhal taktikasını dəyişərək daha münasib mövqe tutur. Belə çevik və yaradıcı fəallıq üçün onun əlində mühazirə mətni, bir neçə ədəbiyyat və əyani vəsaitdən başqa heç bir şey olmur. Ona görə də belə situasiyalarda müəllim özünün pedaqoji təcrübəsinə, ustalıq məharətinə əsaslanır. Əgər müəllim bu keyfiyyətlərə malik deyilsə müvəffəqiyyətsizliyə uğraya bilər. Mühazirə prosesi müəllimi fəallaşdırır, onu daha da yetkiləşdirir və öz üzərində işləməyə sövq edir. Mühazirəçi son dərəcə dəqiq, operativ və təmkinli hərəkət etməlidir. Mühazirəçi yalnız mühakimə yürütdükdə və ya qeyri-mədəni hərəkət etdikdə ona irad tutulur, şəxsiyyətinə hörmət azalır. Mühazirəçi başqalarının fikirlərini digərlərinə olduğu kimi çatdıran şəxs-mütəxəssis deyildir. Mühazirəçi şəxsiyyətdir. Onun özünəməxsus keyfiyyətləri vardır və olmalıdır. Ona görə də mühazirəçi həm alim kimi, həm zəngin bədii söz ustası, həm natiq, həm aktyor, həm də müəllim kimi çıxış etməyi, bu sənət sahiblərinin ən yaxşı cəhətlərini vəhdət halında özündə birləşdirməyi bacarmalıdır. Mühazirəçinin zəngin nitq mədəniyyəti, dünyagörüşü, əqidəsi, özünə inamı və s. mühazirə prosesinin ən mühüm təsir vasitələridir. Müəllim dərs prosesində tələbələrə təkcə bilik vermir, o həm də tərbiyə edir. Mühazirə dinləyicilərin ağına, hissələrinə və ürəyinə təsir etməlidir. Hər bir mühazirə mövcud cəmiyyətin adət və ənənələri, əxlaqi dəyərləri ilə vəhdət təşkil etməlidir. Öz məzmunu, qayəsi və təsir gücünə görə mühazirəni heç bir tədris məşğələsi ilə əvəz etmək olmaz.

3) Mühazirə hər bir elmin metodoloji əsaslarını üzə çıxarmalı, ideyasının inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməlidir. Hər bir mühazirənin əsas məqsədi mütərəqqi əqidə və dünyagörüşə malik mütəxəssislər yetişdirməkdən ibarət olmalıdır.

4) Mühazirə dinləyiciləri nəinki elm və texnikanın son nəliyyətləri ilə tanış etməli, həm də müasir dövrün əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməlidir. Müəllimin hər bir mühazirəsi müasirliyi ilə diqqəti cəlb etməlidir, onun hətta eyni mövzu üzrə mühazirəsi bir-birindən

fərqlənməli və daim təkmilləşdirilməlidir. Ali məktəblərin tanınmış pedaqoq, psixoloq, metodist və fənn müəllimlərinin təcrübəsinə və nəzəri tədqiqatlara əsaslanaraq məzmun və əhatə səviyyəsinə görə mühazirələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsədə müvafiq hesab etmək olar.

1) **Konkret mövzular üzrə mühazirələr:** Məs: psixologiyadan “Təfəkkür”, “Şəxsiyyətlərarası münasibətlər psixologiyası”, “Qabiliyyətlər” və s.

2) **İcmal mühazirələr:** Bu tip (növlər) mühazirələr bir neçə mövzunun və ya müəyyən elm sahəsi üzrə bölməni əhatə edir. Məs: “Psixi proseslər”, “Şəxsiyyət psixologiyası” və s. İcmal mühazirələrin əhatə dairəsi daha geniş olur. Belə mühazirələr müəllimdən dərin və əhatəli bilik, ümumiləşdirmə bacarığı və konkret mühakimə tələb edir.

3) **Mikro mühazirələr.** Belə mühazirələr mövzu daxilində konkret bir məsələni daha geniş təhlil etməyə imkan verir. Məs.: “Şəxsiyyətin statusu, iddia səviyyələri, rolları” və s.

4) **Makro mühazirələr:** Bu növ mühazirələr icmai mühazirələrə nisbətən daha geniş həcmə malik olur. Məs.: “Ümumi psixologiya haqqında”, “Təlim psixologiyası haqqında mühazirə” və s. Bu mühazirələr problemin incəliklərini əhatə etmir. Onun qarşısında duran məqsəd dinləyicilərə mövzu haqqında ümumi anlayış verməkdən ibarət olur. Adətən icmal mühazirələr dövlət imtahanı qarşısında duran məsələlərlə daha çox əlaqədar olur. Bu bölgüyə əsasən mühazirələri aşağıdakı növlərə ayırmaq olar.

1. **Proqramlaşdırılmış mühazirələr.** Belə mühazirələr xüsusi hallar üçün müəyyən edilir. Məs.: Bakalavr, magistr və doktorantlar üçün xüsusi proqrama əsasən hazırlanan mühazirələr daha bilikli və zəngin təcrübəli müəllimlər tərəfindən aparılmalıdır. Mühazirənin bu cür məqsədli və səmərəli təşkili tələbləri daha məsuliyyətlə hazırlaşmağa sövq edir.

2. **Problematik (evristik) mühazirələr:** Bu cür mühazirələr nisbətən mürəkkəb, aktual və perspektivli məsələlərin təhlilinə həsr edilir. Problematik mühazirələrin aşağıdakı növlər vardır.

a) Müəyyən bir konkret problemə həsr edilmiş mühazirələr. Əgər mühazirə “Psixologiyada duyğular” probleminə həsr edilirsə, bu o deməkdir ki, müəllim duyğular haqqında faktları deyil, elmə az məlum olan və ya heç məlum olmayan fakt və hadisələri təhlil edəcək, problemin tarixini, müasir vəziyyətini, gələcək inkişaf istiqamətlərini nəzərdən keçirəcəkdir.

b) Problematik situasiyalı mühazirələr. Yuxarıda qeyd etdik ki, problematik mühazirələr əvvəldən axıra kimi müəyyən problemə həsr edilmiş olur. Bundan fərqli olaraq problem situasiyalı mühazirələrdə isə müəllim tələblərin diqqətini fəallaşdırmaq, düşüncə tərzini artırmaqla, həmin problemin həllinə çalışır. Bu növ mühazirələrdə müəllim son dərəcədə parlaq nitqə, hiss və emosiyalara, zəngin mimiki və pantomimiki hərəkətlərə malik olmalıdır. Belə mühazirələrdə dinləyicilər müəllimin yaratdığı maraqlı situasiyalarda, əsasən, ona ciddi diqqət yetirir, onun hər sözünü, hər bir hərəkətini yadda saxlamağa çalışırlar (bir növ təqlid edirlər).

Ali məktəb təcrübəsindən aydın olur ki, mühazirələrin səmərəli təşkili şərtləri 4 amildən asılıdır. Müəllim, dinləyici (tələbə və başqaları), məşğələ yeri və məşğələnin vaxtı. Qeyd etdiyimiz kimi bu mühüm tələblərlə yanaşı mühazirəçi şəxsiyyətinə verilən psixoloji tələblər də diqqəti cəlb edir.

1. Mühazirəçi hər şeydən əvvəl nümunəvi davranışa, əxlaqi saflığa malik olmalıdır. Mühazirəçinin davranış tərzini, danışığı, mühazirə zamanı gətirdiyi misallar, hərəkətləri nümunəvi təsirə malik olmalı və cəmiyyətin əxlaq normalarına əsaslanmalıdır.

2. Mühazirəçi mütərəqqi dünyagörüşə, əqidə yetkinliyinə, siyasi mədəniyyətlə yanaşı metodik bacarığa da malik olmalıdır.

3. Mühazirəçi zəngin müasir nəzəri biliyə malik olmalı, mövzunu diqqətlə öyrənməlidir. Mühazirə elmi cəhətdən sübut və faktlara söykənməlidir.

Ali məktəblərimizin məqsədi təkcə elmi informasiyaları tələbələrə mənimsətmək deyil, həm də onlarda müstəqil və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Mühazirənin uğurlu keçməsi müəllimin hazırlığından asılıdır. Təcrübə göstərir ki, müəllimin tələbkarlığı olmadan təlim prosesində müvəffəqiyyətə nail olmaq qeyri mümkündür. Lakin tələbkarlıq-qəddarlıq deyildir. Tələbkarlıq olmadıqda tələbələr arasında onun humanist münasibətindən istifadə etmə, mühazirələrə diqqətlə qulaq asmama kimi neqativ hallar özünü gösderir. Əsas məsələ odur ki, mühazirə maraq motivi üzərində qurulsun.

4. Mühazirə axtarış prosesidir, həqiqəti üzrə çıxarmaq və öyrənmək prosesidir. Mühazirələrdə müsbət hiss və emosiyalara üstünlük verilməlidir. Tələbələri sevindirmək, təəccübləndirmək və düşündürmək lazımdır.

5. Mühazirə prosesində müəllimin nitqi əsasdır. Müəllim metodik ustalığa, canlı, mədəni, anlaşıqlı və rəvan nitqə malik olmasa, dinləyiciyə lazım olan biliyi mənimsədə bilməz. Sözcülük, yersiz təkrarlar mühazirənin təsir gücünü azaldır. Söz kasadlığı, fikrin ifadə tərzinin pozulması, sistemsizlik və s. kimi amillər mühazirəni maraqsız edə bilər.

6. Mühazirə prosesində əyani vasitələrdən bacarıqla istifadə etmək çox əhəmiyyətlidir.

7. Mühazirə zamanı ixtisas təmayülünün nəzərə alınması vacibdir.

8. Mühazirə prosesində müəllim–tələbə münasibətinin əsasını səmimiyyət, səbrlilik, təmkinlilik, qayğıkeşlik və mehribanlıq təşkil etməlidir.

9. Mühazirənin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi, ədəbiyyatla tanışlıq, ilk mənbələrin toplanması, planın tərtibi mühazirəyə marağın ilkin şərtləridir.

10. Mühazirə mətni elmi xarakterə malik olmalı, müasir inkişafda səsəlşməli, ideya-siyasi cəhətdən yetkin olmalıdır. Hazırlanmış mətn həyatı faktlarla, ibrətəmisal misallarla zəngin olmalı, dinləyiciləri daimi axtarışa istiqamətləndirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həmzəyev M. Yaş və pedaqoji psixologiya. Bakı: TS, 2005, s.78-100.
2. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Təhsil EİM, 2001, s.120-148.
3. Qurbanov A.M. Məktəb islahatı və pedaqoji institut problemləri. Bakı: Maarif, 1985, s. 4-12.
4. Mərdanov M., Ağamalıyev R., Mehrabov A., Qardaşov T. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı: Çarşıoğlu, 2003, s.18-42.

РЕЗЮМЕ

ОРГАНИЗАЦИЯ ЛЕКЦИЙ И ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ К НИМ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Рзаева С.Б.

Ключевые слова: современное образование, лектор, моральные ценности, прогрессивный взгляд.

В статье рассматриваются вопросы развития подрастающего поколения, подчеркивается, что роль высших учебных заведений в воспитании личности, в приобщении его к интеллектуальным и моральным ценностям неопределима. Большое значение в этой работе имеет лектор, отличающийся красноречием, прогрессивными взглядами, политической культурой и как человек, обладающий моральными ценностями. Тексты лекций, традиции и нравственные ценности общества должны составлять единство.

SUMMARY

ORGANIZATION OF LECTURES AND EDUCATIONAL AND PSYCHOLOGICAL REQUIREMENTS FOR THEM IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Rzayeva S.B.

Keywords: intellectual values, lecturer, higher of education, moral values, society

The article is written about essential role institutions of higher education, where a young generation masters intellectual and moral values, forms their personality. A lecturer should have a rich culture of speech, progressive world view, political culture and be a moral and persuaded leading figure. Every lecture must form a unity of both traditions and moral values of existing society.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 28.12.2015
Son variant 27.09.2016

UOT 159.9

TƏLƏBƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI ALİ TƏHSİL MÜƏSSƏLƏRİNİN AKTUAL PROBLEMİ KİMİ

HACIYEVA AYNA ŞİRZAD qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim
e-mail: a.hajiyeva@gmail.com

Acar sözlər: şəxsiyyət, tələbə, uyğunlaşma, cəmiyyət, sosiallaşma

İnsan amilinin öndə durduğu müasir dövrdə gənc nəslin ahəngdar inkişaf etmiş, ictimai cəhətdən fəal, mənəvi zənginliyi, əxlaqi saflığı və fiziki kamilliyi özündə birləşdirən şəxsiyyət kimi tərbiyə olunması vacib bir məsələ kimi ali təhsil mərhələsinin qarşısında durur.

Ali təhsilin təkmilləşdirilməsinə yeni yanaşmaların əsasında şəxsiyyətyönümlü təlimin həyata keçirilməsi ideyası durur.

Ali məktəbdə təhsil almaq şəxsiyyətin bir çox keyfiyyətlərinin sabitləşdiyi gənclik dövrü ilə üst-üstə düşür. Bu yaşda, həmçinin erkən gənclik dövründə formalaşmaqda olan keyfiyyətlər - məqsədyönlülük, qətiyyət, inadkarlıq, müstəqillik, təşəbbüs, özünüidarə qabiliyyəti də əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənərək sabitləşir. Ali məktəbdə aldığı təlim gəncin öz qüvvəsinə və qabiliyyətlərinə inamını möhkəmləndirir, peşəkarlıq baxımından həqiqi mənada maraqlı həyata və fəaliyyətə ümid yaradır.

İnsanın həyatında gənclik yaşı yeniyetməlikdən müstəqil yetkinliyə keçidi təcəssüm etdirən dövrüdür. Bu isə bir tərəfdən fiziki və cinsi yetişməsinin başa çatması, digər tərəfdən ictimai baxımdan yetkinliyin əldə edilməsi deməkdir. Psixologiyada 18-25 yaş həddi, həm də yetkin şəxsin əxlaqi və estetik hisslərinin ən fəal inkişafı, onun xarakterinin formalaşması və sabitliyi, onun ictimai rolların tam kompleksinə yiyələnməsi kimi qəbul olunur. Bu yaş həm də intellektual və fiziki qüvvələrin inkişafı üçün senzitiv dövrüdür.

Psixologiyada ən çox araşdırılan, fərqli mövqelərin ortaya qoyulduğu problemlərdən biri də şəxsiyyətdir. Şəxsiyyətin formalaşdırılmasında çoxsaylı amillər iştirak edir. Onlardan bəziləri şəxsiyyətin inkişafına, digərləri ləngiməsinə səbəb olur. Tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına da bu amillər təsir göstərir.

K.Levin gənclik dövründə şəxsiyyətin psixi inkişafını onun ictimai vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqələndirərək sosial-psixoloji fenomen kimi nəzərdən keçirir [1, 97].

N.A.Zimnyaya qeyd edir ki, tələbəlik bütövlükdə şəxsiyyətin formalaşmasının, onun rəngarəng maraqlarının təzahürünün mərkəzi dövrüdür. Tələbə yaşında intellektin olduqca mürəkkəb səviyyədə strukturlaşması, insanın gələcəyin xadimi, peşəkar kimi intensiv və fəal şəkildə ictimailəşməsi prosesi gedir [2, 364].

Gənclik həm də özünüdərkini formalaşdığı, dostluq, məhəbbət, insani dəyərlərin birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etdiyi mərhələdir. Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, gənclik fərdiləşmə pilləsinin tamamlayıcı mərhələsidir. Bu yaş həddinin başlıca yeni qurumları kimi onlar aşağıdakıları fərqləndirirlər: özünürefleksiya, öz fərdiliyinin dərk edilməsi, həyat planlarının meydana gəlməsi, özünütəyinə hazırlıq, öz həyatının şüurlu surətdə qurulmasına yönüm, təcridən həyatın müxtəlif sahələrinə müdaxilə (twirpx.com).

Bir sıra təhsil tədqiqatlarında ali məktəb tələbələrinin şəxsiyyətinin inkişafında pedaqoji işin səmərəliliyinin artırılması mühüm məsələ kimi irəli sürülür. Bu baxımdan Ə.S.Bayramov gənclərin özünütərbiyəsi və tələbələrin peşə hazırlığı müddətində şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını vurğulayaraq hesab edir ki, bu prosesdə özünütərbiyə daha prioritet olmalıdır, çünki hər bir gənc özü-özünü yaratmalı, cəmiyyət üçün yararlı şəxsiyyət kimi formalaşdırılmalıdır. Bu isə, məlum olduğu kimi, onları özünüreallaş-

dırmaya aparır [3,167].

B.H.Əliyevə, R.V.Cabbarova görə, şəxsiyyətyönümlü təhsilin təşkilində aşağıdakı məsələlərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur: təhsildə tələbələrə şəxsiyyət kimi yanaşılması, təhsilin bir növ şəxsiyyətyönümlülüyünün həqiqiliyinin təmin edilməsi. Bir sıra psixoloji problemlər təhsil subyektlərinə şəxsiyyət kimi yanaşılmaması fonunda ortaya çıxır (hədə-qorxu, frustrasiya halları, emosional tarazlığın pozulması, depressiya və.s.). Bu zəmində davranışda təzahür edən qeyri-adekvat özünəmənasibət, aşağı özünüqiymətləndirmə, öz imkanlarına inanmamaq və.s. bu kimi hallar tələbələrin psixikasında dezontogenez hallarının yaranmasına səbəb olur [4,78].

Gənclər ali məktəbə daxil olmaqla yeni bir aləmə qədəm qoyur, bütün həyata, elmlər sisteminə, insanlara başqa nəzərlərlə baxır, bəzən bir məlumluqda məchulluq, kamillikdə nöqsan, bitkinlikdə natamamlıq, qusurda məziyyət axtarırlar. Gah özlə-rindən sanki uzaqlaşır, elə bil onu unudur, gah da öz "mən"ini hadisələrin mərkəzinə cəkirlər. Bir sözlə, tələbə gənclər əsrarəngsiz həyat yaşayır, onu özlərinin qavradıqları kimi başa vururlar. Uzun müddət keçdikdən sonra tələbəlik illərini dadlı, unudulmaz, emosional boyalı qəribə xatirələr kimi yadda saxlayırlar, lakin etiraf etməliyik ki, bir çox pedaqoqlar gənclərin bu əsrarəngiz, romantik həyatına bələd ola bilmir, bəzən ya onu həddən ziyadə bəsitləşdirir, ya da əlcətməz bir zirvəyə çevirir, baş verənləri, əsasən, kənardan seyr edirlər.

Ali məktəbdə təhsilin ilk illəri adaptasiya prosesidir. Tələbənin rastlaşdığı çətinliklər istər insanın xarakterinin, temperamentinin, yönümlərinin xüsusiyyət-lərindən, istərsə də onun emosional sahəsinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Belə ki, özündə təhsil sisteminin qarşılıqlı təsir zonasını, tədris materialı və təhsil prosesi subyektlərini sosial - mədəni məkanın bir hissəsini ehtiva edən, birləşdirən ali məktəb mühiti tələbənin sosial adaptasiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ali təhsil mühitində, xüsusilə aşağı kurslarda adaptasiyanın mahiyyəti şəxsiyyət və sosial mühit arasında optimal uyğunluğun tapılmasını, ali təhsil səviyyəsində özünüuyğunlaşdırmanı ifadə edir. Əslində, adaptasiya bütün təhsil illəri ərzində gedir.

Gənclik tələbənin sonrakı həyatını müəyyən edəcək məsul qərarların (peşənin və həyatda özünün yerinin seçilməsi, həyatda mövqeyinin, həyat yoldaşının seçilməsi, ailənin yaradılması və s.) qəbul edilməsi dövrüdür. Ali məktəbə qəbul olmaq tələbənin öz qüvvəsinə və qabiliyyətinə inamını möhkəmləndirir, onda həyata ümid yaradır. Bununla əlaqədar, ikinci və üçüncü kurslarda ali məktəbin, ixtisasın, peşə seçiminin düzgünlüyü haqqında suallar meydana çıxmağa başlayır. Üçüncü kursun sonu üçün peşəkar özünütəyin haqqında tələbələrdə bu peşəyə hazır olub-olmaması məsələsi, əsasən, aydınlaşmağa başlayır.

Gənclərin özünüqiyməti ziddiyyətli olur. Özünüqiymətonun davranışı və təlim fəaliyyətinin tənzimləyicisidir. Tələbə özünüqiymətinin əsasında istiqamətlənmədən, xarakterdən, qabiliyyətlərdən asılı olaraq, özünə ya düzgün, ya da qeyri-adekvat münasibət yaranır. Nəticədə özünüqiymət, ya şəxsiyyətin inkişafı üçün stimula, ya da ləngidici amilə çevrilir.

İctimai özünütəyin və özünüaxtarış ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olduğundan gənclik yaşı dünyagörüşünün formalaşmasının həlledici mərhələsidir. Həyatın bu dövründə tələbə özünün dünyaya baxış sistemini qurmağa, bu dünyadakı yerini müəyyənləşdirməyə çalışır.

Elmi yeniliyi: Şəxsiyyətin hər bir keyfiyyəti, onun forma və məzmunu fərdin sosial əhatəsi, ünsiyyət dairəsi, fəaliyyət sahəsi ilə də bağlıdır, lakin burada həmin şəxsin daxili potensialı, fərdi xüsusiyyətləri, ətrafdakıların həmin şəxsə təsiri, onun özünün bunlara münasibəti mühüm rol oynayır. Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillərin psixoloji yönümdən araşdırılması əsas vəzifələrdən biridir. Yuxarıda şərh edilmiş ziddiyyətləri aradan qaldıra biləcək yeni psixoloji yanaşmaların və pedaqoji texnologiyaların axtarışı zəruridir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Gənclik yaş dövrü sosiallaşma baxımından daha xarakterikdir. Bu dövr üçün xarakterik olan yaşantılar: doğmaları qarşısında məsuliyyət, nailiyyət tələbatını ödəyə biləcəyinə şübhə, tələbə həyatı qarşısındakı qorxu, ali təhsil prosesində yol verdiyi səhvlər,

üzləşdiyi uğursuzluqları nəzərə alsaq, bütün bu məsələlər onlardan dözümlülük tələb edir. Bütün bunları ali məktəbdə çalışan pedaqoqlar nəzərə alaraq tələbələrə diqqətlə yanaşmalı və onlardan həyatda uğurlu mövqe tutmaqda köməklərini əsirgəməməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Левин К. Теория поля в социальных науках. СПб.: Сенсор, 2000, 368 с.
2. Зимняя И. А. Педагогическая психология. М.: Логос, 2003, 384с.
3. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərənəşr, 1981, 190 s.
4. Əliyev V.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 S.
5. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 2003, 534 s.

РЕЗЮМЕ

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА КАК АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Гаджиева А.Ш.

Ключевые слова: *личность, студент, адаптация, общество, социализация*

Юношеский возраст – самый интересный период в жизни человека. Он характеризуется всевозможными особенностями. Важной характерной чертой этого возраста является социализация. Проблема социализации личности одна из сложнейших проблем в психологии. Статья посвящена проблеме адаптации юного поколения в образовательной среде, возникающих препятствиях в приобщении к ней, путях их преодоления.

SUMMARY

FORMATION OF THE PERSON OF STUDENTS AS THE URGENCY OF THE PROBLEM OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Hajiyeva A.Sh.

Key words: *person, student, adaptation, society, socialization*

Youth age - the most interesting period in life. All sorts of features characterize it. An important characteristic of this age is the socialization. The socialization of the individual is one of the most difficult problems in psychology. The article is devoted to the adaptation of the young generation in the educational environment, obstacles encountered initiation, ways of overcoming them.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	01.03.2016
	Son variant	27.09.2016

UOT 528.942

FİZIKANIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ BACARIQLARIN FORMALAŞMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

¹MƏMMƏDOV FUAD ƏZİZ oğlu

²QURBANOVA SİMA AYYUB qızı

³QULUYEVA SEVİNC ŞAHİN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti: 1-dosent, 2- assistent, 3- laborant

e-mail:mammadov_fuad@bk.ru

Açar sözlər: fizikanın tədrisi, şəxsiyyətyönümlü yanaşma, bacarıq, şagird.

Dövlətin iqtisadi və siyasi inkişaf maraqlarına xidmət göstərən vacib sahələrdən biri olan Təhsil sahəsində aparılan islahatların başlıca məqsədi gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda böyüməsi, cəmiyyətin və dövlətçiliyin quruculuğunda aktiv iştirak etməsi və onlar tərəfindən bu kimi bir sıra pozitiv xüsusiyyətlərin əldə edilməsi kimi məsələlərdən ibarətdir. Bu günün gənclərinin gələcəkdə cəmiyyətin layiqli vətəndaşı olmasında təlim-tərbiyə işlərinin düzgün qurulmasının, bilavasitə şagirdlərdə şəxsiyyətyönümlü bacarıqların formalaşdırılması prosesinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Gənc nəslin yetişməsində təlim-tərbiyə işlərinin mərhələli surətdə ardıcıl və arasıkəsilmədən aparılması müasir dövrün mühüm əhəmiyyət kəsb edən aktual məsələlərdən biridir.

Fizikanın tədrisi metodikasının vacib məsələlərindən biri də məhz təhsildə şəxsiyyətyönümlü tərbiyənin təşkilidir. Müasir təhsil sistemində müəllim-şagird, müəllim-tələbə münasibətlərinin təkmilləşməsinə ehtiyac vardır. Bu baxımdan bu məsələ müasir dövr üçün çox aktual xarakter daşıyan məsələlərdəndir.

Müasir Azərbaycanın təhsil sistemində müəllim-şagird və müəllim-tələbə münasibətlərinin tənzimlənməsi və təkmilləşməsində şəxsiyyətyönümlü yanaşma nəticəyönümlülüyə aparan ən düzgün yoldur. Bu prosesdə müəllim tədrisin müxtəlif tərəflərini dərk etməli, fərdilikləri, xüsusiyyətləri, yeni texnologiya və sistemləri nəzərə almalı, öyrənlərə yeni bilik və bacarıqların əldə edilməsində, yeni cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşmaqda və onların sosial-ictimai dəstəklə əhatə olunmalarında, bir şəxsiyyət kimi formalaşmaları üçün əlverişli mühitin yaradılmasında yardımçı olmalıdır [1].

Fizikanın tədrisində şagirdlərdə şəxsiyyətyönümlü bacarıqların formalaşdırılması prosesində praktiki effektivliyin yüksəldilməsinə həsr edilmiş elmi-pedaqoji məlumatların təhlili, məktəblilərin biliklərinin praktiki reallaşdırılmasının aşağıdakı yollarını müəyyən etməyə imkan vermişdir:

- şagirdlərdə elmi-texniki tərəqqiyə əsaslanan politexnik dünyagörüşünün formalaşması [2];
- məktəblilərdə müasir istehsalatın texnikası və texnologiyası barədə təsəvvürlərin formalaşması;

- fizikanın tədrisində tədris eksperimentlərinin rolunun artırılması;
- fizikanın öyrənilməsində şagirdlərin praktiki bacarıqlarının formalaşması;
- fizikanın təlimində şagirdlərin praktiki hazırlığının iki istiqamətdən aparılması daha məqsəduygundur: şagirdlərdə praktiki tətbiq haqqında biliklərin formalaşması və onlarda praktiki bacarıqların inkişaf etdirilməsi.

Fizika qanunlarının öyrədilməsinin dialektik idrakı və didaktik əsaslarının müəyyən-ləşdirmək, orta məktəb fizika kursunda qanunların optimal sayını təyin etmək, fizikadan tədris proqramı məzmununda qanunların səmərəli yerləşdirilməsinin elmi – metodiki əsaslarını işləyib hazırlamaq, qanunların dərk edilməsi üzrə işin yollarını aşkara çıxarmaq şagirdlərdə şəxsiyyətyönümlü bacarıqların düzgün formalaşdırılması prosesinə təsir göstərən amillərdəndir.

Ş.H. Əlizadə bu sahədə apardığı tədqiqat işində şagirdlərdə şəxsiyyətyönümlü bacarıqların formalaşmasının effektivliyini artırmaq məqsədilə bir sıra maraqlı təkliflər irəli sürmüşdür[3]:

1. Fizikanın tədrisi zamanı tədqiqatçı kimi yanaşmanın effektivini təmin edən tələblərin psixoloji – pedaqoji və metodiki cəhətdən əsaslandırılmasının aparılması;

2. Şagirdlərin tədqiqatçı yanaşma fəaliyyətinin formalaşdırılması üçün müəllimlərin metodiki fəaliyyətinin strukturunun müəyyənəndirilməsi;

3. Şagirdlərin tədris tədqiqatçı fəaliyyətlərinin istifadə effektivini təmin edən vəsait və qaydaların işlənməsi;

4. Şagirdlərin tədqiqatçı kimi yanaşma xüsusiyyətlərinin formalaşmasının effektivinin yüksəldilməsi üçün müəllimlərin məqsədyönlü fəaliyyətinin şagirdlərə təsirinin strukturu və şagirdlərin tədris tədqiqatçı kimi fəaliyyətinin effektiv formalarını təmin edən vasitələrin işlənməsi.

Bu sahədə aparılan tədqiqatların təhlili aşağıdakı nəticələri çıxarmağa zəmin yaradır:

1. Biliklərin əldə edilməsində və fizikanın öyrənilməsində tədqiqatçı kimi yanaşmanın həyata keçirilməsi qaydalarının formalaşmasında şagirdlərin sərbəstliyinin və onun artırılmasının məqsəduyğunluğu sübuta yetirilmişdir;

2. Fizikanın tədrisi zamanı tədqiqatçı kimi yanaşma fəaliyyətinin effektivini təmin edən psixoloji-pedaqoji və metodiki tələblər sistemi əsaslandırılmışdır;

3. Tədris prosesinin fizika dərsi üzrə planlaşdırılması, tədris prosesində müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin layihələndirilməsi məlum nümunələr əsasında qurulmalı, müəllimlər tərəfindən idarə olunmalıdır;

4. Şagirdlərin tədris tədqiqatçı kimi fəaliyyətinin effektiv formalaşmasını təmin edən vasitələr işlənməmişdir.

Şagirdlərin politexnik təlimin təşkilində bu tədqiqatdan səmərəli istifadə olunması görülən pedaqoji işin əsas mahiyyətlərindən aşağıdakıları özündə birləşdirir: tədqiq olunan bölmənin elementlərinin öyrədilməsi politexnik təlimin həyata keçirilməsində böyük rol oynayır; hər bir mövzunun öyrədilməsi hadisələr haqqında kompleks biliklərə söykənməlidir; proqram materiallarının tamlığının və nəzəri səviyyəsinin yüksəldilməsi, həmçinin şagirdlərin sərbəst təcrübə tapşırılaqçı yerinə yetirmələri üçün ilk növbədə proqramda müvafiq dəyişikliklər olunmalı, yəni materiallar əlavə edilməlidir; öyrənilən sahənin mürəkkəbliyi və mənimsəmənin çətinliyi ilk növbədə əyani vəsaitlərə xüsusi yer verməsini tələb edir.

Şagirdlərin müstəqil yaradıcı fəaliyyətini düzgün planlaşdırmaq onların inkişafına əsaslı təsir göstərir, hər bir şagirdin öz fəaliyyətini düzgün planlaşdırmaq bacarığı formalaşır[4]. Bu bacarıqlar sisteminə aşağıdakılar daxildir:

- müstəqil işin məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmək;
- öyrənmənin yollarını, forma, metod və vasitələrini ayırmağı bacarmaq;
- müstəqil fəaliyyəti alqoritmləşdirmək;
- alqoritmlər üzrə vaxt bölgüsünü təyin etmək;
- işi icra etmək və nəticəni yoxlamaq.

Bunun əsasında edilən təhlil aşağıdakı nəticələr çıxarmağa zəmin yaradır:

1. Təlim fəaliyyətinin elementlərini özündə birləşdirən yaradıcı müstəqil işlər sistemi yaradıcı fəaliyyətin formalaşmasını təmin edir.

2. Məsələ həlli şagirdlərdə yaradıcılığı inkişaf etdirmək üçün böyük imkanlara malikdir. Məsələni özfəaliyyət prosesində subyektin düşdüyü problemlə vəziyyətin modelləşdirilməsi, müəyyən işarələrin köməyi ilə ifadə olunan problemlə vəziyyətin modeli kimi nəzərdən keçirilə bilər.

3. Dərslərdə verilmiş yaradıcı məsələlər yalnız təfəkkür məsələsidir, əslində bütün növ fizika məsələləri yaradıcı fəaliyyət təcrübəsinin daşıyıcısı ola bilər.

4. Dərslərdə laboratoriya işləri reproduktiv xarakter daşıyır və yaradıcılığın inkişafını təmin etmir. Birinci yaradıcılıq səviyyəsi laboratoriya işi nəticələrinin kollektiv müzakirəsi prosesində ümumi nəticə və qanunauyğunluqların müstəqil olaraq çıxarılması və nəzəri surətdə əsaslandırılmasında, ikinci səviyyə laboratoriya işi üçün cihaz və materialların müstəqil seçilməsində, təcrübənin müstəqil olaraq qurulmasında, işin gedişinin planlaşdırılmasında və müəllimin əvvəlcədən hazırladığı suallara təcrübə vasitəsilə müstəqil cavablar axtarılıb tapılmasında ifadə olunur.

Fizikanın tədrisində canlı orqanizmlərdə, xüsusən insanda gedən mühüm fiziki prosesləri şagirdlərə elmi – metodiki sistem əsasında öyrətmək, onların bilik səviyyəsini yüksəltmək və idrak fəaliyyətini inkişaf etdirmək mühüm məsələlərdən olub, onlarda şəxsiyyətyönümlü bacarıqların formalaşdırılmasını stimullaşdıran amillərdəndir [5].

Fənlərarası əlaqə probleminin mahiyyəti, məzmunu, növləri və məktəb fizika kursunun tədrisində həyata keçirilməsinin nəzəri və praktik məsələlərinin araşdırılması göstərmişdir ki, fənlərarası əlaqə aşağıdakı məqsədlərin həllinə kömək edir:

- canlı orqanizmlərdə gedən fiziki proseslərin öyrənilməsi;
- orqanizmlərdəki fiziki qanunauyğunluqların aşkara çıxarılması və ona fiziki faktorların təsirinin öyrənilməsi, orqanizmdə gedən proseslərin tədqiqinin fiziki üsulları və vasitələri.

Fizika və biologiya fənlərinin qarşılıqlı əlaqələrinə aid aparılan təhlil sayəsində müəyyən olunmuşdur ki, fizikanın tədrisi zamanı canlı orqanizmlərdə gedən mühüm fiziki proseslərlə şagirdlərin tanış edilməsi aşağıdakı məsələlərin həllinə kömək edir:

- fizika və biologiya fənləri arasında əlaqələrin təkmilləşdirilməsinə;
- fənlərarası xarakterli biofiziki məsələlərin vahid, sistemli, kompleks yanaşma əsasında öyrənilməsinə;
- şagirdlərin fizikadan biliklərinin yüksəldilməsinə;
- onların fizika təliminə olan maraqlarının inkişafına.

Müşahidələr göstərir ki, şəxsiyyətyönümlü bacarıqların formalaşdırılması prosesinin daha effektiv olması üçün bu prosesin ibtidai sinif səviyyəsində aparılması daha məqsədəuyğundur.

Müxtəlif ibtidai təhsil proqramına daxil olan (1-3-cü siniflərə) fənn materialları əsasında fizika anlayışlarının şagirdlərə öyrədilməsi sisteminin elementləri aşağıdakılardan ibarətdir [6]:

1. İbtidai siniflərin mövcud dərslik və proqramlarında fizika texnika elementlərini kiçik yaşlı məktəblilərə öyrədilməsi imkanlarının təhlil edilməsi.
2. İbtidai siniflərdə öyrədilməsi məqsədyönlü olan fizika və texnikaya dair elementlərin seçilməsi.
3. İbtidai sinif şagirdlərinin bilik səviyyələrinə uyğun fizika və texnika elementlərinin məzmununun müəyyələşməsi və uyğun metodikanın işlənməsi;
4. Kiçik yaşlı məktəblilərin fizika və texnika elementlərini daha dərinlən mənimsəmələrinə imkan verən ekskursiya obyektlərinin seçilməsi və təşkil olunacaq ekskursiyalara qoyulan tələblərin işlənməsi.

Elmi ədəbiyyatlarda bu sahədə aparılan təhlil göstərir ki, ümumitəhsil məktəblərin ibtidai siniflərdə fizika və texnika elementlərinin seçilməsi prinsipləri aşağıdakı kimi müəyyən olunması daha doğru olardı.

- Fizika və texnika elementləri sisteminin fizikanın tədrisi kursuna və onun texniki tətbiqinə, sadəcə mürəkkəbə doğru inkişafına uyğun olaraq qurulması məqsədyönlüdür.
- Şagirdlərə fizika və texnikaya dair elementlərin öyrədilməsi prosesi tədricən, ardıcılıqla və uşaqların tədris yükü ilə normadan artıq yüklənməsinə yol vermədən həyata keçirilməlidir.

Buradan əldə olunan nəticə isə aşağıdakı kimi formulə edilə bilər :

1. Ümumitəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində şagirdlərə fizika və texnika elementlərinin öyrənilməsi onların ümumi dünyagörüşünün inkişafına, texnikaya, təbiət hadisələrinə olan marağın artmasına və onların gələcək həyat fəaliyyətlərinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

2. Ümumitəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində fizika və texnika elementlərinin müvəffəqiyyətlə öyrənilməsi üçün ayrı – ayrı fənnlərin tədrisinin yaxşılaşdırılması, tədris vasitələrindən və əyani vasitələrdən geniş istifadə, dərslərdə müxtəlif təcrübələrin nümayişi və biliklərin ümumiləşdirilməsi və sərbəst fəaliyyətinin inkişafına şərait yaradır.

Tədris fəaliyyətində tədris bacarıqları aparıcı rol oynayır. Onların köməyi ilə insan obyektiv reallağı dərk edir, təcrübəsini zənginləşdirir, təbiətə təsir vasitələrinə sahib olur. Elmi bacarıq elmin əsaslarının öyrənilməsi prosesində formalaşır. Rus alimləri A.A.Bobrovun və A.B.Usovanın fikrincə, praktiki bacarıq dərk etmə, təşkil etmə və qiymətləndirmə bacarıqları ilə yanaşı özünə nəzarət bacarığı kimi təlim bacarığını müəyyən edir [7].

Hazırda bir sıra alimlərin fikrincə praktiki bacarığın formalaşmasına metallarda dəşik açılması, yiv açılması, onların lehəmlənməsi, səthlərinin təmizlənməsi, almazdan istifadə etmədən şüşənin kəsilməsi, şüşə boruların əyilməsi, onlarda dəşik açılması və s. aid edilə bilər. Həmin alimlərin fikrincə, bu cür fərdi işlərə, şagirdlərə dərs zamanı sadə cihazları qurmaqla nail olmaq olar.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq praktiki bacarığı aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Ölçmək (ölçü cihazlarından istifadə etmək, miqyas xətkəşləri, ampermetr, voltmetr və s.).
2. Hesablamaq (təcrübələrin nəticələrinin riyazi işlənməsi).
3. Müəyyən hadisəni xarakterizə edən fiziki kəmiyyətlər arasında funksional asılılıqların xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, qrafiklərin qurulması və analiz edilməsi.
4. Müxtəlif laboratoriya və ləvazimatlardan (kimyəvi qabiliyyət, ştativ və enerji mənbələrindən, spirtofkalardan, elektrik sobalarından və s.), həmçinin məişətdə və texnikada istifadə olunan cihaz və ləvazimatlardan (dəstək, reostatlar və s.) istifadə edilməsi.
5. Elektrik sxeminin yığılması və oxunması.
6. Hesablama qrafiki, məntiqi məsələləri həll etmək, hesablanmalarda elektron-hesablama texnikasının tətbiqi olunması.

Bundan əlavə, rus alimləri A.A.Bobrov, H.S.İnavlova və digərləri praktiki bacarıqlar sırasına aşağıdakıların əlavə olunmasını təklif etmişlər:

1. Müxtəlif informasiya mənbələrindən – kitablar, teleqramlar, internet və s. biliyin alınması və dərinləşdirilməsi.
2. Müşahidə aparmaq öyrənilən obyektə məqsədyönlü qəbul etmək.
3. Ölçmələrin aparılması – yəni ölçülmüş kəmiyyətin sabit qəbul edilmiş digər kəmiyyətə nisbətinin müəyyən edilməsi.
4. Məsələnin həll edilməsi- yəni məsələnin mahiyyətində mövcud olan ziddiyyətlərin aydınlaşdırılması üçün alınmış biliyin tətbiqi edilməsi.
5. Eksperimental və konstruktor bacarığı - hər hansı obyektlərin öyrənilməsi, hadisələrin, proseslərin aydınlaşdırılması, həmçinin konstruktor fəaliyyəti bacarığı.

Elmi metodiki tədqiqatlarda şagirdlərin praktiki bacarıqlarının didaktik formalaşması vasitəsi kimi aşağıdakı kimi istifadə olunması tövsiyyə olunmuşdur:

1. Elektron hesablama texnikası.
2. Nümayişləri, laboratoriya işlərini, fiziki praktikum işlərini görmək üçün cihazlar və qurğular.
3. Fiziki məsələlər. İstehsalat – texniki mahiyyətli məsələlər. Axtarış tapşırıqları, tədqiqat məsələləri ixtira və konstruktor məsələləri. Problem və qiymətləndirmə məsələləri, yaradıcılıq məsələləri, praktiki mahiyyətli məsələlər, sual məsələləri, keyfiyyət məsələləri, paradokslar.

Şagirdlərin praktiki fəaliyyətinin artırılması üçün elektron hesablama texnikası, yəni kompüter ən dəyərli vasitədir. Kompüterin tətbiqi şagirdlərdə fiziki məsələləri həll etmək vərdişlərinin formalaşdırılmasına kömək etməsidir. Bu hər şeydən əvvəl kompüterin hesablama imkanlarının çox geniş olması və çətin məsələlərin həllinin asanlaşdırılmasına kömək edir. Kompüter şagirdlərdə informasiyalarla işləmək bacarığı aşılayır. Şagirdlərdə praktiki bacarıqların inkişafı üçün fiziki məsələlər böyük didaktik imkanlara malikdir. Məsələni həll etmək bacarığı isə şagirdlərdə həm ümumi, həm də fərdi yaxınlaşma vərdişlərini aşılayır.

Elmi yeniliyi: Fizika fənninin tədrisi prosesində yaradıcı, praktik məzmunlu məsələlərin həllindən və İKT-nin tətbiqi ilə yerinə yetirilən laboratoriya işlərindən istifadə etməklə şagirdlərdə şəxsiyyətyönümlü praktiki bacarıqların formalaşması yollarının istiqamətləri göstərilmiş, alınmış nəticələr ümumiləşdirilmiş və müvafiq təkliflər verilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Fizika fənninin tədrisi prosesində müəyyənləşdirilmişdir ki, nəzəri və praktik problemlərin düzgün həlli tədrisin səviyyəsinin yüksəldilməsini, müəllimlərin peşəkarlığının təkmilləşdirilməsini və təhsil sistemində fənlərin müasir tələblər səviyyəsində tədrisini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Orucov V.Ö. Azərbaycanca fizikanın tədrisi metodikasının inkişafı. Bakı: AzTU, 2011, 260 s.
2. Усова А.В., Бобров А.А. Формирование учебных умений и навыков учащихся на уроках физики. М.: Просвещение, 1988, 112 с.
3. Əlizadə Ş.H. Məktəb fizika eksperimentinin sistemi və onun təkmilləşməsi problemləri. P.e.d. dis. avtoref. Bakı, 2003, 46 s.
4. İsmayılov M.H. Fizikadan şagirdlərdə yaradıcı fəaliyyəti formalaşdıran müstəqil işlərin təşkili (7- 8- ci siniflərin fizika materialları əsasında). P.e.n. ... dis. aftoref. Bakı, 1990, 24 s.
5. İsgəndərov O.İ. Fizikanın tədrisində canlı orqanizmlərdə mühüm fiziki proseslərlə şagirdlərin tanış edilməsi metodikası (orta məktəblərdə fizika ilə biologiya fənlərinin əlaqəli tədrisi zamanı). P.e.n. ... dis. aftoref. Bakı, 1998, 20 s.
6. Mehdiyev Ə.M. Fizika və texnika elementlərinin kiçik yaşlı mətəblilərə öyrədilməsi (1-3 siniflər). P.e.n. ... dis. aftoref. Bakı, 1975, 25 s.
7. Усова А.В. Практикум по решению физических задач: Для студентов физ.-мат. фак./ А.В. Усова, Н.Н. Тулькибаева. – 2-е изд. М.: Просвещение, 2001, 206 с.
8. Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. М.: Педагогика, 1980, 240 с.
9. İmanov S.Ş. Orta məktəbdə fizika tədrisi metodlarının seçilmə prinsipi və təsnifi. Bakı: APİ, 1987, 79 s.

РЕЗЮМЕ

ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧЕНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ.

Мамедов Ф.А., Курбанова С.А., Кулуева С.Ш.

Ключевые слова: преподавание физики, личностно-ориентированный подход, способность, ученик.

В целях повышения результативности преподавания физики в средней школе, исследованы существующие возможности применения личностно-ориентированного подхода к формированию способностей учеников. Были сгруппированы модели личностно-ориентированного подхода педагогики, описаны условия их применения и определены направления их реализации. В то же время показаны важнейшие направления исследования личностно-ориентированного формирования способностей учеников в процессе обучения физике. Результаты были обобщены и сформулированы в соответствующих предложениях.

SUMMARU

FEATURES CAPACITY PERSONALITY FORMATION PROCESS OF TEACHING PHYSICS LEARNER.

Mammadov F.A., Kurbanova S.A., Kuluyeva S.Sh.

Key words: physics teaching, personally oriented approach, ability, learner.

In order to improve the efficiency of physics teaching in high school, investigated the existing opportunity to demonstrate the formation of a personally-oriented abilities of learner were grouped model personally-oriented pedagogical approach, described their conditions of application and directions for their implementation. At the same time shows the most important areas of research of personality-oriented formation of abilities of students in the learning process of physics and the results were compiled and offered proposals.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	10.02.2016
	Son variant	27.09.2016

UOT 378.147

TƏHSİLDƏ İNTEQRASIYA**KƏRİMOVA SEVİNC ARİF qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim**e-mail: sdu.elmihisse@mail.ru****Açar sözlər:** : təhsil, integrasiya, fənlərarası əlaqə, qloballaşma*

Qloballaşma və integrasiya müasir dünyada təhsildə baş verən dəyişikliklərin əsas mənbəyidir. Kominikasiya və informasiya sahəsində qloballaşmanın və integrasiyanın inkişafını daha da gücləndirir. Integrasiya latın sözü olub-bütöv deməkdir. Integrasiya əsas prinsip olaraq tədris prosesində fənlərarası əlaqədən geniş istifadə olunur. Integrasiya prosesində tədris fənni yaxşı mənimsənilir fənlərarası əlaqədən istifadə etməyə kömək edir. Integrasiya nəticəsində tədris materialının yığcamlığı təmin edilir, təkrara yer verilmir, az bir vaxt içərisində çox, həm də bir-biri ilə üzvi əlaqədə formalaşmış biliklər əldə edirlər

İbtidai təlim dövrü uşaq həyatının çox əhəmiyyətli mərhələlərindən biridir. Bu zaman onun təbii imkanlarının üzə çıxması üçün hər cür şərait yaratmaq mümkündür. Şagirdlərin müxtəlif qabiliyyətlərinin, xüsusi istedad və bacarıqlarının vaxtında üzə çıxarılması, inkişaf etdirilməsi üçün və həmçinin şagirdlərə materialın şüurlu mənimsədilməsi, onların idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün tədris prosesində fənlərarası əlaqədən - başqa sözlə desək, integrasiyadan geniş istifadə edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası”- 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamında təhsilin integrasiyası təhsilin başlıca məqsədi kimi verilir: “İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu integrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir”[1,1].

“Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum”unda) təhsilin integrativliyi əsas prinsip kimi nəzərdə tutulmuşdur. İbtidai siniflər üzrə kurikulumda fəndaxili və fənlərarası integrasiyaya xüsusi önəm verilir. Müxtəlif sahələr üzrə biliklərin integrasiyası şagird tərəküründə ətraf aləm haqqında vahid, sistemli dünyagörüşün formalaşmasına kömək edir [6].

Qloballaşma və integrasiya müasir dünyada baş verən dəyişikliklərin əsas mənbəyidir. Çox zaman qloballaşma ilk növbədə iqtisadiyyatla bağlı bir qüvvə kimi anlaşılarsa da, o, bütövlükdə dünyada gedən bütün sosial-siyasi prosesləri, o cümlədən təhsil sahəsini də əhatə edir. “İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu integrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir” [1,1].

“İntegrasiya” termini XX əsrin sonundan daha fəal istifadə olunmağa başlasa da, onun ifadə etdiyi mahiyyət və məzmun həyat yarandığı gündən mövcud olmuş, onun varlığını təşkil etmişdir. Zaman-zaman diferensial yanaşmalar hissələrə bölünməni, ayrılımları tənzimlədiyi kimi, integrasiya prosesləri də bütövləşmələrin, tamamlanmaların nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bütün elm sahələrində, o cümlədən sosiologiyada və pedaqogikada integrasiya önəmli yer tutmuşdur. Ona görə də pedaqogikada “integrasiya”, “integrativlik”, eləcə də “təhsildə integrasiya”, “fənlərarası əlaqə” və sair anlayışlardan daha çox istifadə edilmişdir [5, 16].

Qloballaşma dövründə səriştəli, peşəkar müəllim cəmiyyətin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən mənəvi qüvvəyə malikdir. Məhz buna görə də o bütün dövrlərdə, integrasiya, fənlərarası, fəndaxili əlaqənin təşkil edib yaradanıdır. Bu cəhətdən fikrimizcə müasir təhsilimizin məqsədi milli və

ümumbəşəri dəyərlərə malik, dərin bilikli, yüksək əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərə sahib, yaradıcı və tənqidi düşünməyi bacaran, hərtərəfli inkişaf etmiş fəal şəxsiyyət yetişdirməkdir. Elə bir şəxsiyyət ki, bu gün dünənkindən, sabah bugünkündən daha ağıllı, daha bilikli, daha düşüncəli olsun. Bu gün qloballaşan dünyamızda məktəbli də qlobal düşüncəli, dünyada gedən proseslərdən xəbərdar olmalıdır. Təhsil strategiyasında inteqrasiya məsələsinə daha geniş aspektdən yanaşılır və təhsilin həyata, cəmiyyətə inteqrasiyası əlaqələndirilir: " Hazırda təhsil iqtisadiyyatda tələb olunan bilik və bacarıqların aşılınması ilə bərabər, vətəndaşın gələcək həyata və cəmiyyətə inteqrasiyasına hərtərəfli hazırlığı kimi vəzifələri yerinə yetirməlidir" [1,1].

İnteqrativlik şagirdlərə ətraf aləmin dərk edilməsinə yaradıcı idraki münasibət bəsləyən subyektlər kimi yanaşılmasına imkan yaradır. Bu, o zaman mümkün olur ki, təhsil pillələrində öyrənilən fənlər və onların əhatə etdiyi mövzular ayrı-ayrı deyil, əlaqəli, inteqrativ şəkildə tədris olunur. Digər bir tərəfdən inteqrativ kurikulum şagirdlərin dərslərdə verilən materiallara yaradıcı yanaşmasına kömək edir.

Azərbaycan dili fənni öz mahiyyətinə görə inteqrativ fəndir. Görkəmli alim, metodist, professor Yəhya Kərimov dəyərli əsərində bu barədə belə yazmışdır: " Azərbaycan dili ibtidai siniflərdə tədris fənlərinin əsasıdır. Ana dilinə yiyələnmək digər fənlərin mənimsənilməsində mühüm rola malikdir. Ana dili fənni müəyyən mənada inteqrativ fəndir. Azərbaycan dili İlkin oxu təlimi mərhələsində ədəbiyyat, botanika, zoologiya, coğrafiya, fizika, kimya, tarix fənləri üzrə bəsit məlumatlarla şagirdlərə çatdırılır" [3,5]. Fənlərarası inteqrasiya – iki və ya daha artıq fənnin əhatə etdiyi anlayış, bilik, prinsip və s. sintezidir. Bu inteqrasiya bir fənnə aid olan qanun, nəzəriyyə və metodların başqa bir fənnin öyrədilməsində istifadəsini nəzərdə tutur. Dərsdə istifadə edilən digər prinsip, metod və priyomlar kimi inteqrasiyadan da şagirdlərin maraq və ehtiyacları nəzərə alınmaqla istifadə olunur. Hazırkı kurikulum şagirdlərin "nəyi bilməli və nəyi bacarmalı" olduğunu müəyyənləşdirmək üçün əsas təlim nəticələrini məzmun və fəaliyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə təqdim edir [6,15].

Təcrübə göstərir ki, tədris prosesində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın təmin edilməsi bilik və bacarıqların şagirdlər tərəfindən daha asan mənimsənilməsi, dərslərin maraqlı və məzmunlu qurulması, uşaqlarda tədqiqatçılıq meyillərinin yaranması üçün vacib şərtədir. Fəndaxili inteqrasiya müəyyən bir fənnin aşladığı anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi, fənn daxilində səpələnmiş faktların sistemləşdirilməsidir. Bu mənada inteqrasiya olunmuş məzmun informativ cəhətdən daha tutumlu olur, şagirdlərin daha əhatəli kateqoriyalarla düşünmə bacarığı formalaşdırmalarına kömək edir. İbtidai təhsil pilləsi fənlərinin tədrisində geniş şəkildə istifadə olunan fəndaxili inteqrasiya üçün konsentrik prinsipə əsaslanan spiralvari quruluş daha xarakterikdir. Bu cür inteqrasiya prosesində dəyərlərin dərk olunması xüsusidən ümumiyyə və yaxud ümumidən xüsusiyyə doğru ola bilər.

Fənlərarası inteqrasiya bir neçə fənnin əhatə etdiyi orta bilik və bacarıqların sintezi olmaqla, bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin tədrisində istifadəsini nəzərdə tutur. Belə inteqrasiya müxtəlif fənlər arasında məntiqi əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. Bu proses eyni bir bacarığın ayrı-ayrı fənlər vasitəsilə daha da təkmilləşdirilməsini təmin etməklə təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradır. Fənlərarası və fəndaxili münasibətlərin, sadəcə, əlaqə deyil, inteqrasiya xarakteri daşması bu münasibətlərin daha sıx və möhkəm olmasına, onun bütöv bir prosesə çevrilməsinə şərait yaradır. Müəllimlər pedaqoji prosesdə ondan daha səmərəli qaydada istifadə etmək imkanı qazanırlar. Bundan əlavə, fənlərarası və fəndaxili inteqrasiya interaktiv öyrənməyə geniş yol açır, şagirdlərin təbiət, cəmiyyət və insanlar haqqında qarşılıqlı əlaqələr şəraitində qurulmuş biliklərə yiyələnməsini stimullaşdırır.

İnteqrasiya nəticəsində tədris materialının yığcamlılığı təmin edilir, təkrara yer verilmir, şagirdlər artıq yüklənmir və tədris vaxtına qənaət edilir. Onlar az vaxt içərisində çox, həm də bir-biri ilə üzvi əlaqədə formalaşmış biliklər əldə edirlər. Bu məqsədlə uşaqları inteqrativ biliklər əldə etməyə hazırlayan fənlərarası əlaqəyə geniş yer verilməlidir. Bunun təmin edilməsi üçün müəllim

bütün fənlər üzrə proqram materiallarına yaxşı bələd olmalı, fənlərarası əlaqədən istifadə etməyin yollarını, onun metodikasını dərinlən bilməlidir. İnteqrasiya prosesində tədris fənni şagirdlər tərəfindən yaxşı mənimsənilir, bir neçə fənn üzrə bilik, bacarıq və vərdişlər təkrarlanır, nəticədə, biliyin şagirdlər tərəfindən sistemli mənimsənilməsi təmin edilir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, fənlərarası əlaqədən ardıcıl şəkildə istifadə etmək tədrisin səviyyəsini yüksəldir, şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir, dünyagörüşünü genişləndirir. Buna görə də məktəblərdə təhsilə ayrı-ayrı fənlərin öyrədilməsi kimi deyil, XXI əsrin tələb etdiyi həyati bacarıqların inkişaf etdirilməsi prosesi kimi baxılmalı, şagirdlər həyat boyu öyrənməyə hazırlanmalıdır.

İbtidai sinif müəlliminin qarşısında fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyadan istifadə üçün geniş imkanlar vardır. Çünki bütün fənləri eyni bir müəllim tədris etdiyindən əlaqəni də sistemli və elə məqsəduyğun yarada bilər ki, fənlər və mövzularda təkrarlar aradan qalxar, hələ yenicə məktəbə qədəm qoyan şagirdlərin dərslə, fənlərə marağı daha da artar. Yeni kurikulumlar əsasında yaradılan I sinif “Azərbaycan dili” dərslində hər hansı bir mövzunu götürək. Məsələn, Zahid Xəlilin “Mən rəngləri tanıyıram” şeirini götürək:

Mən rəngləri tanıyıram – deyir Elman .

Səma - mavi, yumurta ağ

Sapsarıdır günəbaxan,

Qırmızıdır gülöyşə nar.

Yarpaq yaşıl,

Kömür qara,

Dəniz göydür.

Qızılıdır boranılar.

Bu şeirin tədrisi zamanı müəllim həm ana dili və təsviri incəsənət fənlərinin, həm də ana dili və fiziki tərbiyənin inteqrasiyasından istifadə edə bilər. Fikrimizi əsaslandırmazdan əvvəl qeyd edək ki, Azərbaycan dili fənninin tədrisi prosesində fənlərarası inteqrasiyadan istifadə imkanları çox güclüdür. Belə ki, yaradılan incəsənət nümunələri, tutaq ki, rəssamlıqda əgər rənglərin, tonların, çalarların dili ilə danışsın, əgər musiqidə yaranmış əsərlər səslərin, notların, akkordların və s. dili ilə danışsın, Azərbaycan dilində də yaradılmış əsərlər üçün də vasitə səslər, sözlər, söz birləşmələri və cümlələrdir. Bu şeir nümunəsini şagirdlərə tədris etməzdən əvvəl müəllim şagirdlərin rənglər haqqında olan marağını, onların rəng çalarları, rəsm əsərləri haqqında olan məlumat səviyyəsini bilməli, bu barədə onlarla söhbət aparmalı, rənglərin dilindən, yaratdığı möcüzəli nümunələrdən onlara söhbət açmalı, hətta bu haqda hər hansı rəsm əsəri nümayiş etdirməlidir. Sonra şagirdlərə evdə müstəqil işləmək üçün mövzuyla əlaqədar rəsm çəkmək də tapşırımaq olar. Təbii ki, bütün bunlar dərslə marağı daha da artırır, həm də dərslin daha yaxşı qavranılmasına, uzun müddət yadda qalmasına şərait yaradar.

Dərs prosesində inteqrasiyanı həm də elə təşkil etmək lazımdır ki, şagirdlər düşünməyə, tədqiqatçılıq aparmağa özləri də bilmədən sövq olunsunlar. Məsələn, elə I sinif həcmində olan bir tədqiqat sualı qarşıya qoymaq olar. Şeirdə məlumdur ki, əşyalar rənglərinə görə verilir. Şagirdlərə təbiətdə gördükləri daha hansı əşyaların rənglərinə görə fərqləndiyini tapmağı tapşırımaq olar və ya şeirdə təbiətdə olan əşya və hadisələrin rəngi verilib, müəllim isə şeirdəki həmin rənglərin insan alinin məhsulu olan hansı əşya və obyektlərdə əks olunduğunu tapmağı tapşırıma bilər.

Əgər təlim vaxtı kifayət edərsə, eyni bir dərslə bir neçə fənnin inteqrasiyasına müraciət etmək olar. Məsələn, elə əvvəldə qeyd etdiyimiz mövzunun tədrisində ana dili ilə fiziki tərbiyə fənlərinin inteqrasiyasını yarada bilərik. Elə həmin şeirin oxusundan və izahından sonra “Kim daha cəlddir?” adlı təfəkkür çevikliyini formalaşdıran, həm də dərslə hərəkətsiz oturan şagirdlərin əzələlərinin hərəkət və inkişafına kömək edəcək bir oyun təşkil etmək olar. Bu zaman həm dərs maraqlı alınar, həm də dərslə inteqrasiyanın və fəal təlim metodlarının əlaqəli şəkildə istifadəsi ilə dərslin səmərəliliyi artar.

Müəllim əvvəlcə şagirdləri bir neçə qrupa bölür. Sonra isə hər qrupa ayrılıqda tapşırıq verir. Məsələn I qrup şagirdləri dairəvi oturduqdan sonra müəllim əlindəki müxtəlif rəngli topu nümayiş etdirərək oyunun qaydalarını şagirdlərə çatdırır. İndi biz onu bir-birimizə ataraq hər iştirakçıya hər dəfə hansı rəngin düşdüyünü söyləməyi tapşırır, iştirakçılar da öz rənglərinə uyğun müəyyən bir əşya adı deməlidirlər. Oyun bu qayda ilə iki qrup daxilində aparılır. Çalışılmalıdır ki, təkrar əşya adları olmasın. Sonda isə oyunda qələbə qazanan qrup mükafatlandırılır. Bu oyun təşkil edilərkən şagirdlər təbii ki, müəyyən fiziki hərəkətlər edirlər. Fiziki tərbiyə fənninin bir vasitəsi olan topdan istifadə edirlər, elə burada da iki fənnin-ana dili və fiziki tərbiyə fənninin inteqrasiyası aparılmış olur.

Ümumiyyətlə, hazırkı kurikulum islahatına uyğun hazırlanmış dərsliklərdən söhbət edərkən qeyd etmək lazımdır ki, dərsliklərin inteqrativ xarakterə malik olması əsas götürülür. Belə tələblə hazırlanan dərsliklərdə inteqrasiyadan istifadə imkanları da yüksək olacaqdır. Ancaq onu da qeyd etməliyik ki, bütün bu sadaladıqlarımız öz sənətini sevən, ona məsuliyyətlə yanaşan, peşəsinin ustalıklarına yiyələnməyə can atan müəllimlər üçündür. Məhz belə müəllimlər təhsilin qarşısında duran vəzifəni sözün əsl mənasında anlayır və bu vəzifənin həyata keçirilməsi üçün əllərindən gələni etməyə çalışırlar. Fənlərin tədrisində inteqrativ təlim şagirdlərin biliklərinin dərinləşdirilməsinə və sistemləşdirilməsinə, yeni assosiativ əlaqələrin yaradılmasına, onların həyatı bacarıqlarının inkişafına geniş imkanlar açır, peşə hazırlığına, istənilən peşəni mənimsəmələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bunlarla yanaşı, fənn üzrə inteqrasiya şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün formalaşmasında, mülahizə yürütmə, məntiqi əsaslandırma, isbatetmə bacarıqlarının aşılmasında, tədrisin səmərəliliyinin yüksəldilməsində, fənnə marağın artırılmasında, təlim keyfiyyətinin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır.

Ümumiyyətlə, təhsil prosesi uşaqlarda özünüinkişaf qabiliyyəti formalaşdırmalıdır, bu isə məktəblidə məntiqi düşünmə, ətraf aləmin cisim və hadisələrinə tənqidi yanaşma, məntiqi düşüncə, müstəqil çalışma və müstəqil qərar çıxarmaq, ətrafda olanları yaradıcı surətdə dəyişdirmə və inkişaf etdirmə, praktik işlər görmək və s.

Elmi yeniliy: Təhsil strategiyasında inteqrasiya məsələsinə daha geniş aspektdən yanaşılır və təhsilin həyata, cəmiyyətə inteqrasiyası əlaqələndirilir.

Təbii əhəmiyyəti: bundan ibarətdir ki, məqalədə irəli sürülən fikirlər elmi müddəalar pedaqogika nəzəriyyəsinə yeni ideyalarla zənginləşdirəcək təhsil iqtisadiyyatında tələb olunan bilik və bacarıqların aşılması ilə bərabər vətəndaşın gələcək həyata və cəmiyyətə inteqrasiyasına hərəkətli hazırlığı kimi vəzifələri yerinə yetirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası.// Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, 2013(4), s.4-17
2. Həsənov M., Cəfərova N., Bəhmənova C. İbtidai sinif müəllimləri üçün kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 70 s.
3. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. (Dərslik). Bakı: Səda, 2013, 552 s.
4. Kurikulum. Bakı, 2008
5. Təhsil lüğəti. Bakı, 2011
6. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)// Kurikulum, 2010, № 3, s.117-13

**РЕЗЮМЕ
ИНТЕГРАЦИЯ В ОБРАЗОВАНИИ
Керимова С.А.**

Ключевые слова: образование, интеграция, междисциплинарные связи, глобализация

Глобализация и интеграция охватывают все процессы, происходящие в современном мире, в том числе и образование. Развитие в области коммуникации и информационной технологии ускоряет процесс глобализации и интеграции. Интеграция – латинское слово, означающее полный. Интеграция это основной принцип, который считается необходимым и важным в преподавании предметов. Она усовершенствует процесс обучения, помогает углубить связь и зависимость между предметами. Интеграция понимается как обращение к внутрипредметным и межпредметным связям с целью полного и всестороннего преподавания школьникам определенной темы и позволяет в течение короткого времени приобрести больше знаний и повысить эффективность урока .

**SUMMARY
INTEGRATION IN PRIMARY EDUCATION
Karimova S.A.**

Key words: education, integration, relations between science, globalization

Globalization and integration covers all the processes occurring in the world today, including education. Development in the field of communication and information technology accelerates the process of globalization and integration. Integration is a Latin word means full. In general, then, integration is a basic principle, which is considered necessary and important in the teaching of subjects. Integration improves the learning process, helps deepen relationships and dependencies between subjects. Integration is understood as a usage within the subject and between the subject relations, in order to complete and comprehensive teaching students specific topic and then during the short time acquired more knowledge, success, increased efficiency lesson.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 21.04.2016
Son variant 27.09.2016

Mündəricat

Dilçilik

1. *Hacıyeva N.A.* Azərbaycan və rus dillərində səciyyəvi samit səslər 6
2. *Paşayeva G.H.* Azərbaycan dilinin terminologiyasında ərəb və fars mənşəli alınmalar 14
3. *İbayev N.A.* Biləsuvar rayonunun bəzi toponimləri haqqında 20
4. *Mehdiyeva M.B.* Zərifə Budaqovanın elmi irsində feilin quruluşca növlərinin linqvistik şərhı 24

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *İsgəndərova N.V., Qurbanova S.M.* Vaşinqton İrvinqin əsərlərində yuxu məfhumu 29
6. *Mərdanlı H.H.* Yohan Volfgang Hötenin yaradıcılığında islami baxışlar 36
7. *Bayramova G.A.* Əhməd Cavad yaradıcılığında rənglər və rəmzlər 40
8. *İsgəndərov B.A.* Göyçə aşiq poeziyasında arxaik janrların inikası. Qarğışlar 43

Tarix

9. *Əhmədov R.V.* XIX əsrin I yarısında Sibirin iqtisadi vəziyyəti 50
10. *Rzaquliyeva D.D., Bünyadov Z.V., Muradova K.V.* Sosial müavinətlər əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş başlıca təyinatdır 54
11. *Məmiyev C.M., Bünyadov Z.V., Adigözəlova G.R.* Ünvanlı dövlət sosial yardımı əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilmiş əsas təyinatlardan biri kimi 58
12. *Süleymanlı D.Q., Əhmədova N.M.* Böyük Gafqazın cənub yamacında torpaq və bitki örtüyünün əsas xarakteristikası 63

İqtisadiyyat

13. *Qasıмова Z.M.* Azərbaycanda lizinq bazarının inkişaf etdirilməsi problemləri 69
14. *Hüseynova M.S., Tağıyeva A.V.* Aqrar sahibkarlığın investisiya təminatının artırılması istiqamətləri 73
15. *Qocayeva E.M., Miralayeva N.S.* Azərbaycanda iqtisadi inkişafın təmin edilməsində turizmin rolu 78
16. *Məmmədova Ş.S.* Beynəlxalq əlaqələr sistemində Azərbaycanın dünya təsərrüfatına inteqrasiyasının nəzəri-metodoloji əsasları 83

Pedaqogika, psixologiya, metodika

17. *Rzayeva S.B.* Ali məktəblərdə mühazirələrin təşkili və ona verilən pedaqoji - psixoloji tələblər 87
18. *Hacıyeva A.Ş.* Tələbə şəxsiyyətinin formalaşması ali təhsil müəssələrinin aktual problemi kimi 90
19. *Məmmədov F.Ə., Qurbanova S.A., Quluyeva S.Ş.* Fizikanın tədrisi prosesində şagirdlərdə şəxsiyyətyönümlü bacarıqların formalaşmasının xüsusiyyətləri 93
20. *Kərimova S.A.* Təhsildə inteqrasiya 98

Содержание

Языковедение

1. *Гаджиева Н.А.* Специфические согласные фонемы русского и азербайджанского языков 6
2. *Пашаева Г.Б.* Арабские и персидские заимствованные слова в терминологии азербайджанского языка 14
3. *Ибаев Н.А.* О некоторых топонимах Билясуварского района 20
4. *Мехтиева М.Б.* Лингвистическое комментирование строения глаголов в научном наследии Зарифы Будаговой 24

Литературоведение

5. *Искендерова Н.В., Гурбанова С.М.* Концепция сна в произведениях Вашингтона Ирвинга 29
6. *Марданлы Г.Г.* Взгляды на ислам в творчестве Йогана Вольфганга Гёте 36
7. *Байрамова Г.А.* Цвета и символы в стихах Ахмеда Джавада 40
8. *Искендеров Б.А.* Отражение архаических жанров в ашугской поэзии местности Гейча. Проклятия. 43

История

9. *Ахмедов Р.В.* Экономическое состояние Сибири в первой половине XIX века 50
10. *Рзагулиева С.Д., Буньядов З.В., Мурадова К.В.* Социальные пособия – основное направление социальной защиты населения 54
11. *Мамиев Д.М., Буньядов З.В., Адыгезелова Г.Р.* Адресная государственная социальная помощь как одно из основных направлений социальной защиты населения 58
12. *Сулейманлы Д.Г., Ахмедова Н.М.* Основные характеристики почвенно-растительного покрова на южных склонах Большого Кавказа 63

Экономика

13. *Гасымова З.М.* Проблемы развития лизингового рынка в Азербайджане 69
14. *Гусейнова М.С., Тагиева А.В.* Основные направления увеличения инвестиционного обеспечения аграрного предпринимательства 73
15. *Годжаева Э.М., Миралаева Н.С.* Роль туризма в обеспечении экономического развития в Азербайджане 78
16. *Мамедова Ш.С.* Теоретико- методологические основы интеграции Азербайджана в мировую хозяйственную систему международных связей 83

Педагогика, психология, методика

17. *Рзаева С.Б.* Организация лекций и педагогически-психологические требования к ним в высших учебных заведениях 87
18. *Гаджиева А.Ш.* Формирование личности студента как актуальная проблема высшего учебного заведения 90
19. *Мамедов Ф.А., Курбанова С.А., Кулуева С.Ш.* Характеристика формирования личностно-ориентированных способностей учеников в процессе преподавания физики 93
20. *Керимова С.А.* Интеграция в образовании 98

Contents

Philology

1. *Hajiyeva N.A.* Specific consonant phonemes in Russian and Azerbaijani 6
2. *Pashayeva G.B.* Arab and persian originated borrowings in the azerbaijan language 14
3. *Ibayev N.A.* About some toponymes of Bilasuvar region 20
4. *Mekhtiyeva M.B.* The linguistic explanation of structural forms of verb in Zarifa Budagova's scientific heritage 24

Literary studies

5. *Isgandarova N.V., Gurbanova S.M.* Dream concept in the works of Washington Irving 29
6. *Mardanli H.H.* Islamic views in the literary activity of the Yohan Wolfgang Goete 36
7. *Bayramova G.A.* Colors and symbols in Ahmed Javad's creation 40
8. *Isgandarov B.A.* 43

History and social studies

9. *Akhmedov R.V.* The economic situation in siberia in the second half of the XX century 50
10. *Rzaguliyeva S.D., Bunyadov Z.V., Muradova K.V.* Social allowance is a main assignment directed to social protection of population 54
11. *Mamiyev J.M., Bunyadov Z.V., Adigozelova G.R.* TarHöted social assistance by government as one of appointments directed towards social protection of population 58
12. *Suleymanli D.Q., Ahmedova N.M.* Main characteristics of soil and vegetation cover at the south slopes of Great Caucasus 63

Economy

13. *Qasimova Z.M.* Development problems of the leasing market in Azerbaijan 69
14. *Huseynova M.S., Taghiyeva A.V.* The directions of the provision of agrarian entrepreneurship investment 73
15. *Godjayeva E.M., Miralayeva N.J.* 78
16. *Mammadova Sh.S.* Methodological bases of integration of azerbaijan to the world economy in the system of international relations 83

Pedagogy, psychology, methods

17. *Rzayeva S.B.* Orqanization of lectures and educational and psychological requirements for them in higher educational institutions 87
18. *Hajiyeva A.Sh.* Formation of the person of students as the urgency of the problem of higher educational institutions 90
19. *Mammadov F.A., Gurbanova S.A., Kuluyeva S.Sh.* Features capacity personality formation process of teaching physics learner. 93
20. *Kerimova S.A.* Integration in primary education 98

MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBATI QAYDALARI

Dərc olunacaq məqalə redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır. Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Məqalə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində hazırlanmalıdır.
2. Məqalənin adı, xülasə və açar sözlər hər üç dildə təqdim olmalıdır.
3. Məqalə Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatda (soldan, yuxarıdan, aşağıdan və sağdan – 2 sm), Times News Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, vahid sətərası intervala və mətn daxili yazıda 1 sm. abzas buraxmaqla hazırlanmalı və 8 səhifədən artıq olmamalıdır.
4. Məqalənin mətninin aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması tövsiyə olunur:
  - Giriş (məsələnin aktuallığı, problemin hazırki vəziyyəti);
  - tədqiqatın məqsədi, məsələnin qoyuluşu;
  - məsələnin həlli üsulları və aprobeiasiyası;
  - alınan nəticələrin tətbiqi;
  - nəticə;
  - elmi yeniliyi;
  - tətbiqi əhəmiyyəti.
5. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır:
  - UOT – soldan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
  - məqalənin adı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
  - müəlliflərin inisialları və soyadı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə;
  - müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı – ortadan, 6 pt. interval;
  - xülasə (mətn təqdim olunan dildə) – sonda 6 pt. interval;
  - açar sözlər – kursivlə, sonda 6 pt. interval;
  - giriş və digər alt başlıqlar – soldan qalın şriftlə, əvvəlində və sonunda 6 pt. interval.
6. Ədəbiyyat siyahısı: hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnir.
7. Ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin hazırlandığı dildən fərqli digər 2 dildə məqalənin adı, müəllifin soyadı, atasının adı, müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı, xülasə və açar sözlər təqdim olunur.
8. Məqalədə cədvəl və şəkillər nömrələnir: cədvəl – cədvəlin yuxarisında kursivlə, ortadan, (məs., *cədvəl 1.*), şəkil – şəkilin altında, kursivlə, ortadan (məs., *şəkil 1.*) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla göstərməlidir. Cədvəllər bilavasitə məqalənin mətnində yerləşdirilməlidir.
9. Düsturlar Microsoft Equation-də standart parametr ilə yığılır. Mətnədə ancaq istifadə olunan düsturlar nömrələnir. Düsturun nömrəsi sağda mətərizədə yazılır.
10. Müəssisədə yerinə yetirilən tədqiqatın nəticələrini açıqlayan məqalənin çap edilməsi üçün müvafiq yazılı razılıq olmalıdır.
11. Məqalədə göstərilən məlumat və faktlara görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
12. Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirmədən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarları etmək hüququnu özündə saxlayır.
13. Məqalə çapa tövsiyyə edildikdə redaksiya heyətinin qərarı barədə müəllifə məlumat verilir.
14. Məqalə sadalanan tələblərə cavab verməzsə baxılmaq üçün qəbul edilmir və müəllifə qaytarılır. Əlyazmanın daxil olduğu vaxt mətnin son variantının redaksiyaya daxil olduğu gündən sayılır.
15. Redaksiyanın ünvanı : **Sumqayıt Dövlət Universiteti**

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Публикуемая статья должна быть представлена в редакцию в бумажном и в электронном виде. При подготовке статьи должны быть выполнены следующие требования:

1. Статья должна быть подготовлена на одном из языков – азербайджанском, русском или английском.
2. Название статьи, аннотация и ключевые слова должны быть представлены на трех языках.
3. Электронный вариант статьи должен выполняться в текстовом редакторе Microsoft Word в формате А4 (поля: левое, правое, верхнее и нижнее – 2 см), шрифтом TimesNewsRoman размером 12 пт. Межстрочный интервал – одинарный, абзацный отступ – 1 см, размер статьи не должен превышать 8 страниц.
4. Текст статьи рекомендуется составлять из нижеследующих разделов:
  - введение (актуальность проблемы, нынешнее состояние проблемы);
  - цель исследования, постановка задачи;
  - методы решения и апробация задачи;
  - внедрение полученных результатов;
  - результат;
  - научная новизна;
  - практическое значение.
5. Статья должна быть подготовлена в следующей последовательности:
  - УДК – слева жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
  - название статьи – в центре, прописным и жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
  - инициалы и фамилии авторов в центре прописным и жирным шрифтом;
  - место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты – по центру, в конце интервал 6 пт;
  - аннотации (на языке представленного текста) – в конце интервал 6 пт; ключевые слова – курсивом, в конце интервал 6 пт;
  - введение и другие подзаголовки – слева, жирным шрифтом. В начале и конце интервал 6 пт.
6. Список литературы: название каждого источника не переводится и нумеруется в статье в соответствии с последовательностью использования.
7. После списка литературы название статьи, инициалы и фамилия авторов, место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты, аннотация и ключевые слова представляются также на двух других языках.
8. В статье нумеруются таблицы и рисунки: таблица – верхней части таблицы, курсивом, в центре (например, *таблица 1*), рисунок – под рисунком, курсивом, в центре (например, *рисунок 1*) и, пропуская одну пустую строку от текста (из верхней и нижней частей).
9. Формулы набираются стандартными параметрами в MicrosoftEquation. Номер формулы пишется в скобках с правой стороны. В тексте нумеруются только использованные формулы.
10. Статьи, излагающие результаты, исследований выполняемых в учреждениях, должны иметь соответствующие разрешения и опубликование.
11. Автор несет ответственность за информацию и факты, указанные в статье.
12. Редакция оставляет за собой право производить редакционные изменения и сокращения, не искажающие основное содержание статьи.
13. В случае отклонения статьи редакция сообщает автору решение редколлегии.
14. Статьи, не отвечающие перечисленным требованиям, к рассмотрению не принимаются и возвращаются авторам. Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного текста.
15. Адрес редакции: **Сумгаитский государственный университет**

RULES OF ARTICLE FORMATION

The article being published must be submitted to the editorship in paper or electron form/. In preparing the article the following requirements must be accomplished|:

1. An article must be prepared in one of the languages – Azeri, Russian or English.
2. The title, the summary and the key words must be submitted in there languages.
3. The electron variant of an article must be performed in the text-editor Microsoft Word in A4 format (margins: left side, right side, top, bottom – 2 cm), in Times News Roman type of size 12 pt. The vertical spasing is unary, paragraph indention – 1 cm, the article must not surpass 8 pages.
4. The text of an article is recommended to be prepared of the divisions mentioned below:
  - introduction (problem actuality, present state of the problem);
  - the aim of the investigation, task statement;
  - solution methods and task approbation;
  - introduction of the received results;
  - result;
  - scientific novelty;
  - practical significance.
5. An article must be prepared in the following sequence:
  - UDK – left-side – with extra bold type, at the end – the interval 6 pt;
  - The title of an article must be in the center, in a capital letter with extra-bold type, at the end the interval 6 pt;
  - Authors’ initials and last names – in the center, in a capital letter with extra-bold type;
  - Authors’ work places country, city and e-mail towards the center, at the end the interval 6 pt;
  - Summaries (in the language of the submitted text) – at the end the interval 6 pt; key words in italic type, at the end the interval 6 pt;
  - Introduction and other subtitles – on the left-side with extra-bold type, at the beginning and at the end the interval 6 pt.
6. Literature list: the title of each source isn’t translated and is numbered in the article in correspondence with the usage sequence.
7. After the literature list, the title of the article, initials and authors’ last names, their work places, the country, the city, e-mail, summary and key words are presented in two other languages.
8. In the article tables and drawings are numbered: the table – in the upper part of the table, italicized, in the center (for example: *table 1*), the drawing – below the center (for example: *drawing 1*) and missing one blank line of the text (of upper and lower parts).
9. The formulas are collected in standard parameters in Microsoft Equation. The number of the formula is written in brackets on the right-side. In the text only used formulas are numbered.
10. The articles given account of results of the investigations realized in the enterprises must have corresponding permission and publication.
11. The author is responsible for the information and facts, given in the text.
12. The editorship reserves the right to make editorial changes and abbreviations not distorting the main contents of the article.
13. In case of article deflection the editorship informs the author about the decision of the editorial board.
14. The articles, not meeting the above mentioned requirements, aren’t taken into consideration and are returned to their authors. The date of the manuscript accession is considered the day of getting the completed text.
15. Editorship address: **Sumqayit State University**

Kompüter yığımı – *S.Şahverdiyeva*
Korrektorlar: – *G.Hüseynova*
– *E.Əhmədova*
– *R.Vəliyev*
Texniki redaktor – *E.Həsəratova*

Yığılmağa verilmişdir: 04.06.2016- cı il
Çapa imzalanmışdır: 26.09.2016-cı il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu
Şerti çap vərəqi 6,81
Sifariş 24.
Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.
Sumqayıt Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt,
43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-88-10
Faks: (0-18) 642-02-70
Web: www.sdu.edu.az
E-mail: sdu.elmihisse@mail.ru